

A GAZDASÁGI VÁLSÁGOK TÖRTÉNETÉNEK VÁZLATA 1920-IG

IRTA

SURÁNYI-UNGER TIVADAR

OKL. KÖZGAZDÁSZ

A MAGYARORSZÁGI VALAMINT AZ AUSZTRIAI JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYOK DOKTORA

BUDAPEST

A SZENT-ISTVÁN-TÁRSULAT KIADÁSA

1921.

I. V.

Amico

Rudolpho Rigler

ad monumentum proelii Fornoensis

a. d. IV. Id. Jun. anno MCMXVII.

STEPHANEUM NYOMDA R. T.

Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28. szám.

ELŐSZÓ.

A TUDOMÁNYNAK két proletárja van: a statisztikus és a történetíró. Hosszantartó, verejtékes munkájuk eredményében egyéniségük teljesen elvész, amint hogy a szigorú objektivitás követelményei folytán el is kell a háttérben tűnnie az adatokat fáradhatatlanul egymásra halmozó, hangyaszorgalmú munkásnak. A kész mű azután azon alap, melyet feldolgozva, melyen továbbépítve élvezi annak gyümölcsét, aratja babérait az árúját a nagyközönség között forgalomba hozó közeg, a termelési folyamat utolsó tenyezője. A statisztikus és a történetíró szerényen húzódnak meg a zakatoló gyár gépei mögött s kötelességszerű serénységgel folytatják nehéz munkájukat tudatában annak, hogy az egész üzem végeredményben is az ő vállalkon nyugszik.

Úgy az elméleti, mint a gyakorlati közgazdász is csak a fentemlített két tudományág lerakta alapokon építhet abszolút értékkel tovább. Nem célom ezáltal az induktív és deduktív módszer híveinek régi vitájába az előbbieket javára beleszólni; csupán azon ismeretes tényt kívánom hangsúlyozni, hogy újabb ösvényekre sikerrel lépni csak az empirizmus e két fegyverével felszerelve lehetséges. Amily öröndetesen széles körökben hódít tért újabban a statisztikai módszer, annyira aggasztó tünetként mutatkozik a történeti alaptól való eltávolodás. Gazdasági bajaink orvoslásánál is sokkalta több eredményre vezethet a mult hasonló helyzeteinek átkutatása, azok tanulságainak leszűrése, mint üres, a levegőben lógó, ötletszerű fikcióknak tömeges felhalmozása.

E gyakorlati cél azonban csak kisebb mértékben vezérelt jelen munkám megírásánál, mellyel főleg fejletlen gazdaságtörténeti irodalmunknak akartam lendületet adni. A gazdasági válságok történelme különösen elhanyagolt mostohagyermek tudományunknak. Magyar munkáknak teljesen híján vagyunk e tárgykörben, mely azonban a világirodalomnak is igen gyenge pontját alkotja. Egyedül *Max Wirth* «Geschichte der Handelskrisen» c. munkája foglalkozik kitűnő részletességgel s széles alapon a világtörténelem válságaival. Amellet azonban, hogy csupán kereskedelmi válságokra fordítja figyelmét s csak a XVII. századig nyúl vissza, utolsó kiadásának megjelenése óta is már új eseményekben gazdag három évtized telt el. A többi, szövegemben nagyrészt idézett munka csupán egyes nemzeteknek, egynéhány évtizednek válságaira terjeszkedik ki. Külön említést érdemel azonban e helyen is *Clément Juglar* «Des crises commerciales», c. nagy munkájában a pénzügyi válságok történetének szentelt kitűnő fejezet. Ez is azonban — amint hogy *Wirthen* és az ő nyomán író *Hyndman* kívül valamennyi a gazdasági válságokkal foglalkozó munka — tárgyának főleg elméleti részét dolgozza fel, s csupán ebben felállított elveinek igazolására, inkább csak exemplikativ módon és célzattal ad egy kis történelmet, melynek szerényen kell meghúzódnia másodlagos fontosságában.

Jelen munka természetesen távol áll attól, hogy e hiányt kölön betölteni képes lenne; csupán rövid vonásokban, vázaltszerűen kívánom megjelölni azon irányt, melynek művelése a közgazdasági írók melegebb pártfogására volna érdemes. Szemeim előtt céként a válságok lehetőleg teljes történelmének bemutatása lebegett, melynek rovására — érthető okokból — csupán azért kellett engedményeket tennem, hogy a munkát jelen szerény terjedelmében megőrizhessem. Így röviden érintem csak a kisebb jelentőségű államoknak, valamint az ó- és középkornak gazdasági válságait, mely utóbbi lépésre főleg a gyakorlati célszerűség hiánya birt. Az akkori viszonyok annyira különböznek a maiaktól, válságaik annyira más alakban nyilvánultak meg, hogy részletezésüket tárgyam körén kívülesőnek kell tekintenem; de már partikuláris és lokális jellegüknel fogva is eltörpülnek az új-kor gazdasági zavarainak jelentősége mellett.

Ha helyenként túlszárazzá és fárasztóvá teszem az anyagot statisztikai adatoknak tömeges felhalmozásával, úgy csak annál bizonyosabban nem estem *Wirth* hibájába, kinek szemére vetették, hogy munkája inkább mulattató olvasókönyv, mint közgazdaságtudományi tanulmány. Gazdasági válságaink, különösen az utóbbi évszázadban, annyira stereotyp jellegűek voltak, hogy azoknak egyenként való tárgyalásánál érdemesleges eredményre, a válság egyéni képének megérkítésére, csupán statisztikai adatoknak kiterjedt mértékben való felhasználása és bemutatása vezethet. Sőt még egy lépéssel tovább mehetnénk: megkísérélhetnők a válságok egész történelmének statisztikai s ennek alapján grafikai feldolgozását is. A gazdasági zavarokkal járó tipikus jelenségek sorozatos számadatainak kifejezésével s e különböző számoknak bizonyos aránykulcs alapján való egyesítésével a gazdasági élet élénkségét minden időpontra vonatkozólag jellemző, egyetlen szám volna nyerhető; e számokat — anélkül, hogy e kifejezésnek propagandát óhajtanék csinálni — konjunktúraindexeknek nevezhetnénk. E konjunktúraindexek sorozataiból megszerkesztett grafikonok, mint válság-görbék adnák vissza a gazdasági életnek akár városokra, kerületekre vagy nemzetekre szorítkozó, akár pedig nemzetközi viszonylatokban megnyilvánuló legcsekélyebb hullámait is. Ha másvalaki ezen eszme megvalósításával engem megelőzve vinné egy lépéssel előbbre tudományunkat, úgy ez csak önzetlen, őszinte örömmel töltene el.

Az egyes válságok képét nemcsak a túlnagy egyhangúság elkerülése céljából nem adom egyforma séma szerint; azoknak megismerésére is alaposabban vezet, ha minél több, minél változatosabb oldalaikról, minél különbözőbb tulajdonságaik kiemelásával látjuk őket megvilágítva. Hogy munkám távol áll a tökéletességtől, attól, amit e téren nyújtani lehetne, annak teljesen tudatában vagyok; jelenlegi minden tekintetben súlyosan nehéz napjainkon kívül szolgáljon azonban mentségemre azon körülmény is, hogy helyenként, különösen pedig a II. és a III. részben, eddig még töretlen utakon jártam.

Ha azonban csak morzsányit is hordtam tudományunk nagy épületehez, ha akár csak egyetlen íróknak, kutatóknak nyújtottam is segédkezet munkásságában, úgy elértem célomat!

Budapesten, 1920 szeptember végén.

A szerző.

BEVEZETÉS.

A gazdasági válság fogalma és fajtái.¹

Napjainkban, midőn gazdasági tevékenységünk eredeti, szekundär jelentőségű mivoltából oly erősen primär színvonalra emelkedik, a szakirodalomban is gyakran találkozunk a gazdasági válság fogalmával, sokszor halljuk azt a legkülönbözőbb vonatkozásokban említeni — anélkül azonban, hogy lényege teljesen tisztázva lenne. A gazdasági vál-

- ¹ L. A. Aftalion : *La théorie de l'épargne en matière de crises périodiques de surproduction générale et sa critique*. Paris, 1909.
D. Bellet : *«Crises économiques»*. Paris, 1918.
Bergmann : *«Geschichte der nationalökonomischen Krisentheorien»*. Stuttgart, 1895.
M. Bounatton : *«Studien zur Theorie und Geschichte der Wirtschaftskrisen»*. München, 1903.
Busch : *«Ursprung und Wesen der wirtschaftlichen Krisen, mit Angabe der Mittel zu ihrer Beseitigung»*, Leipzig, 1892.
W. Fischer : *«Das Problem der Wirtschaftskrisen im Lichte der neuesten nationalökonomischen Forschung»*, Karlsruhe, 1911.
E. D. Jones : *Economic crises* London, 1900.
C. Juglar : *«Des crises commerciales»* Paris, 1889.
J. Lescure : *«Des crises générales et périodiques de surproduction»*. Paris, 1907.
Nowitzow : *«Les gaspillages des sociétés modernes»*. Paris, 1899.
Oldenberg : *«Zur Theorie der wirtschaftlichen Krisen»*. Jena, 1903.
Ottolenghi : *«Delle perturbazioni economiche»*. Torino, 1901.
Pohle : *«Bevölkerungsbewegung, Kapitalbildung und periodische Wirtschaftskrisen»*. Göttingen, 1902.
Spiethoff : *«Die Krisen-Theorien von Tugan-Baranowsky und Pohle»*. Jena, 1903
Az e tárgyú magyar munkák közül legyen megemlítve:
Graul Jenő : *«A gazdasági válságok elmélete különös tekintettel az ipari válságokra»*. Budapest, 1908.
Moldoványi István : *«A közgazdasági válságelméletek története»*. Budapest, 1897.
Pólya Jakab : *«A gazdasági válság»*. Budapest, 1890.
Stirling Sándor : *«A gazdasági válságok»*. Budapest, 1907.
A nagyobb összefoglaló közgazdasági munkák megfelelő helyein is áttekinthető képet nyerhetünk idevonatkozólag; így megemlítendő:
Gaal Jenő : *«Válságok»*, Közgazdasági lexikon, Halász-Mandello. Budapest, 1898.
H. Herkner : *«Krisen»*, Handwörterbuch der Staatswissenschaften, Conrad-Elster-Lexis-Loening. Jena, 1910.
Lexis-Göttingen : *«Krisen»*, Wörterbuch der Volkswirtschaft, Elster. Jena, 1911.
W. Sombart : *«Versuch einer Systematik der Wirtschaftskrisen»*. Archiv für Socialwissenschaft, XIX. 1904.
C. Juglar : *«Crises commerciales»*, Dictionnaire d'économie politique de Say et Challey. Paris, 1891.
J. Wolf : *«Nationalökonomie als exakte Wissenschaft»*. Leipzig, 1908.
J. Schumpeter : *«Das Wesen und der Hauptinhalt der theoretischen Nationalökonomie»*. Leipzig, 1908.
J. St. Mill : *«Principles of the Political Economy, Book III. Ch. XII. «Influence of credit on prices» § 3, People's Edition p. 318—320.*
W. Roscher : *«Ansichten der Volkswirtschaft aus geschichtlichem Standpunkt»*, 1861, II. B. sub XV. *«Zur Lehre von Absatzkrisen»*. S. 355—495.
The Works of David Ricardo edited by Mc Culloch. London, 1846. *«Principles of politic Economy and Taxation»*, Ch. XIX. P. 156—164, *«On sudden changes in the channels of trade»*.

ságok történetéről lévén szó, szükségesnek látszik először is pár szóban megvilágítani, élesen körülhatárolni azok fogalmát.

A «válság»¹ szó eredeti értelme és a gazdaságtanon kívül, különösen pedig az orvostudományokban használt jelentése szerint fordulópontot jelent egy bizonyos állapotban, határozott irányban való továbbhaladást a kétesnek látszó helyzetből. A gazdasági értelemben vett «válság» azonban nem két állapot közti ingadozást, hanem külön, magában is megálló, esetleg tartós állapotot jelent, rendellenességek következtében való eltérést a dolgok rendes, «természetes» menetétől.

Szinte önkéntelenül vetődik itt fel a kérdés, hogy tulajdonképen mit is jelent ez a «természetes» gazdasági állapot?

A számos e téren felmerült elmélet² között, melyek különböző szempontokból vizsgálják a gazdasági hausse és baisse lényegét és jelentőségét, közelálló gondolat, hogy a különösen az utóbbi időben szinte szabályos periodicitással visszatérő válság élő részként tartozik a gazdasági élet szerves egészébe, annak nemcsak esetleges, de természetes, több: lényeges momentumát alkotja; mert a mindent élető harcban, a létért való küzdelemben a válság a tisztulás és a megújulás pontja.³ Nem mondanak ennek ellent, ill. ugyanezen az alapon állanak *Ricardo*,⁴ mikor a társadalmi fejlődés mintegy természetes intermezzójaként állítja be a válságot, valamint *Liefman* és *Sombart* is, mikor a gazdasági helyzet egy általános alakját, a depressziót tartják «természetes állapotnak».⁵

A tudomány különben is nagyon könnyen lépi át határait s kerül ingoványos talajra, mikor a «természetes»-nek inkább teleológiai alapon álló lényegébe kíván behatolni; a fenti nézet márcsak e szempontból is elfogadandónak látszik.

A válságot így a gazdasági élet szerves egészébe tartozónak, tehát szintén természetes állapotnak fogván fel, okvetlenül ki kell kapcsolnunk annak fogalmi köréből azon allochton gazdasági helyzeteket, melyek külső, tehát elemi, természeti rendellenességek következtében állanak be. Az elemi vis major különböző alakjaiban tényleg többnyire

K. Marx: «Das Kapital». Hamburg, 1890, I. Bd.

J. B. Say: «Cours complet d'Économie politique pratique», sixième édition 1. vol Bruxelles 1843, IIme Partie «Des échanges et des monnaies» P. 158–233, Ch. XIX. «Abus des Banques de circulation». P. 222–226.

L. még ezenkívül Conrad, Philipovich, Schmoller, Kleinwächter, Gaal, Földes, Navratil és Heller tankönyveinek idevonatkozó részeit!

¹ Görögül κρίσις, a κρίνω = elválni, elválasztani igéből.

² L. Emile Durkheim: «Règles de la méthode sociologique». Paris, 1901.

N. Pinkus: «Das Problem des Normalen», Leipzig, 1906.

L. még Tarde, Quetelet, Lexis, Sigwart, Simmel, Tucker, Ricardo idevágó tételait!

³ Alakilag eltérően, lényegileg azonban igen hasonlóan M. Wirth-nél («Geschichte der Handelskrisen». Frankfurt a/M, 1890).

⁴ «Man from youth grows to manhood, than decays and dies; but this is not the progress of nations. When arrived to a state of the greatest vigour, their further advance may indeed be arrested, but their natural tendency is to continue, for ages to sustain undiminished their wealth and their population». — David Ricardo, Works, London, 1846.

⁵ L. Werner Sombart: «Der sogenannte natürliche Zustand der Depression». Verhandlungen des Vereines für Socialpolitik. Jena, 1903.

⁶ Clement Juglar jelmondata: «Le développement régulier de la richesse des nations n'a pas lieu sans douleur et sans résistance. Dans les crises tout s'arrête pour un temps, la corps sociale paraît paralysé; mais ce n'est qu'une torpeur passagère, prélude de plus belles destinées, en un mot, c'est une liquidation générale». L. kitűnő munkáját: «Des crises commerciales et leur retour périodique en France, en Angleterre et aux États-Unis» Paris, 1889.

annyira ellenálthatatlan, kiszámíthatatlan, független minden emberi ténykedéstől, hogy annak behatása a társadalmi gazdaság élő szervezetébe csakis mint természetellenes zavar fogható fel. A megmaradó terület tehát az emberiség önálló gazdasági tevékenysége folytán, tehát autochton, szinte magától bekövetkező, de érthető és indokolható bomlás, rendesen váratlan hanyatlás.

Hogy figyelmünket csak a társadalomgazdasági válságokra és nem a magángazdaságokéira fordítjuk, külön megemlítést alig érdemel.

Ami mármost a válságok felosztását illeti, nem követhetjük a szokásos, külső és belső avagy tágabb és szűkebb értelemben vett válságok szerinti felosztást. miután az ú. n. külső — *Lexisnél* deficit- vagy szükség- — válságok fogalmát nézőkörünkben eleve kikapcsoltuk.

Hasonlóképpen nem fogadható el az először *Wasserrab*¹-nál fel-tűnő s *Kleinwächter*² által továbbfejlesztett kitörő s bujkáló (akut és latens) válság szembeállítás sem. Az utóbbi t. i. nem egyéb, mint *Marx* válságelméletének egy nem elég következettséggel megkonstruált és nem elég tisztán kifejezett válfaja, melynek azonban már erősen gazdaságpolitikai ize van s így nem foglalhat merőn elméleti felosztásban helyet.

A fent körülírt «autochton» válságok felosztásának következő módját tartom helyesnek:

1. *üzérkedési válságok*, melyek a gazdasági túl-, ill. elszámításból keletkeznek. Alfajai:

a) a kereskedelemi,

b) a tőzsdeválság,

2. *pénzügyi- és pénzválságok*, melyeknek okozója rendesen az állam helytelen valutapolitikája,

3. *hitelválság*, mely azonban, mint az előbbi kettő állandó kisérijé, nem önálló, csak szekundár jelenség,

4. *termelési válság*, mely rendesen mint abszolút vagy relatív több-termelési válság mutatkozik. Alfajai:

a) az ipari,³

b) a mezőgazdasági (agrár)-válság,⁴

5. *fogyasztási válság*.^{5 6}

¹ L. *Karl Wasserrab*: «Preise und Krisen». Stuttgart, 1889.

² L. *Friedrich Kleinwächter*: «Lehrbuch der Nationalökonomie». Leipzig, 1913.

³ Ide tartoznak az új, tökéletesebb termelési módra való áttérés vagy pedig divat-változás következtében beálló, rendesen csak rövidebb ideig tartó ú. n. *átmeneti válságok*.

⁴ Kikapcsolva természetesen az elemi csapások által előidézetteket.

⁵ Az utóbbi kettőt rendkívül ügyesen fejezi ki *Leroy-Beaulieu*: «crises d'abondance et crises de disette». L. *Paul Leroy-Beaulieu*: «Traité théorique et pratique d'économie politique». Paris, 1900, Tome IV. P. 418.

⁶ Felemlítendő még e helyen *Max Wirth* felosztása, ki két nagy csoportot:

a) a *forgalmi eszközök*, b) a *tőke válságait* különbözteti meg s ezek alá csoportosítja az egyes gazdasági ágak válságait. L. *Max Wirth*: op. cit.

Sombart-nál a következő sémát találjuk:

A) Válság mint személyes hiba következménye,

B) « « természeti tény «

C) « « társadalmi » «

mely utóbbinak válfajai:

I) a magángazdasági válság,

II) a pénzügyi válság,

III) a nemzeti gazdasági válság; ez utóbbi változatai:

1) az egyszerű fogyasztási válság,

2) a *tőkeválság*, mely utóbbin belül ismét megkülönböztethető

a) az elsődleges } *tőkeválság*.
b) a másodlagos }

Arthur Spiethoff (Schmollers Jahrbuch, 42. Jahrgang, S. 228 «Krisenarten») a következő felosztást adja:

1. üzérkedési válságok, melyeknek alfajai:

a) az értéklőzsde-,

b) az árutőzsdeválság,

2. termelési válság,

3. alapítási válság, nagyszámú új vállalat nem kellő óvatossággal és megfontolással való könnyelmű alapítása következtében beálló zavarok,

4. tőkeválság, az alapítási jegyzések perfektuálásának és továbbfejlesztési tervek keresztülvitelének befejezéséhez szükséges tőkének hiánya miatti zavarok,

5. hitelválság, melynek háborús események és egyéb rendkívüli behatások nyomása alatt előálló bár vehemens, de csak pillanatnyi fellépését *hitelfennakadásnak* (*Kreaitklemme*) nevezi,

6. pénzválság, melynek szintén megkülönbözteti egy rövid ideig tartó, de annál szigorúbb alakban jelentkező alfaját (*Geldklemme*).

I. RÉSZ.

Válságok a világháború kitöréséig.

Az ókor és a középkor válságai.

A gazdasági válság okai, mint a túlhaltott s magát elszámító üzérkedés, ipari túltermelés, papírpénzgazdálkodás, mind olyan jelenségek, melyek a gazdasági életnek csak egy bizonyos magasabb, fejlettebb fokán, a tőke uralomrajutásának idején következnek be. Ez a kor a gazdaságtörténetben Amerika felfedezésével veszi kezdetét, mikor a tőke kezd fellépni gazdasági szervező hatalomként s a gazdasági életet többé nem annyira a közvetlen szükségletek kielégítése, mint inkább nagyobb pénzvagyonok felhalmozódása által lehetővé tett, szélesen megalapozott, a távolba tekintő, bonyolult gazdasági tranzakciók kezdik jellemezni.

Kétségtelen azonban, hogy már az ókori népeknél, különösen pedig az intenzív s magas fokon álló kereskedelmet űző főniciaiaknál és görögöknél s a hatalmas gazdasági szervezettel bíró rómaiaknál is előfordultak már természeti behatásoktól független gazdasági válságok. Szinte lehetetlen elképzelnünk, hogy a több milliónyi lakosságú Rómában¹ nem ütötték volna fel fejüket legalább csirájukban a gazdasági életnek azon bomlasztó tünetei, melyeknek mi tanúi vagyunk.

Számos lex, plebiscitum és császári constitutio utal e jelenségekre, konkrét részleteknek azonban, sajnos, híján vagyunk.

Az egyetlen érdekes idevágó adatot Liviusnál találjuk. Mikor Cornelius Nepos Scipio (Numantinus, Africanus Maior) Karthago előtt táborozott, légioit annyi kereskedő halmozta el áruival, hogy a túlkinálat folytán igen mélyre leszorított árak következtében számos kereskedői existencia semmisült meg.^{2 3} Ez a, noha csak szűkebb helyre szorított jelenség az akkori idők gazdasági méreteihez hasonlítva, mindenesetre súlyosabb kereskedelmi válságnak fogható fel.

Nagyobb pénzválságokkal is találkozunk már az ókorban; ezeket főleg nagymennyiségű aranynek egyszerre való kiveretése okozta. Így volt ez Nagy Sándor diadalmas hadjáratai után Görögországban⁴ és Rómában Caesar galliai hadjárata után.⁵ Szintén nagy pénzügyi fel-

¹ Visszafelé haladva akár Ninivére, Babylonra is utalhatnánk.

² A másutt való értékesítés valószínűleg az akkori fogalmak szerint aránylag hosszú tengeri út miatt nem volt rentábilis.

³ «... per eos dies commeatus ex Sicilia Sardiniaque tantum vilitatem annonae fecerunt, ut pro vectura frumentum nautis mercator relinqueret.» L. *Titi Livi* ab urbe condita libri. Lib. XXX. Cap. 38.

⁴ Kr. e. 400 körül az ezüst és az arany értéke Görögországban úgy viszonylott egymáshoz, mint 1 : 12. Ez az arany Nagy Sándorig 1 : 13¹/₃-ra változott; a perzsiai győzelmek után azonban hirtelen 1 : 10-re súlyyodt. L. *Karl Helfferich*: »Das Geld«, Leipzig, 1916.

⁵ *Helfferich* szerint az ezüst és az arany törvényileg megállapított kiveretési

fordulást okozhatott Rómában az a körülmény, hogy a tauriskosi aranybányák felfedezésének következtében az arany értékének $\frac{1}{3}$ -ára esett.¹ Inkább tömeges magángazdasági válságnak fogható fel azonban az a forgalmi fennakadás, mely Caesarnak az akkori óriási méretű általános eladósodás megakadályozására kiadott rendeletei következtében állott be.²

Érdekes és tanulságos, hogy már a távol ókorban is találkozunk a pénzrontás sajnálatos tünetével. *Helfferich* említi, hogy a mondában is oly híres Kroisos (Krösus) lydiai király már száz évvel az érme feltalálása után kénytelen volt nagyfokú rontásuk miatt az elektronokat bevonni s helyettök arany s ezüst pénzeket bocsátani ki. Hogy ily pénzművelet az akkori időben nem mehetett még egészen simán, az elképzelhető.

Nagyon óvatosan kell eljárunk az ókorban a közlekedés hiányossága folytán oly gyakori éhínségekkel szemben. Amennyiben azok tisztán elemi csapásoknak következményei, tulajdonképeni gazdasági válságoknak fel nem foghatók; ilyenekké csak akkor válnak, ha egészben vagy részben emberi tevékenység behatása folytán keletkeztek. Ily behatásoknak foghatók fel: nagy készleteknek a fogyasztópiactól való erőszakos elvonása vagy pedig üzleti számítás alapján való visszatartása, a közlekedéstől való háborús vagy gazdasági célzatu elzárás, stb.³

A népvándorlás megsemmisítette a klasszikus kor kulturájával együtt gazdasági életének fejlettségét is, melyet egy hosszú évezreden át újra még csak meg sem tudott közelíteni.

A gazdasági szervezet alacsony színvonalának tudhatók be az igen gyakori és pusztító éhínségek, melyek e korban dúltak. *Karmin* önmaga által erősen hiányosnak vallott összeállítása szerint a középkorban

a britt szigetekre	---	---	---	---	---	---	---	---	---	110
Németországra és Ausztriára	---	---	---	---	---	---	---	---	---	100
Itáliára	---	---	---	---	---	---	---	---	---	10
Franciaországra	---	---	---	---	---	---	---	---	---	15

éhség esett. Egész Európára kiterjedőleg 3 éhínségről emlékezik meg: 879, 1016 és 1162-ben. A britt szigetekeken tehát kb. minden tizedik évben éhség pusztított.

aránya Rómában 1 : 11·9 volt. A gall háborúk következményeként az arány 1 : 8·9-re változott.

¹ L. *Theodor Mommsen*: «A rómaiak története», ford. Toldy István. Bpest, 1877. VI. kötet, 243. o.

² L. *Theodor Mommsen* op. cit. 8. kötet, 256—58. o.

³ A biblia a következő éhínségekre utal:

Ábrahám idején (Genesis 12, 10),	a Birák idején (Ruth 1, 1),
Izák « « 26, 1),	Dávid király idején (Sámuel 2, 21, 1),
Jákob « « 41, 54, 57),	Aháb « « (Királyok 1, 17, 1, 8, 5)

Egyéb nagyobb éhínségek az ókorban:

Indiában: 503—433 Kr. e.

Rómában: 493, 436 Kr. e., továbbá 6, 175, 410, 434, 450 Kr. u.

A brit szigetek: 54, 76, 104, 151, 160, 173, 192, 228, 238, 259, 298, 306, 310 Kr. u.

Görögországban: 51, 446 Kr. u.

Bretagneban: 107, 119, 272, 288, 325, 466 Kr. u.

Kisázsziában: 307 Kr. u.

Judeában: 42, 45 Kr. u.

Antiochiában: 331, 381 Kr. u.

Syriában: 336 Kr. u.

Phrigiában: 370 Kr. u.

L. *Otto Karmin*: «Zur Lehre von den Wirtschaftskrisen». Heidelberg, 1905.

Nem okozott azonban nagyobb gazdasági zavart az az egynéhány igen gazdag termés, melyről a krónikák említést tesznek. Így csak nagyobb áresést okoztak az 1186, 1236, 1268, 1276, 1277, 1280, 1286, 1295, 1296, 1338, 1389, 1445, 1469. stb. évek bő termései.

Kétizben fordult elő nagyobb fogyasztási válság. A 13. sz. közepe táján az angol halászoknál, midőn a tatárjárás által rettegésben tartott német vevőik elmaradtak¹ és 1284-ben és az azt követő években, a norvég halászok körében, mivel a Hansával való háborújuk következtében nem szállíthattak több bőjtí eledelet dél felé.²

E válságok is mai fogalmaink szerint természetesen kisebb méretűek voltak, amint hogy a nagyjában igen sekély keretek közt mozgó középkori gazdasági élet nem is hozhatott létre nagyobb szabású megváltoztatásokat.

Szinte feltűnő, hogy a középkorban oly nagy méreteket öltő pénzrontás nemigen járt nagyobb, válságszerű katasztrófával. Ennek főokát leginkább a rontás fokozatosságában kell keresnünk, mely már lényegénél fogva sem tűr meg nagyobb ugrást.³ *Helfferich* szerint az ezüst és az arany értékének egymáshoz való viszonya a középkor folyamán 1:8 és 1:13 között ingadozott. Konkrét következtetést válságokra vonatkozólag ez adatokból csak akkor vonhatnánk, ha a közbeső pontokra nézve pontos statisztikával bírnánk.

A lübecki kereskedelmi válság.

Az amerikai aranyak Európába való özönlésével⁴ lassanként átalakul az addig természeti gazdálkodás, a tőke alapján épít tovább s így alkalmas talajává lesz a modern értelemben vett válságoknak.

Érdekes tünet mindazonáltal, hogy az első ily nagyobb rázkódítás nem az akkoriban fellendülő pireneusi államokban, Angliában vagy Hollandiában, hanem éppen a gazdaságilag erősen lefelé mutató tendenciájú Hansában, különösen pedig Lübeckben ütötte fel fejét.

A Hansaszövetség a XIV. és XV. sz.-ban még oly hatalmas és virágzó vezére, Lübeck, a fő világforgalmi utaknak Amerika felfedezésével a nyugateurópai partok javára való eltolódása következtében a XVI. században egyre mélyebben süllyedt s egyre jobban volt kénytelen helyét átengedni az új viszonyok között szerencsésebb nyugati vetélytársainak, különösen pedig a Hansa bukásának dacára is gyorsan fejlődő Hamburgnak.

A XVII. század legelső éveiben azután még egy utolsó, hatalmas erőfeszítést tesz régi pozíciójának visszaszerzésére. A kereskedelmi élet hirtelen fellendülést mutat, a lübecki vállalatok behálózák az egész északot, a tőkét a legvégső határig igénybe veszik, minek folytán a

¹ L. Roscher : «Ansichten der Volkswirtschaft». Leipzig, 1816.

² L. Mathieu Paris : «Historia Angliae».

³ L. Hóman Bálint kitűnő munkáját : «Magyar pénztörténet 1000—1325». Bpest, 1916. A. Luschin von Ebengreuth : «Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte des Mittelalters und der neuesten Zeit», München und Berlin, 1904.

⁴ Részint ennek, részint a nemesfémhányászat tökéletesbülésének tudható be *Helfferich* szerint, hogy az arany értéke a többi árukéhoz mértén hétszeresen, az ezüsté pedig kilencszeresen süllyedt pár évtized alatt. Ennek ellentmondani látszanak *Roger* árstatisztikai adatai, melyek szerint pld. 1541-től 1582-ig a búza átlagos ára Angliában 13 s 6 1/2 d. volt, 1583-tól 1642-ig pedig 136 s. 1 d. Tekintetbe kell azonban itt mindezt venni, hogy egyes gyarmatok, különösen pedig India, ez időben rengeteg ezüstöt abszorbalak.

kamatláb igen magasra nő olyannyira, hogy végre is elnyeli az egész kereskedelmi nyereséget.

Az eredmény tökéletes megakadás, majd pánikszerű ijedelem s végül teljes összeomlás lett. A helyzetet még súlyosbította, hogy ugyanabban az időben az u. n. «Kipper»-ek és «Wipper»-ek nagyszabású pénzhamisítást követtek el, melynek hatásait több északnémetországi állam együttes eljárása is csak hosszabb idő múltán tudta megakadályozni. A silling ezidőben annyira süllyedt értékében, hogy a birodalmi tallérért 54-et kértek már belőle.

Amikor 1623-ban azután a tallér értékét 40 s-ben állapították meg, lassanként helyre kezdett állani a megbomlott egyensúly.

A hollandiai tulipánmámor.¹

A gazdaságtörténet következő katasztrófája már az újonnan meggazdagodott államok egyikében, Hollandiában játszódik le. Szinte bámulatraméltó, hogy ép a józanságáról híres hollandus nép körében következik be a gazdasági válságoknak ez a legfurcsábbika.

A tulipán a XVI. század közepétáján került Törökországból Hollandiába, hol azt igen megszerették s csakhamar ésnélküli rajongás tárgyává tették. A nagy kereslet következtében ára, melyet hagyományok súlya szerint szabtak meg, gyorsan fantasztikus magasságba emelkedett. Egyes fajtáknak egyetlen példányáért 2000 frtot fizettek, kétfogatú kocsit, 12 hold földet adtak egyetlen szál virágért.

Hatalmas tulipántőzsdék fejlődtek ki, nagy szervezettel, a mai tőzsdeüzérkedés minden csínjával-binjával: határidő-, különbözeti ügylettel. A társadalom minden rétegére átragadt a láz, marhát, telket, házat tettek pénzzé, hogy soha nem látott, soha nem létezett virágokat vegyenek. És, mint hasonló esetekben mindig, eleinte mindenki nyert, némelyek napok alatt lettek dúsgazdagga.

Mikor azután a láz a szomszédos országokban is terjengeni kezdett s Párisban, Londonban is felütötte fejét, a hollandusok elvakultságukban azt hitték, hogy a világ minden kincsét az ő kezükbe fogja a tulipán juttatni.

A nagy összeroppanás 1637-ben következett be. A nép hirtelen kijózanodott, egyszerre belátták, hogy a tulipánhagymák tulajdonképpen semmit sem érnek; néhány nap előtt még ezrekre rugó értékek nulláig süllyedtek.

A tulipánkereskedők, sőt a kormány is mindent elkövettek, hogy a katasztrófát megakadályozzák, — mindhiába. A kijózanodást feltartani többé nem lehetett. Az ország gazdasági felfordulása s összeroppanása teljes volt s hosszú évekig tartott, míg e csapást ki tudta heverni.

Mai fogalmaink szerint szinte nevetségesnek tűnhetik fel előttünk az egész történet. Gondolkozóba kell ejtsen azonban, hogy az egész láz tulajdonképpen nem volt egyéb fiktív értékekkel való nagyszabású tőzsdeüzérkedésnél.² Így megfogalmazva talán a legmodernebb korban is tudnánk rá analógiát?

¹ A lübecki válságra vonatkozóan is l. *Wirth* op. cit.

² «Die Actie hiess damals Tulpe». L. *M. Wirth* op. cit.

Az aranyműves-korszak válságai Angliában.¹

A XVII. század közepéig az angol kereskedők készpénz- és arany-készleteiket a londoni Tower pénzverdéjében helyezték el, hol azt a korona védelme alatt biztos letétként őrizték. 1640-ben I. Károly a skót puritánok elleni háború végszükségében arra vetemedett, hogy ezeket a letéteket, kb. 130.000 £ értékben lefoglaltatta. A fizetési forgalom természetesen azonnal megakadt, a hitel megrendült s hiába ígérte a király a letétek 6 hónapon belüli visszafizetését, a kereskedők nagyobb része a bukás szélére jutott. Azon veszélyen, mely az angol kereskedelmet a külföldi követelések nemteljesítése következtében fenyegette, a kormány egyszerűen vélt segíteni: a pénzügyek rendezéséig beszüntette a külfölddel való postaforgalmat. Hosszú tárgyalások után végre is megállapodás jött létre, melynek értelmében a király a lefoglalt betéteket 5%-os kölcsön gyanánt megtarthatta.

A Towerbe vetett bizalom azonban örökre megszűnt s előtérbe nyomultak az aranyművesek, mint bankárok s hitelközvetítők.² Csakhamar hozzájuk fordul segélyért a kormány is, melynek szorult helyzetét a bankárok nemegyszer 25–30%-os kölcsönök nyújtására használják ki.

1667-ben, a hollandiai háború idején, az állam szűkös pénzügyi helyzete miatt a flottát békelétszáma csökkenteni kénytelen Erre megjelenik Ruyter admirális a Themse torkolatában, Chathamben felgyújtja az angol flottát és Tilburyt bombázza; London először hall ellenséges ágyúdörgést. A rémület általános, mindenki az ország belsejébe menekül, az értékes holmit magukkal viszik elrejtik, elássák.³ A közönség tudja, hogy az aranyművesek kölcsöneiknél fogva nagy mértékben vannak az állam pénzügyeiben érdekelve; hitelük tehát megrendül, mindenki vissza akarja kapni pénzét tőlük: bekövetkezik a közönség első «run»-je a bankokra. Ezek eleinte, amíg készletük tart,⁴ készpénzzel, majd «tallié»-kkel⁵ s a kormány utalványaival fizetnek, csakhamar azonban fizetéseképtelenné válnak.

¹ L. R. S. Gardiner: «History of England 1603–1642».

«The Mystery of the new fashioned goldsmiths or bankers. Their rise, growth, state and decay, discovered in a merchants letter to a country gentleman, who desired to bind his son apprentice to a goldsmith». 1670-ban megjelent névtelen rőpirat;

L. Hilton Price: «Handbook of London bankers». 1890.

Ch. Collins: «The history and progress of Banking». 1882.

Mac Leod: «Theory and practice of Banking». 1892.

An Irredès: «Essay sur la fondation et l'histoire de la Banque d'Angleterre». 1901.

A gazdasági élet akkori állására vonatkozólag l.:

Sir Josuah Child: «Brief observations concerning trade and interest». 1668.

ugyanő: «A short addition to the observations etc.» 1668.

Sir Th. Culperer: «A discourse showing the many advantages of the abatement of the usury». 1668.

ugyanő: «A tract against usury». 1668.

Th. Macaulay: «Usury of 6% examined etc.» 1668.

Sir William Petty: «Quantulumcumque». 1682.

John Locke: «Considerations of the consequences of the lowering of interest and raising the value of money». 1691.

² Náluk találkozunk a bankjegy előhírnökével, a betétek alapján kiadott «goldsmiths notes»-szal és a «cash notes»-szal, az akkori idők csekkjével.

³ Az arany könnyebb szállíthatósága és elrejtetősége folytán a guinea árfolyama 21 s 6 d ről 25 s-re szökik fel.

⁴ Vyner aranyművesnél p. o. a pánik kitörésekor az akkori fogalmak szerint óriási összeg: 100.000 font sterling volt nemesércben.

⁵ Rovátkolt fadarab, mely a függő államadósságot képviselte.

A hollandiai flotta szerencsére rövidesen visszavonult s a kormány egy megnyugtató kiáltványa 1667 jún. 18-án, melyben ünnepelesen felelősséget vállal kötelezettségei teljesítéseért, is hozzájárul a kedélyek lecsillapításához.

Érdekes *J. Evelin*-nek, egy akkori írónak büszke kijelentése, mely szerint sem a pestis, sem az 1666-iki óriási tűzvész, sem pedig a következő év pánikja nem voltak képesek akár csak egyetlen aranyművest is csödbe juttatni. Nem kis mértékben járulhatott ehhez hozzá, hogy a letétek nagyrésze csak 20 napos felmondással volt visszakövetelhető.

Hiába vállalt a kormány 1667-ben «szent és törhetetlen» garanciát «sérthetetlen» adósságaiért, 1772-ben az újabb hollandiai háború előkészítése költségeinek fedezésére, mikor a körülmények szükségessé tették, kimondta az adósságtörlesztés egyévi felülggesztését. Az aranyművesek azonnal bezárták pénztáraikat, a kereskedők fizetéseképtelenné lettek, a hitellel teljesen megakadt.¹ Királyi kiáltványok s a bankárok erőfeszítései, hogy legalább a kamatmentes betéteket visszafizethessék, ezúttal kevesebb eredménnyel jártak. *Th. Turner*² szerint a kincstári hivatal bezárása által súlyosan érintett mintegy 10.000 család közül igen sok teljesen tönkrement.

A kamatok fizetését a kormány 1677-ben kezdte csak meg újból, 1683-ban azonban végleg megszüntette. A «glorious revolution» után az új kormány az eddigi kötelezettségeket a Stuartok magánadósságainak jelentette ki s csak a híres, 1700-ig elhúzódó, változatosságban gazdag per után jött létre a megegyezés, mely szerint a vitás összeg felét, 664.263 £-ot ismertek el 6%-os kamatozású állami kölcsönnek.

Az aranyművesek és bitelezők az egész válság következtében kb. 3 millió £-ot veszítettek. Hitelüknek alapjaiban való megrendülése előkészítette a Bank of England megalapítását.

Az 1696. évi angol pénzválság.³

Angliában a rendszeres pénzrontás, hamisítás és csonkítás⁴ arra vezetett, hogy a parlament kénytelen volt határnapot, 1696 május 2-át, kitűzni, mely ideig az állami pénztárak csonkított pénzt elfogadhatnak. Mivel a rossz pénz így e napig a forgalomból kivonatott, kellő mennyiségű új pénz kiveretéséről gondoskodás pedig nem történt, a fizetési forgalomban hatalmas zavarok állottak be. A leggazdagabb polgárok sem voltak képesek napi szükségleteiket pénzben fedezni. Hozzájárult ehhez még a csak 2 évvel előbb alapított Angol Banknak egy konkurrens intézet, az Országos Bank alapításának engedélyezése és a lombardstreeti aranyművesek ellenséges magatartása következté-

¹ *Colbert* említi, hogy 30.000 £ értékű váltó óvatoltatott meg s küldetett² vissza.

² L. «The Case of the Bankers and their Creditors.» 1675.

³ L. *Macaulay*: «History of England» (IV. kötet); *Mac Leod*: op. cit.; *Th. Rogers*: «The first nine years of the Bank of England»; *Philipp Kalkmann*: «Englands Übergang zur Goldwährung im 18. Jahrhundert». 1895.; *Andreades*: op. cit.; *Michael Goldfrey*: «Short Account of the Bank of England».

⁴ A guinea eredeti aranytartalmának aig 500/0-át tartalmazta már csak. 1695-ben a kormány rendeletet volt kénytelen kibocsátani, hogy a guineáért 30 shillingnél többet adni és elfogadni nem szabad (az arány eredetileg 1:20 volt). Pár hónappal később a reform következtében az arány 1:22-re süllyedt (l. *Hefferich*: «Das Geld»). A válsággal kapcsolatban érdekesek *Soetbeer* adatai, amelyek szerint az arany értéke a XVII. sz. folyamán az ezüsthöz mértén erősen emelkedett (1601–20-ig az arany még 1:12:25, 1660–80-ig már 1:15.)

ben beállott válságos helyzete. A bank fizetéseit részben beszüntetni, részben erősen korlátozni volt kénytelen.

Érdekes jelenség, hogy e pénzhiány következtében kerültek nagyobb mértékben pénzként forgalomba a bank jegyei,¹ valamint a pénzváltók és gazdagabb magányosok kötelezvényei is. Ugyancsak pénzként keringtek egy ideig a Montague pénzügyminiszter által akkoriban feltalált függő államadósság alapján kibocsátott, kerek összegekről szóló állami kötelezvények is. A köznép kénytelen volt visszatérni a farovátkoláshoz. A válság hullámaint még a koalíciónak a kontinensen küzdő hadseregei is megérezték.

A kibontakozást két tény mozdította elő. Az egyik az, hogy az állami pénzverdek élére a híres csillagász, Newton kerülvén, azok teljesítőképeségét megtízszerezte. A második pedig, hogy az Országos Bank bukása következtében megerősödött Bank of England részint újból felvehette fizetéseit, részint pedig a flandriai hadjárat által pénzügyileg igen erősen igénybevett kormányt is hathatós támogatásban részesíthette.

E tényezők működésének erősen ellene dolgozott az ezüstpénz nagyobb értékelkedésének reményében széles körökben lábrakapott pénzfelhalmozás. Ennek tudható be, hogy dacára a fentvázolt erőfeszítéseknek, kb. három hónapig tartott, míg a válság tünedezni kezdett.

A Law-féle rendszer.²

Cochut ugyan azt vitatja, hogy Lawnak még rendszere sem volt; nézetének határozottan ellent kell azonban mondanunk annak a hatalmas szervezetnek s legalább bizonyos pontig terjedő következetességnek láttára, melyet a lángeszű, de könnyűvérű skót megvalósított, ill. alkalmazott. Franciaország s a francia nép kiválóan alkalmas talaj s médium volt működése számára, melyet eleinte óriásinak látszó felfelé fordulás, majd a történelem első, de annál nagyobb pénzügyi összeroppanása követett.

XIV. Lajos hosszantartó háborúi s fényes udvartartása, melyekkel francia világhegemóniát akart teremteni, mélyen aláásták az ország anyagi alapjait. A régens már az utolsónak tetsző eszközökhöz nyúlt: az állami adók bérbeadásával, a leglehetőlenebb címek és méltóságoknak magas díjak fejében való osztogatásával tette gyűlöltté s egyúttal neveltségessé a kormányt.

Ily körülmények között jelent meg Franciaországban a már sok vihart átélte, gazdag tapasztalatokkal s még gazdagabb, csapongó fantáziával teli, tettvágytól, nagyravágyástól duzzadó fia egy edinburghi

¹ A bank válságos helyzete miatt papirjai 100-ról 88-ra estek.

² L. A. *Cochut*: «Law, son système et son époque», Paris, 1853.; E. *Levasseur*: «Recherches historiques sur le système de Law», Paris, 1854.; Ch. *Urseau*: «La banque de Law, d'après un chroniqueur angevin», Paris, 1801.; A. *Thiers*: «Law et son système de finances», Paris, 1858.; P. E. *Lemontay*: «Histoire de la régence et de la minorité de Louis XV.», Paris, 1832.; J. *Heymann*: «Law und sein System», München, 1853.; J. C. *Horn*: «Jean Law», Leipzig, 1858.; L. *Alexi*: «John Law und sein System», Berlin, 1885.; J. Ph. *Wood*: «Memoirs of the life of John Law», Edinburgh, 1824.; A. Mc. *Farland Davis*: «A historical Study of Law's System», Boston, U. S., 1887.

Law saját munkáinak, valamint kortársai reá és rendszerére vonatkozó dolgozatainak felsorolását objektivitásuk s az általuk nyújtott kép áttekinthetőségének hiánya miatt itt elhagyhatjuk. Ez utóbbiaként azonban megemlíthető *Dutot*, *Melon*, *Paris-Duverney*, *Vie de Philippe*, *Buval*, *Marais*, *Barbier* és *Forbonnais* munkái.

aranyművesnek, John Law. Igéreteivel¹ megnyerte magának az udvart s a kormányt. Gondolatmenete: az arany és ezüst kiviteli tilalmát el kell törölni, mivel ez azoknak az országból való kiözönlését megszüntetni úgysem képes; a pénz értéke fém tartalmának értéke, nem pedig névértéke szerint alakul ki: véget kell tehát vetni a rossz pénz áldatlan állapotának. A forgalom élteti a gazdasági életet, annak lebonyolítására azonban az ércpénz kevés lévén, nagyszabású hiteléletet kell teremteni; a kicsiny tőkéket azoknak széles alapon keresztül vitt egyesítésével kell gyümölcsözővé tenni. Eddig minden helyes; ami a romlást előidézte, csapongó számításainak további menete volt: pénzzel termelési tényezőket vásárolhatunk, a pénzzel befolyásolhatjuk, irányíthatjuk a termelést, tehát a pénz tulajdonképpen tőke. Mint-hogy pedig a papírpénz helyes gazdálkodás mellett teljesen egyenértékű az ércpénzzel, tulajdonképpen a bankóprés a legegyszerűbb tőkeforrás; sok papírpénz teszi tehát gazdaggá az országot.

1716-ban engedélyt kap egy magánbank megalapítására, mellyel célja olcsó hitel nyújtása által az uzsorát letörni. Úgyes kezelése olytán e vállalata óriási sikert arat.² A bank egyre terjeszkedik, egyre szélesebb rétegeket von érdekszférájába. Ha Law itt megáll s ebben a mederben működik tovább, beláthatatlan hasznára lehetett volna Franciaországnak. Ő maga írja azonban a régensnek: ³ «Mais la banque n'est pas la seule ni la plus grande de mes idées; je produirai un travail qui surprendra l'Europe par les changements qu'il portera en faveur de la France, des changements plus forts que ceux qui ont été produits par la découverte des Indes ou par l'introduction du crédit...»⁴

100.000.000 livre alaptőkével, melynek fedezésére 200.000 drb à 500 K-ás részvényt bocsát ki, gyarmati kereskedelmi társaságot alapít Louisianának, a Mississippi-menti tartományoknak kiaknázására, mely célra a kormánytól teljes felségjogokat nyer. Az egész részvénytőkét az akkoriban 6%-kal parin alul álló állami kötelezvényekben fizették be; ezeket az állam, miután néki beszolgáltatták, megsemmisítette s helyükbe 4%-os kamat fizetésére kötelezte magát a társasággal szemben. Ez az évi 4 millió alkotta tehát annak egész forgótőkéjét. Úgyes leplezéssel, álhírek terjesztésével, melyek az új föld gazdagságát minden képeletet túlszárnyalónak⁵ tüntették fel, sikerült azonban a társaságnak annyira kiterjeszkednie, hogy 1719 tavaszán övé volt a Jöreménytoka, Afrika keleti partjai, a Vörös-tenger melléke, a Csendes Óceán szigetei, Perzsia, a Mongol birodalom, Siam, Kína, Japán, Délamerika stb. felé való kizárólagos kereskedés joga.

Bérbe kapta továbbá a kormánytól a pénzrégálét 9 évre és még

¹ Horn (l. fent!) mondja: «Law's Versprechungen konnten umso eher Eingang in Frankreich finden, als seine Ideen durch Neuheit blendeten und im Grunde viel Richtiges enthielten...»

² Franciaországban akkoriban az országos kamatláb 20—300% volt. Law 60%-ért számított le váltókat.

³ Találón jegyzi meg Wirth: «... die Projekte, mit denen Law in seiner reichen Phantasie schwanger ging, schienen den Mann, nicht der Mann die Projekte zu beherrschen!»

⁴ «Lettres sur les banques», 1715. Oeuvres de Law, recueillies et éditées par Mr. de Séuvrest, 1790.

⁵ Horn (l. op. cit.) mondja: «Es wurden Kupferstiche öffentlich ausgestellt, auf denen die Indianer und Indianerinnen von Louisiana den Franzosen mit allen Zeichen der Verehrung und Huldigung entgegenkommen und deren Umschrift folgenderweise lautet: «Man sieht daselbst Berge gefüllt mit Gold, Silber, Kupfer, Blei, Quecksilber. Da diese Metalle sehr gemein sind, und die Wilden deren Werth nicht ahnen, so vertauschen sie Gold- und Silberklumpen für europäische Waren, wie Messer, Kessel, Spiesse, einen kleinen Spiegel oder auch einen Schluck Brantwein.»

ugyanez év végén az összes adók bérletét is, minek fejében 1200 millió 3%-os államkölcsön nyújtására kötelezte magát.

Mikor ezt elérte Law, figyelmét többé nem a kereskedelem tényleges fejlesztésére, hanem a tőzsdéjátékra fordította, megalapította Franciaországban az értékpapirokkal való üzérkedést.

Az államkölcsön előteremtésére új részvényeket bocsátott ki s ügyes játékával elérte, hogy ezeknek árfolyama, dacára folytonos szaporodásuknak, egyre emelkedett. Saját ügynökeivel hálózta be a Rue Quincampoixban lévő tőzsdét, az izgalmas hajsza által magával ragadott, rövid idő alatti nagy nyereség reményében ily idegfeszítő játékra amúgy is könnyen hajló francia néppel kedve szerint cselekedett. Az «anyák»-nak és «lányok»-nak nevezett első, ill. második kibocsátású részvényeket csakhamar «unokák» s «dédunokák» követték, mely utóbbiaknak kibocsátási árfolyama már 5000¹ volt. Közben valóságos vakságig fokozták a tömeg játékszenvedélyét; senki sem törődött most már a «Nyugatindiai társaság» üzleti menetével, a nyereségdűh magával ragadott mindenkit, százezrek fűttek gazdasági existenciájukat a részvényjátékhoz. És meggazdagodott mindenki, ki a részvényeknek csak közelébe jutott is.² A bankóprés éjjel-nappal működött, a közönség Law-val vetekedve szórta a milliókat.³ Százmilliókat nyertek pár nap alatt, a részvények árfolyama már elérte a 18.000-et. Az általános költekezés következtében az árak magasba szöktek; ennek dacára azonban megakadt a termelés, mert senkinek sem volt kedve a csak nehéz és lassú gyümölcsöket termő becsületes munkához.

Law a részvények névértékének eleinte 12, majd 40%-os kamatozását ígérte; az árfolyamértéknek azonban ez is csak 1³/₄%-a lett volna. Mindegy, a kamatokkal sem sokat fájt most már az emberek feje; hiszen aki csak kissé józanul gondolkozott, beláthatta, aminthogy be is látták sokan, hogy ez így nem mehet a végtelenségig, hogy a bukás elkerülhetetlen. Csupán ennek időpontját nem látták tisztán maguk előtt. A részvények 3000-ről 5000-re, majd 10.000, 15.000-re emelkedtek, épen ilyen könnyen elérhetik a 20, vagy 25 ezret: mindenki meg akarta méríteni még az utolsó pillanatban a maga korszóját az áradatban...

Időközben elkövetkezett az alapszabályok szerinti közgyűlés ideje 1719 szept. 30-án. Law ugyan fűt-fát ígért, de nem tudta megakadályozni, hogy egyesek az ügyek állását komolyan fontolóra ne vegyék. Ennek pedig csak egy eredménye lehetett: kezdték eladni részvényeiket. Az ijedelem futótűzként terjedt, mindenki s mindenáron szabadulni akart részvényeitől. Law mindent elkövetett a helyzet megmentésére, a legerélyesebb s legerőszakosabb eszközöket alkalmazta: a nemes-ércek és az ércpénz szállítását megtiltotta, leszállította a louis'd'or értékét, házkutatásokat tartatott és az 500 livrenél nagyobb ércpénzkészleteket lefoglaltatta, 1720 februárjában a társaságra ruháztatta a királyi bank kezelését, *Horn* szerint az aranyérmek értékét 28-szor, az ezüstérmeket pedig 35-ször változtatta meg egy év alatt, a papirokkal való kereskedést megtiltotta, bezáratta a tőzsdét.

¹ Névérték 500!

² Law mondja beszámolójában: «Le système a enrichi plusieurs de ceux mêmes qui n'ont point pris d'actions...»

³ «Die Mutter des Regenten sagt in einem ihrer Briefe: «Man hört nur noch von Millionen sprechen. Mein Sohn hat mir 2 Millionen in Aktien gegeben, die ich an meine Haushaltung vertheilt habe...» L. Wirth: op. cit.

Mindez azonban csak növelte még az általános ijedelmet. A papírpénzt először értékének felére szállították le, 1720 okt. 10-én pedig teljesen árfolyamon kívül helyezték. Ugyanekkor a részvényeknek, melyek 10 hónappal előbb még 18.000-en állottak, árfolyamuk 40 re esett.

A felszámolás elkerülhetetlenné vált, Law visszavonult.¹ A felszámolással a Paris testvéreket, egy dauphinéi szegény korcsmárosnak hadiszállítással multimilliomossá vált négy fiát biztalt meg, kik már előbb kitűntek volt «ellenrendszerűkkel», mint Law elkeseredett ellenfelei. A bank vizsgálatának eredménye az akkori minden fogalmakat meghaladóan kétségbejítő: 3 milliárdnyi bankjegyet bocsátott ki Law, melynek csak $\frac{1}{10}$ -od része birt fedezett.

A társaság félévig tartó felszámolása után a részvényeseket a részvények megszerzésére fordított javak szerint 5 osztályba csoportosították és a megszerzés időbeli sorrendjének tekintetbevételével, különböző kulcs alapján juttattak nekik a fennmaradt tőkéből. Átlagban 1%-ot kaptak.

The South-sea bubbles.²

Édestestvére a Law-rendszernek. Az ez utóbbi következtében felidézt meggyazdagodási láz nem maradt Franciaország határai közé szorítva, a külföldre is átragadt.

Mint Franciaországban, a zavaroknak első indítóokai Angliában is a spanyol örökösödési háború következtében létrejött nagy hadiadósságok. 1711-ben az angol kormány nagyon kietes sikerűnek ígérkező tranzakcióval kívánt e nyomasztó helyzetből kikutat találni. Az államadósságok³ kamatai részére törlesztési alapot létesített⁴ és egyúttal, hogy tőkék további igénybevételére is kínálkozzék mód, South-sea Company név alatt nagy kereskedelmi társaságot alapított, melynek a rárühazott souverain jogokon kívül kizárólagos kereskedelmi hatáskörébe utalta az Újvilág legnagyobb részét.⁵

Dacára az alapítás körül kifejtett nagyarányú propagandatevékenységnek, melyben az ámitás s nagyozolás sem játszottak kis szerepet, a vállalat sehogysen tudott eleinte lábrakapni; részvényei nemsokára az alapítás után 77 $\frac{1}{2}$ -re sülyedtek. Az állam folytonos s nagyarányú erkölcsi s anyagi támogatásával tengődik 1720-ig, a nagy pénzügyi forradalmak évéig.

Angliában élénk visszhangot keltett Law által Franciaországban történt megváltása az állami adósságoknak. Ennek megvalósítására elkeseredett küzdelem indult meg a Bank of England és a Déli Társaság

¹ Azok ellen, akik csalónak tartják, szóljon, hogy 5 évvel előbb 2 $\frac{1}{2}$ millió livre volt vagyona, mikor Franciaországba jött, most pedig 800 louisd'orral és egy csomó értékelen bankjeggyel hagyta el azt. Ha rosszszeműen dolgozott volna, nyereségeiből birtokait nem Franciaországban, hanem külföldön vásárolta volna. Velencében 1729-ben halt meg, amint *Horn* mondja: «... bis zur letzten Stunde mit Finanzprojekten beschäftigt und seine Rückberufung nach Frankreich erwartend».

² *L. A. Anderson*: «Geschichte des Handels», aus dem Englischen übersetzt, Riga, 1773.; *Daniel Defoe*: «An Anatomy of the Exchange Alley»; *R. Allen*: «An essay on the nature and methods of a trade to the South-Sea», 1712; *W. Wood*: «Essay on trade», 1722; *J. Gee*: «Trade and Navigation considered», 1723; *Erasmus Philip*: «State of Nation», 1725; l. azonkívül *Cl. Juglar*: op. cit.

³ Akkoriban összesen 9,471.325 font.

⁴ Erre a célra szenteltetett a bor, borecet, dohány, a keletindiai árúk, a feldolgozott selyem és a halcsont után szedett vám. Az esetleges deficit a tengerészminiszter által volt fedezendő.

⁵ Brazília és Szurínám kivételével az egész akkoriban ismert Újvilágot.

között; egymást szárnyalták túl ajánlataikkal, míg a győzelmet mégis csak az utóbbi vitte el.¹ E siker hatása alatt részvényei azonnal 126-ra emelkedtek.

És most megkezdődött a Law-féle üzelmek képmása. Az angolok mitsem okultak a francia katasztrófán: a legkőrmönfontabb üzérkedéssel, a részvényekre nyújtott nagyszázalékú kölcsönökkel² hajtotta azok árfolyamát magasba az igazgatóság. Az újabb részvények kibocsátási árfolyama már 300, majd 400, 500 lett s megismétlődtek a rue quincampoixi jelenetek: az aláírók egymást szorították agyon a részvényjegyzésnél való tolongásban.

A Déli Társaság sikerén azután mások is felbátorodtak; gombamódra szaporodtak a legkülönbözőbb s legtakárabb célú részvénytársaságok.

A kormány egynéhány józanabb gondolkozású tagjának sikerült ugyan törvényerőre léptetnie az ú. n. Bubbles Act-ot, mely szerint az 1718 óta hamis ürgyek alatt, avagy lejárt engedélyek alapján létrejött részvénytársaságokat feloszlottaknak jelenti ki s hasonló üzelmeket a jövőben is örökre eltilt, — a törvény azonban írott malaszt maradt.

Pár napi depresszió után újult s immár fokozott erővel dühöngött tovább a láz, a Change Alley s környékének minden helyisége a legnyüzsgőbb zúgtözsdévé alakult át. A társadalom minden rélege résztvevett az üzérkedésben itt is, a trónörököstől az utolsó munkásig. A szegényebb néposztályok számára, kiknek a Déli Társaság részvényjegyzései túlmagasak voltak, számos apró «buborék» keletkezett, melyek beérték 1—2 shillinges részvényjegyzéssel is. A társaságok leghelyetlenebb s legneveltségesebb céljaival senki sem törődött már, hiszen a részvényeket úgyis mindenki nyereséggel adhatta tovább.³ Az árak hihetetlenül magasra szöktek; egy vadcomb ára 3—5 guinea volt. Közben a Déli Társaság részvényei elérték az 1100-at s az áradat által magával sodort Bank of England és a Keletindiai Társaság részvényei is 260, ill. 445-re szöktek fel. A papírpénz mennyisége ugyanekkor elérte az 500 millió fontot, mely összeg ötszörösen haladta meg a kontinensen akkoriban forgalomban lévő egész készpénzkészletet. S a «Cabal» kormány nemcsak hogy nyugodtan tűrte ez üzelmeket, hanem maga is tevékeny részt vett bennök.

A sors különös játéka, hogy éppen a Déli Társaság ásta meg a mámor sirját. Határtalan elbizakodottságában és feltékenységében ugyanis arra bírta a kormányt, hogy a Bubbles Act-ot megszigorítsa s azt újólag a közönség emlékezetébe véssze. Az ú. n. «Scire facias» pillanatnyi meghökölést váltott ki, a legmerészebb «szappanbuborékok» szétpattantak, magukkal ragadták a többi s a pánik kitörését nem lehetett többé megakadályozni. A Déli Társaság is bukott a többivel. Maidnem ugyanazon mentő intézkedéseket látjuk, mint melyeket Law alkalmazott. A társaság már maga szállítja le részvényeinek árfolyamát... az összeomlás azonban elkerülhetetlen; 1720 szeptember 29-én az árfolyam 175!

A parlament által a Déli Társaság ügyeinek megvizsgálására küldött titkos bizottság ott a legfurcsább dolgokat találta. Javítások, vakarások az üzleti könyvekben, neveknek olvashatatlanná tétele vagy

¹ A beválthatatlan, hosszúlejáratú annuitások 100 fontjáért 1700 fontot adott bankjegyekben.

² A díjügylet is e célból vezették be ekkor a tőzsdén.

³ Az állapotokra jellemző, hogy ugyanazt a részvényt a Change Alley két végén ugyanazon időben sokszor 100%-os árfolyamkülönbséggel jegyezték.

a legfontosabb okmányokból való egyszerű kihagyása nem tartoztak a ritkaságok közé.

Egy hamarjában létrejött egyesség ugyan egyelőre megmentette a társaság életbenlétét; útja azonban ezután dacára minden erőfeszítésnek¹ állandóan lefelé vezetett már, míg azután a század második felében csendben feloszlott.

E pénzügyi összeroppanás, ha a szóbanforgó összegek nem is érik el a Law-rendszerben szerepelteket, intenzitásában és tanulságosságában mindenesetre vetekedik amazzal.

Hamburg két kereskedelmi válsága.²

Az első tulajdonképeni kereskedelmi válság megint csak háborúban fogamzott, bár az előbbi esetekhez hasonlítva kissé más körülmények között.

A hétéves háború csodálatosképen erősen hozzájárult Hamburg fellendítéséhez. A kereskedelem központi irányítása inkább a békés tengerpart felé húzódott; kapcsolatban az akkori egynéhány kitűnő terméssel ez a körülmény teremtette meg Hamburg gabonapiacát, valamint a berlini finomítók üzemfennakadása folytán cukorkereskedelmét is. Nagy Frigyes a megszállott Szászország akkor még kiváló s nagymennyiségű épületfakészletét mint zsákmányt az Elbán úsztatta le s ezzel megvetette alapját a hamburgi fakereskedelemnek is. Az angol pénzbeli segítségnek nagyrésze nem ércpénzben, hanem váltókban bocsátottat rendelkezésre; mivel ezek kevés kivétellel Hamburgban voltak fizetendők felvirágoztatták annak váltó- és pénzforgalmát is.

A fellendülés következtében beállott kedvezőbb konjunktúra fokozottabb tevékenységre sarkalta az üzleti köröket, nagyobb, merészebb vállalkozásokba bocsátkoztak s csakhamar túlépték a reális tökefedeztet nyújtotta határokat is. Hogy e hiányokat fedezzék, tömegesen intézvényezték egymásra kifizelni sosem szándékoltt váltókat, melyek lejártuk előtt újabb váltókkal helyettesítették (Wechselreiterei). A forgalomban lévő váltók nagy tömegét növelte még, hogy a szászországi hadisarc egy része szintén ilyenekben folyt be.

Súlyosbította a helyzetet a háború folyamán elharapódzott erős pénzrontás, melyet Nagy Frigyes kezdett meg³ s a többi német fejedelmek is átvettek. A helytelen pénzgazdálkodásban különben előljárt Svédország, melynek igen nagy mennyiségű papírpénze csakhamar névértékének harmadrészére süllyedt. A hamburgi girobank káros valutapolitikája s a lübechi pénzláb összeroppanása csak hozzájárultak még a pénzügyek állapotának ziláltságához.

A megszorodott áruforgalom és a terjeszkedő nemesfémkereskedelem egyre jobban növelte a váltóüzérkedést, melynek következtében a diskontláb már 12%-ra emelkedett. A pompás üzleti konjunktúrát nagy költsékezés, tékozlás s ezt az áraknak hatalmas emelkedése követte.

Az 1763. évi hubertusburgi béke után Nagy Frigyesnek s az ő nyomása alatt a többi német fejedelemnek is első dolguk volt a rossz pénz bevonása azon célból, hogy azt jóval pótolják. Az így beállott

¹ Főleg cethalászatra vetette ezután magát.

² L. *Johann Georg Büsch*: „Theoretisch-praktische Darstellung der Handlung in ihren mannigfaltigen Geschäften». Hamburg, 1808; azonkívül *M. Wirth*: op. cit.

³ Rövid idő alatt négyszeresen rosszabbította meg a pénzt, hogy a hadjáratok óriási költségeit fedezni tudja.

kézpénzinség megint csak a váltóforgalmat növelte. Szerencsétlenségre a Hamburgi Bank is éppen ekkor mondta fel a nemesfémekből álló betéteket, minek folytán a pénzhelyzet javítására szánt ezüstrudak Amsterdamba özönlöttek.¹

És most bekövetkezett az amsterdami Neufville testvérek nagyarányú bukása, mely számos hollandi cégen kívül közvetlenül rántott magával még 95 hamburgi céget is. Az általános ijedelem következtében sok berlini, lipcei és svédországi cégnek is be kellett fizetéseit szüntetnie. A váltókból épített kártyavár teljes összeroppanással fenyegetett.

Az első rémület elmúlásával azonban kitetszett, hogy a katasztrófa alijában véve nem is olyan súlyos; a hamburgi tengeri hatóság egymillió árúelőlege és egyéb intézkedések is hozzájárultak ahhoz, hogy az egyensúly csakhamar újból helyreállott.

A lecke azonban, amint azt az alábbiak mutatják, nem használt a hamburgiaknak. Az 1763-tól 88-ig tartó erős depressziót a francia forradalom következtében megint fellendülés követte. A tőkének és árúknak a veszélyeztetett helyekről² Hamburgba való özönlése s az ennek folytán megnövekedett kereskedelem következtében már csaknem szűknek mutatkozott kikötője a hatalmas hajóforgalom lebonyolítására.

Az intő példa dacára megismétlődtek a 30 év előtti anomáliák, a váltóüzérkedés, fényűzés, drága-ág, magas diskontláb, csakhogy az akkorinál sokkalta nagyobb mértékben. Ennek megfelelően nagyobb volt az 1799-ben bekövetkezett összeroppanás is.

A tengeri hatóságnak most már háromszorta nagyobb előleget kellett nyújtania, mint 1763-ban, de ez sem volt elég. A válságból való kijutás céljából leszámítoló pénztárt, majd kölcsönpénztárt alapítottak, mely utóbbi reális fedezetű, saját solaváltókban nyújtotta a bajba jutott kereskedőknek kölcsöneit. Ezenkívül megfelelően rendezték a nemesfémforgalmat s a pénzverési viszonyokat is és életbeléptették az első moratóriumot, négy havi időtartamra. Hasonlóképen úttörőként léptettek életbe egy a világháború alatt teremtetett üzleti felügyelethez hasonló intézményményt, mely a becsületes és saját hibáján kívül szorult helyzetbe jutott kereskedőknek bizonyos körülmények között lehetővé tette a csőd elkerülését. De még e számos intézkedéssel sem sikerült oly könnyen véget vetni a válságnak, mint az 63-ban történt. Hatását soká szinylette még a kereskedelem.

A válság hullámai erősen érintették Dániát, Hollandiát és Angliát, különösen pedig a szomszédos Brémát, hol a bajok orvoslására árúelőlegebank felállítása mutatkozott szükségesnek.

A Bank of England válságai a XVIII. sz. folyamán.³

Habár az Angol Banknak nincsen s különösen a multban nem volt kizárólagos jegykibocsátási joga, hatalmas üzletkörénél fogva

¹ Itt a váltóüzérkedés és a fényűzés még sokkal nagyobbarányú volt, mint Hamburgban.

² Különösen Hollandiából.

³ L. Macpherson: «Annals of commerce»; Toynbee: «The industrial revolution»; Chalmers: «Estimate of the Strength of Great Britain», 1812.; Lecky: «History of England in XVIII. century»; Baring: «History of the Bank of England», «Observations on the establishment of the Bank of England and on the paper circulation of country», 1797.; Thornton: «An inquiry into the nature and effects of the paper credit of Great Britain». London, 1802.; Tooke: «History of prices». London, 1838—51.; Bounatian: «Geschichte der Handelskrisen in England mit der Entwicklung des englischen Wirtschaftslebens 1640—1840», München, 1908.; Juglar: op. cit.

akkora befolyást gyakorolt mindenkor Anglia Gazdasági életére, hogy működésének fennakadásait méltán tekinthetjük az egész ország pénzügyi válságainak.

A bank mindjárt két évvel 1694-ben történt alapítása után nehéz megpróbáltatáson ment keresztül, miről fentebb volt szó.

A spanyol örökösödési háború folyamán, 1708-ban az a rémhír terjedt el, hogy Skócia felől francia invázió készül. A tömeg megrohanta a bank pénztárait s hatalmas összegű bankjegyeknek beváltását követelték. Súlyosabb zavarok elkerülése csupán a részvényesekhez intézett, 20 %-os utóbefizetésre felszólító felhívással volt lehető.

A következő esztendőben újra fenyegető bajok elleni preventív eszközként a tőkének kétszeresére való felemelése vált szükségessé.

1714-ben Anna királynő hirtelen halála pánikot okoz; a bankot elözönlik. Csúpn az utrechti béke megkötése tudja a helyzetet megmenteni.

Az 1720. évi válságot (I. fent) a bank nagy rázkódtatásokkal bar, de biztosan állja ki. Az államnak nyújtott nagyobb kölcsönök s többszöri tőkeemelés után érkezik el az 1745. évhez, melyben Károly Eduárd skóciai expedíciója általános rémületet kelt. Hiába garantálja a trónkövetelő az államadósságot, a nemzet okulva I. Károlynak és fiának példáján, nem hisz neki: a bank részvényei 49-re esnek, a pénztárakat ostromolják. Egy ügyes kezelési csafintáság alkalmazásával sikerül azonban a banknak a pretendens visszaszorítását katasztrófa nélkül bevárnia.

1746-ban hannoveri választót Franciaország ellen segíti Anglia. Megint csak a bankhoz fordul anyagi támogatásért, szintűgy 1750-ben, mikor az állami adósságok nagyobb redukcióját¹ valósítják meg.

Miként Hamburgban, a hétéves háború itt is fellendítette az üzleti életet, melynek bonyolódottságánál s egymásba való kapcsolódottságánál fogva az 1763-iki békekötés következtében számos nagy cégnek nemvárt bukása és általános kereskedelmi rázkódtatás állott be. Körülbelül 10 millió fontra tehető a pánik által okozott üzleti kár.

A bank szilárdsága és a magánfizetési forgalom új alapokra való helyezése² segítette elő a válságból való kijutást. Hasonlóképpen a bank nyújtott segítséget abban a kereskedelmi válságban, mely 1772-ben a közlekedési eszközök (főleg a belhajózási utak) nagyarányú fejlesztése folytán beállott pár évi virágzó üzleti konjunktúra³ után kitört.

Az amerikai háború (1782) után a diplomáciai helyzet, a nemzetközi viszonyok s a humanusabb felfogásba vetett remény azt a hitelt keltette az angolokban, hogy tartós béke fog uralkodni. Nagyszabású külföldi kereskedelmi vállalkozásokat kezdenek tehát meg, a forgalom erősen növekszik. Fedezésére a bank 2. év alatt (1780–82) 6,000,000-ról 9,200,000-re emeli jegytorgalmát. E nagy számtól azonban maga is megijedve s arra számítva, hogy a belföldi pénz mennyiségének csökkentésével külföldről az érme vissza fog özönlenni, azt 5,900,000 fontra redukálja. Számítása azonban nem egészen ütött be, minek következtében 1782 májusától októberéig igen nagyfokú pénzzavar uralkodott az országban. A külföldön keringő pénz csak akkor

¹ 1, 190, 041 £-dal!

² A bemutatónak fizetendő, látra szóló kereskedői utalványokat ekkor kezdi kiszorítani a csekk, amint hogy *Juglar* szerint a Clearing House eredete is ebből az időből származik. Az utóbbi nézetnek ellentmond *Bounatian* és azt vitatja, hogy ezen intézmény létesítése régebbi időbe nyúlik vissza. L. *Mentor Bounatian*: op. cit. 142. o. 2. jegyzet.

³ E korszaknak gyors fejlődése ragadta meg figyelmét s ennek gazdasági törvényeit igyekezett fejtegetni Adam Smith.

kezdett visszaszívárogni, mikor a bank az államtól is megvont minden előleget és a leszámítolást is erősen megszorította. A diszkont-politikát a bank akkori igazgatói egyikének, *Bosanquet*-nek¹ tanácsára továbbra is alkalmazta.

Tíz év alatt, 1782-től 1792-ig Anglia külkereskedelmi forgalma megduplázódott.² Ehhez mérten a bankjegyforgalom is elérte a 12 milliót, mely összeg csak egyharmadában volt érccel fedezve. A kereskedelem elénkítéséhez hozzájárult még az 1786. évi Pitt által Franciaországgal kötött kereskedelmi szerződés is. A forgalomban lévő bankjegyek nagy tömege miatt azonban azok iránt csakhamar bizalmatlanság kezd mutatkozni, mely káros hatással van az egész kereskedelemi életre.

Ily körülmények között érte Angliát a franciák 1793. évi hadüzenete. Az akkor fennálló 400 vidéki bank közül 100 csődbe jutott s a többi is csak a legnagyobb erőfeszítésekkel tudta magát fenntartani; bankjegyforgalmuk ügyszólván teljesen megszűnt. Az állam-papírok 1792 szeptemberétől 1793 februárjáig 90-ről 71-re estek. Ez év márciusától júliusáig havonta átlagban 120–180 cég szüntette be fizetéseit. A bukások száma májusban volt legnagyobb: 209-re rúgott e hónapban. Mikor azután a Bank of England is felére szállította le bankjegyforgalmát s a váltóleszámítolást is megszorította, a pánik tetőfokára hágott: a legrégibb s legtekintélyesebb cégek jutottak csődbe.

Az 1696-iki mintára kincstári jegyekben való nagyobb mennyiségű állami kölcsön nyújtása³ és a francia aranynek az assignátaválság miatt Angliába való özönlése enyhítettek azután a súlyos helyzeten.

Alig állott azonban be e javulás, máris mutatkozik a láthatáron az 1793-iki utójáteka, az 1797. évi pénz- és bankválság. Azt a hatalmas ipari és kereskedelmi fellendülést, melyet Angliában különböző találmányok felhasználása következtében a XIX. század vége felé talá-lunk, az 1793-iki pénzügyi válság csak futólag érintette. Utána még nagyobbfoku virágzás következik, mely 1796-ban éri el tetőfokát. Mindennél jobban beszél a következő táblázat:⁴

Év	Bevitel	Kivitel (hiv. értéke) £-okban		
	(hiv. értéke) £-okban	Bruttó származású árúk	Külföldi származású árúk	Összes kivitel
1793	19,256.717	13,892.268	6,477.911	20,390.180
1794	22,288.894	16,725.402	10,023.564	26,748.967
1795	22,736.889	16,527.213	10,785.125	27,312.338
1796	23,187.319	19,106.444	11,317.740	30,424.184

3 év alatt a bevitel tehát 20%-os, a kivitel pedig 50%-os emelkedést mutat.

E fellendülés közvetlen következménye, hogy nagy befektetéseket tapasztalunk ipari és kereskedelmi téren.⁵ Az 1793., 94., különösen azon-

¹ Az általa a bank részére felállított elv: «Whenever there is an influx of bullion into the country the Bank has nothing to fear; when a drain takes place from the country, is in general the period for them to be alarmed» L. Commons Report of the Bank of England, 1797. (24–25. o.).

² A bevitel 10,300,000-ról 19,600,000 fortra, a kivitel pedig 13,000,000-ról 24,900,000 fortra emelkedett.

³ 138 esetben, 2,202,000 livre erejéig! Mint társadalompszichológiai jelenség is érdekes, hogy már a hitelnyújtás ténye magában is oly jótékony hatással volt az üzleti életre, hogy 1 1/4 millió erejéig benyújtott kölcsönkérvények vonattak mint feleslegesen vissza.

⁴ L. *Mentor Bounatian*: op. cit!

⁵ Különösen a csatornaépítést karolják fel.

ban a 95. év rossz termései nagyobbmennyiségű külföldi gabona beszerzésének szükségessége folytán újabb hatalmas költséget jelentettek, melyet még növeltek a francia köztársasággal vívott háború, mely 1793-tól 1796-ig, tehát 4 év alatt, 80 millió fontba került és a szövetségeseknek nyújtott pénzbeli segélyek.¹

E hatalmas tökeszükségletnek, továbbá az aranypénzveretés csökkentésének² kapcsolatban a külföldi aranynek oda való visszavizsgálásával, egyesek szerint Pitt helytelen államkölesőnpolitikájának és az Angol Bank restriktív magatartásának eredménye a kamatláb gyors emelkedése volt.³

Egy 1793-iki törvény értelmében a kormány a Bank of England előlegeit ezentúl korlátlan mértékben veheti igénybe parlamenti határozat nélkül is, az eddigi pénztári jegyek (treasury bills) kibocsátásának mellőzésével akár a bankra intézvényezett váltók alakjában is. Következménye ennek nem is maradt el: a rendkívüli előlegek évi 8 millióról 11 millióra szöktek fel.

E hatalmas pénzügyi nyomás alatt a diszkont 5%-ra emelkedett s ingadozásokkal bár, de állhatatosan megmaradt e magasságon.

A szakadatlan aranykivitel következtében az ércfedezet izesztően csökken,⁴ miáltal kényszerítve a bank 1797 telén öt hét alatt 10 millióról 8 millióra szállítja le bankjegyforgalmát.

Wales egy öblében francia fregatt 1200 katonát szállít partra, a tengermellék lakossága menekül, mindenét eladja s a kapott bankjegyeket beváltásra nyújtja be. A bank aranykészlete 1797 febr. 25-én már csak 1,272.000 £, mely 1,086.170-re sülyed már három nap múlva, mikor is a bank felfüggeszteni kénytelen fizetéseit. Ez eseményeknek azonban csodálatosképen mintegy enyhítő hatása volt a feszült légkörre, mihez nem kis mértékben járult hozzá, hogy vele egyidőben a City 4000 kereskedője határozatot hozott, hogy a bank hitelét fenntartják. Parlamenti vizsgálát után meghozták aztán az ú. n. Act of Restrictiont, melynek értelmében az aranykészlet a febr. 25-ikin alul nem sülyeszthető s állami előlegek is csak 600.000 £ erejéig eszközölhetők. E törvény értelmében, mely 1819-ig maradt érvényben, a bank mentes jegyeinek beváltási kötelezettsége alól; a bankjegyek azonban dacára egynéhány törvényileg rájuk ruházott kiváltságnak kényszerárfolyamot nem kaptak.

A válságot közvetlenül követő idők képét is szemléltetően adja a «*Report of the Bank Charter*» (1832):

Időpont	Bankjegy- forgalom	Készpénz- állomány f o n t o k b a n l	Magánjogi fedezet	Közjogi fedezet (állami előlegek)
1794 aug. 30	10,286.780	6,770.110	3,583.412	8,863 048
1795 febr. 28	14,017.510	6,127.720	3,647.168	13,164.172
1795 aug. 31	10,862.200	5,136.300	3,739.016	13,250 904
1796 febr. 29	10,729 520	2,539.630	4,188.028	12,951.812
1796 aug. 31	9,246.790	2,122.950	6,150.123	10,875.347
1797 febr. 28	9,674.780	1,686.170	5,123.319	11,714.431
1797 aug. 31	11,114.120	4,089.620	9,495.946	8,765.224
1798 febr. 28	13,095.830	5,828.940	5,558.167	11,241.333

¹ A fenti négy év alatt csaknem 30 millió £.

² Az 1793–94. években több, mint 2½ millió £ aranyat vertek ki; 1795–96-ban 1½ milliónál is kevesebbet!

³ Államkölesőnöknél pld. 1793-tól 1796-ig 3–40/0-ról 5–60/0-ra

⁴ 1796-ban már csak 2,000.000 £.

Szerencsére a pénzügyi válsággal ezuttal nem járt együtt rendes kísérelője: az árválság. Annál nagyobb erővel tört ki azonban két év múlva, a második hamburgi válság hatása alatt. Jellemzésére *Tooke* közöl érdekes statisztikai adatokat, melyek szerint legsúlyosabban a gyarmatárúk vannak érintve: 1794-től 1799 tavaszáig 50–250%-os áremelkedést, 1799 tavaszától őszeig pedig 30–60%-os esést mutatnak.

Bár a következő századba esik már, szerves kiegészítő részként azonban még ide tartozik az 1803-iki aránylag enyhébb lefolyású válság is. Bár a bank már 1802-ben késznek nyilatkozott fizetéseinek újból való felvételére, kormánykörök, különösen pedig *M. Addington*, pénzügyi kancellár, az Act of Restriction-t továbbra is érvényben tartandónak vélték. Az 1802. évi márc. 27-iki amiensi béke következtében azután az aranykészlet hirtelen csökkenése, a váltótárca növekedésével egybekötve, újabb zavaroknak lett okozója. *Juglar* szerint:

Év	Bankjegy-forgalom millió	Aranyfedezet fontokban	Váltótárca fontokban	Év	Bankjegy-forgalom millió	Aranyfedezet fontokban	Váltótárca fontokban
1800	16	6	7	1803	15	3	14
1801	16	4	8	1804	17	3	12
1802	17	4	13	1805	16	5	11

A Caisse d'Escompte du Commerce válságai és az assig-náták Franciaországban.¹

A Law-rendszer félszázadra elrettentette a franciákat mindennemű jegybankvállalkozástól. A bankélet pangásának tudható be, hogy azok a kereskedelmi természetű rázkódtatások, melyeket *M. Vuitry* ír le XIV. és XV. Lajos üzérkedéseiről szóló munkájában, nélkülözik a széles alapot és súlyosabb következményeket: a válság kritériumait nemigen ütik meg.

A gazdasági élet követelményei és a kitűnően bevált angol példa azonban Turgot minisztersége alatt 1767-ben mégis megtörték a jeget s megalapították a «Caisse d'Escompte du Commerce»-t, mely feljogosított látra szóló jegyek kibocsátására. Pár évi sikeres működés után a kormány kezdi mindinkább igénybevenni a bankot olyannyira, hogy az 1783-ban nyújtott 6,000,000 livre-es államkölcsönnel a jegyforgalom 45,000,000-ra emelkedett alig 4 millió ércfedezettel szemben. A bank hirtelen megrohanása ezt arra bírta, hogy a hatmillió kölcsön visszaváltásáért forduljon az államhoz. Ennek azonban kényelmesebb volt a bankot ehelyett egy újabb törvénnyel támogatni, mely szerint a bank 1784 jan. 1-ig a bankjegyeknek kereskedelmi papirokban való visszaváltására, ill. a visszaváltásnak teljes megtagadására jogosult. Megjegyzendő, hogy a banknak ugyanekkor 45 milliónyi jegyforgalmával szemben csaknem 48 millió jó kereskedelmi követelése, 4 millió ércfedezete és az államtól 6 millió követelése volt, mérlege tehát 13 millió pluszt mutatott.

Az állami kölcsön gyors visszafizetése után a bank, dacára egy 1787-ben bekövetkezett, de könnyebben kiállott runnek, egyre jobban fejlődött s terjeszkedett. Ez arra bírta Necker pénzügyminisztert, hogy tárgyalásokba bocsátkozzon vele s 1789 máj. 15-én meg is valósították

¹ *L. Buchez et Roux*: «Histoire parlementaire de la Révolution française». Paris, 1834; *Gomel*: «Histoire financière de l'Assemblée constituante», 1896; *A. Courtois fils*: «Histoire de la Banque de France et des principales institutions françaises de crédit depuis 1716». Paris, 1875; *R. Sturm*: «Les finances de l'ancien régime et de la révolution». 1885; *Vöhner*: «Histoire de la dette publique en France», 1886.

annak nemzeti bankká való átalakítását. A bankra nézve mindenesetre a legrosszabb időpontban! Az állam hajója örvénybe jutott, mely visszatarthatatlanul rántotta lefelé.

A Constituanté intézkedési körébe vonta a bank ügyeit is s elrendelte, hogy az bankjegyeiből 80,000.000 livret a kincstárnak kamatozó «assignáták» ellenében befizessen. 1790 ben elrendelték az összes bankjegyeknek assignátákra való becserélését 1792 aug. 17-én megtiltották a bankjegykibocsátást, 1793 aug. 24-én pedig eltörölték a bankjegy intézményét.

Miután az egész államadósság vissza lett volna ilyképen fizetve, továbbfolyt az assignáták gyártása. Fedezetül az emigrált nemeseknek és papoknak birtokai voltak kontemplálva kb. 10.000 millió becsértékben. 1793-ban a assignáták árfolyama névértéküknek $\frac{1}{3}$ -ára, rövid idő múlva $\frac{1}{6}$ -ára süllyed, mit a rémuralom legszigorubb eszközeivel sem tud megakadályozni. 1796 jan. 1-én 27 $\frac{1}{2}$ milliárd frank van már forgalomban, 1796 szept. 7-én pedig már 45 $\frac{1}{2}$ milliárd. Árfolyamuk ehhez mérten a névérték 1 $\frac{1}{6}$ -ára, majd 1 $\frac{1}{100}$ -ére esett. Jegyzését azután egészen abba-hagyták s névértékük $\frac{1}{30}$ -ának megfelelő új papírpénzre, a mandats territorials-nak nevezett birtokutalványokra váltották be, melyek azonban még ugyanabban az évben névértékük 2 $\frac{1}{2}$ $\frac{0}{10}$ -ára süllyedtek s csak-hamar teljesen eltűntek a forgalomból.

Az ércpénznek újbóli felbukkanását szépen jellemzi *Mac Leod*:¹ «No sooner was this great blow struck at the paper currency of making it pass at its current value, than specie immediately reappeared in circulation. Immense hoards came forth from their hiding places; goods and commodities of all sorts being very cheap from the anxiety of their owners to possess money, caused immense sums to be imported from foreign countries. The exchanges immediately turned in favour of France, and in a short time a metallic currency was permanently restored. And during all the terrific wars of Napoleon the metallic standard was always maintained at its full value».

A XVIII. század pénzügyi válságai Európa többi államában és Északamerikában.²

Ausztriában az első nagyobb bankvállalkozással 1703-ban találkozunk. Ez engedélyt nyervén ú. n. «utalványok» kibocsátására, szélesebb alapokra igyekszik terjeszkedni; boldogulni azonban még akkor sem tud, mikor a kormány támogatásával «Bécsi Bank»-ká alakul át, míg végre is a közönség nagyobb károsodásával felszámolni kénytelen. A kudarc hatása alatt azután teljes évszázadig nem történt kísérlet nemzeti bank alapítására.

Oroszországban 1768-ban bocsátanak ki elsőizben papírpénzt. 1786-ban a török háború költségeinek fedezése céljából hatalmasan gyarapítják a forgalomban lévő fedezetnélküli papir mennyiségét, mely csakhamar eléri a 100 millió rubelt. Ennek következtében megindul értékének csökkenése, annyira, hogy a század végén az ezüstnek már 47 $\frac{0}{10}$ -os agiója van.

Hollandiában az Amsterdamsche Wisselbank által kibocsátott bankjegyek szenvedtek hirtelen árfolyamesést 1789-ben és 1790-ben, mikor

¹ L. «The Theory and Practice of Banking». London, 1892, II. 258.

² L. Charles A. Conant : «A history of modern banks of issue with an account of the economic crises of the nineteenth century and the crises of 1907», New-York and London, 1909 ; l. még Clément Juglar : op. cit.

nyilvánosságra kerültek a banknak ércfedezete rovására folytatott üzelmei.

Az *angol gyarmatokban* az anyaország példáján felbuzdulva korán megkezdődik már a papírpénzgazdálkodás. Massachusetts állam 1690-ben lép már erre a térre, eleinte meglehetősen sikerrel. 1745-ben azonban a louisbourgi győzelmes hadjárat után 2 millió livre értékű papírpénzt bocsát ki, minek következtében megindul az árfolyamhanyatlás. A felszámolás alkalmával a névértéknek még 10%-a sem talált fedezetet.

A szabadságharc által kényszerítve a kongresszus papírpénzt bocsát ki, melynek mennyiségét többszöri felemelés után 1779-ben 200 millió dollárban állapítja meg. Dacára azonban e garanciának, dacára továbbá az árfolyam tartására irányuló erőszakos intézkedéseknek s a háború sikereinek, a papírpénz visszatartathatatlannul értéktelenedik el. 1780-ban már adó gyanánt sem fogadják többé el, egy évvel később pedig már nem is jegyzik, mert névértékének 1%-át sem éri már meg.

1781-ben M. Morrisnak, a pénzügyek igazgatójának tanácsára «Nord America Bank» elnevezéssel jegybankot létesít a kongresszus. Ez azonban az államnak nyújtott nagy kölcsönei fedezésére csakhamar hatalmas összegű fedezetlen papírpénzt kénytelen forgalomba hozni. Azon körülmény, hogy az Unió megszilárdulása után csupán ércpénz szolgált törvényes fizetési eszközzel, csak siettetle bukását, mely rövidesen teljes csőd alakjában be is következett. Mindössze Pensylvániára szorítva működhetett azután a bank még tovább.

Az 1810. évi európai válság.¹

A XIX. századdal a válságok történetének új korszaka köszönt be. Az ipari és közlekedési eszközök tökéletesbülése, a nemzetközi bankszervezet kifejlődése közelebb hozza egymáshoz az addig többé-kevésbé elszigetelten élő nemzetgazdaságokat, mintegy közlekedő-edényszerűen kapcsolja össze őket. Ennek megfelelően a válságok sem olyan elszigeteltek már, mint azt kevés kivétellel az előző időkben láttuk: internacionális-expansív jellegük van. Azonban épen a fejlődés, az üzleti számításnak mindent átölölő, széles alapokra való helyezése okozza, hogy a válságok száma igen megnövekszik, gyakoriakká válnak, szinte periodicitással térnek vissza.

A napoleoni korszak háborúi, azoknak győzelmes, vagy sikertelen kimenetele nemcsak a politikai, de a gazdasági életet is önkényesen irányították. Jóllehet, amint azt eddig is láttuk, majdnem valamennyi válság többé-kevésbé háborúkkal van összefüggésben, e körülményt itt oly nagy mértékben látjuk fennforogni, hogy szinte közelálló gondolat tőlük a gazdasági válság jellegét megvonni.

Miután az 1803-iki angol válságról megemlékeztünk már, megemlítendő még az *1804-iki francia bankválság* is.

Az 1800-ban alapított Banque de France csakhamar viharos napokat látott. A váltóleszámitolások összege szinte példátlan ingadozásokat, kilengéseket mutat havonként, félevenként. 1800 első felében 80 millió, mástól év múlva már 267 millió fr.; újabb súlyedés után 1884 első felében eléri a 332 milliót. Ekkor az amiensi béke folytán Angliában is tapasztalt depresszió következtében kitör a válság: a váltóleszámitolás a következő év első felében 124 millióra süllyed. A bankot

¹ L. Jean Lescure: «Des crises générales et périodiques de surproduction», Paris, 1907. — L. azonkívül még: C. Juglar: op. cit.; Charles A. Conant: op. cit. M. Bounatian: op. cit.

megrohanják, mire ez fizetéseit beszüntetni kénytelen; egy későbbi rendelet értelmében ugyan újra megnyitja pénztárait, azonban ekkor is csak félmilliót fizet ki naponta, noha a közönség 14—15 milliónyi bankjegyet nyújt be beváltásra.

Az 1803—1806-iki évek igen súlyosak voltak a bankra nézve. Az állam a nagy hadjáratok fedezésére 500 millió fr. erejéig vette kölcsöneit igénybe, mely összegnek visszafizetése csak 1806-ban következett be.

Az 1804-iki válság képmását látjuk *Franciaországban* 1810-ben, csakhogy ekkor már befelelődni az általános nemzetközi válságba, melynek közvetlen rugója az Anglia ellen elrendelt tengerzár. A leszámítolási forgalom ismét emelkedik s az 1810. év végösszegében eléri a 715 milliót. Ekkor azután egész csomó nagy cég csődje következik be, a csapongó fantáziájú üzlethözés hirtelen megakad s a bank váltóforgalma 1811-ben 390 millióra csökken. Most már mindent elkövet a bank a helyzet megmentésére, tartalékjai azonban egyre csökkennek, míg 1813-ban elérik az 1 milliót. Napi 500.000 frankra redukálják a kifizetést, a lejtőn azonban nincs már megállás, a császárság ügye a végső bukás felé közeledik, a teljes összeroppanás, az invázió már csak hetek kérdése.

Angliának a tengeri zár nem sokat ártott. Eleinte a kontinens áruí 3—4-szeresen emelkedtek ugyan árúban, idővel azonban a magát minden akadályon átküzdeni tudó angol üzleti szellem megtalálta útját a zárlat kijátszásának. Emden és Hamburg kikötőit most is sűrűn látogatták angol hajók s a korrupt francia hivatalnokok óriási vagyonokat harácsoltak össze az angolok megvesztegetési pénzeiből, amiért angol árúkat porosz eredetűeknek nyilvánítottak. Anglia bevitele az 1805. évi 28½ millió £-ról 1810-ig 39½ millióra ugrott, kivitele pedig ugyanekkor 31 millióról 43½ millióra. 1797-ben 270 országos bankja volt, mely szám 1808-ig 600-ra, 1810-ig pedig 721-re emelkedett. A Bank of England leszámítolási forgalma, mely 1804-ben 9 millió £, 1809-ben 16½, 1810-ben pedig már 21½ millió £. Ez évben azután bekövetkezik a válság: a leszámítolási forgalom 23 millióról 12 millióra süllyed s a kormány a kereskedők tömeges bukásának megakadályozására kincstári utalványokban 6 milliónyi előleget kénytelen rendelkezésükre bocsátani. Az üzleti élet e stagnálásából való kijutást az 1811. évi rossz termés is igen megnehezítette.

A tengeri zár — eltekintve a gyarmati kereskedelem nagyarányú kifejlesztésétől — ha mást nem, de legalább azt a hasznot meghozta Angliának, hogy igen intenzívvé tette mezőgazdaságát és megtanította a «splendid isolation»-re.

A pénzügyi válság, mely *Ausztriában* ebben az időben kitört, gyökerét tulajdonképen még a héteves háborúban bírta. A német államok feletti hegemonia lassanként Poroszországra ruházódott át, minek megakadályozására a Habsburgok bármely áldozatra készek voltak. A háború költségeinek fedezésére 1761-ben 5, 10, 25, 50 és 100 forintos címletekben papírpénzt bocsátanak ki, mit 1769-ben második, 1771-ben pedig harmadik kibocsátás követ. A sok pénz a kereskedelmet fellendíti, mi viszont a kormányt újabb, nagy tömegek kibocsátására bátorítja fel.

A forgalomban lévő papír nagy mennyisége 1797-ben gazdasági pánikot idéz elő, mit az állam a bankóknak szigorú kényszerárfolyammal való felruházásával vél elfojthatni. Az eredmény az ezüst árszójának emelkedése volt; 1799-ben eléri a 13%-ot s lassanként annyira

eltűnik a forgalomból, hogy 1880-ban 1 és 2 frtos bankók kibocsátása válik szükségessé.

Az olasz tartományok elvesztése még kritikusabbá teszi a helyzetet; a közönség most már megrohanja az állami pénztárakat, ércpénzben való fizetést követel. A papír értéke az ezüstének felére esik. Az állam szorultságát misem jellemzi jobban, mint az, hogy elrendeli a templomok ezüstjének beszolgáltatását, most már a fémérték háromszorosának megfelelő papírpénz ellenében.

A wagrami ütközet után beálló, tartósnak ígérkező béke és Mária Lujzának Napoleonnal való házasságkötése alkalmas időpont lett volna a zilált pénzügyek rendezésére; a tisztviselők korrupt volta azonban és az üzleti köröknek az állam iránti, annak sokszoros szőszegése miatt tanúsított bizalmatlansága kerékkötője volt minden mentési akciónak. A bankóprés tovább működik, a papírpénz mennyisége az 1800. évi 74.200.000 frt-ról 1811-ig 1.064.000.000-ra emelkedik. Ennek megfelelően az ezüst árfolyama következőképen alakult; 1800-ban 118, 1807-ben 203; 1810-ben 500, 1811-ben rövid ideig pedig már 1200! Most az osztrák kormány Franciaország példáját követi, mikor az az assignátákat birtokutalványokra váltotta be: bevonja a bankócédulákat s helyükbe névértéküknek egyötödéről szóló, «Einsönungsscheine»-nek nevezett váltójegyeket bocsát ki, melyeknek forgalmi maximumát a bankócédulák $\frac{1}{5}$ -ében, tehát 212.159.750 forintban állapították meg. Egyidejűleg leszállították a rézváltópénz értékét is. Az erre vonatkozó rendeletet pecsét alatt küldötték meg a hatóságoknak azon utasítással, hogy 1811 márc. 15-én hajnali 5^h-kor bontsák fel. Kihirdetésüket mohón várta a tömeg s *Conant* szavai szerint «... the majority, who held quantities of the paper, went away cursing the government for the decree. A few, who were believed to have had previous notice of its contents, had put their affairs in a shape, which left them rich...»

A váltójegyek árfolyama azonban még ugyanebben az évben névértékük felére süllyedt s csupán akkor emelkedett ismét 87-ig, mikor a közönség hinni kezdte, hogy tényleg nem bocsátanak ki belőlük a megígértnél nagyobb mennyiségben. De új napoleoni háborúk következtek s 1816-ban a papír forgalma már megint 638.900.000 frt volt.

E helyzeten az 1817-ben megalapított Osztrák Nemzeti Bank, az Osztrák-Magyar Bank őse volt hivatva segíteni. Az állam 1816-ban a váltójegyeket névértéküknek $\frac{1}{3}$ -ára szállította le s egyrészt kamatozó állami kötvényekre s konvencióos pénzre, másrészt pedig a Nemzeti Bank részvényeire való alternatív átváltásukat rendelte el. Ez volt a két ú. n. devalváció.

Az új bank hathatós támogatásával a pénzügyi viszonyok ezután már a tartós konszolidáció útjára léptek.

Az 1814—1819. évek válságai.¹

Angliának a kontinentális zár következtében a négy másik világrészben való terjeszkedése egyre nagyobb arányokat öltött. Az akkoriiban új alapokra fektetett, ujonnan feltalált gépekkel² felszerelt ipari

¹ L. «Contes de Miss Harriet Martineau sur l'économie politique, traduits de l'anglais par M. B. Maurice», Bruxelles, 1834, 6 kötet; — Léone Lévy: «History of British Commerce», London, 1872; — H. M. Hyndman: «Commercial crises of the nineteenth century», London, 1702; — L. azonkívül *Juglar*, *Bounatian*, *Conant*, *Wirth*, *Lescure*: op. cit.

² Szövő- s fonógép, gőzgép!

nagyüzemek termékeivel elárasztja a földkerekség minden zegét-zúgát, hajói felkeresik a legkisebb kikötőket is s nem utolsó helyen árui jó minőségük mellett olcsóságának tudható be, hogy azok még a zár bástyáján is oly könnyen tudtak rést ütni. E nagy fellendüléssel magyarázható csak, hogy a napoleoni háborúkban szövetségeseit oly óriási összegekkel — 22 év alatt 50 milliárd frankkal — tudta Anglia támogatni.

Érthető, hogy az ország iparának ily magas színvonalánál fogva a párisi béke után, a zár megszűntével mindenki azt várta, hogy áruival elárasztva Európa piacait, azokat — a belföldi ipar tönkretételével — monopolizálni fogja. Így gondolkoztak az angol kereskedők is: hatalmas úszó árúraktárak lepték el a kontinens kikötőit. De mily nagy a csalódás! A készleteknek bizony nem kis részét olcsóbban kellett eladni, mint ahogy azok Liverpoolban és Manchesterben kaphatók, más részüket pedig kénytelenek visszaszállítani a szigetországra.

A zár alatt ugyanis a kontinens ipara sem várt egészen tétlenül. A magas védvámok megszüntetése következtében beállott nemzetközi verseny fokozott s tökéletesebb termelésre szorította azt is. Egynéhány egészségtelen üvegházi hajtás kivételével¹ a kontinens ipara bizony többé-kevésbé kiállotta az angol versenyt. Meg aztán mivel is fizetett volna a gazdaságilag oly erősen megsanyargatott kontinens? Az eddigi kompenzációs eszköz, a gabona, e tulajdonságát egy csapással elvesztette. Az 1812-ik sovány esztendőre ugyanis bő aratások következtek Angliában s az 1815-ik év nagy fölöslege a gabonaárakat 1802 és 1807-es színvonalukra szállította le újból. Az agrárkörök helyzete válságossá lett. Nagy befolyásokkal azonban keresztül tudták vinni, hogy a parlament 1815-ben megszavazta az ú. n. gabonabillt, melynek értelmében a gabonának Angliába való behozatala mindaddig tiltva volt, míg annak quarterenkénti ára a 80 shillinget el nem érte. A bor, borszesz és egyéb árúk behozatalát is lehetetlenné tette a rájuk rótt igen magas behozatali vám.² Mindehhez hozzájárult, hogy a háború okozta nyomasztóan súlyos adóterhek a békekötés után sem csökkentek.

Ily körülmények között azután bekövetkezett a kereskedelmi válság. Számos cég bukik meg, 270 bank szűnteti be 1813-tól 1816-ig likviditását, sok kerül csődbe közülök. Majd rossz termés következik s a gyárak megállásának következtében a munkások nagy tömegei lesznek földönfutó koldusokká, *Miss Martineau* szerint éhezve és rongyosan vándorolnak községről-községre, hol azonban csak hasonló nyomorra s a leszerelt katonák s elbocsátott tengerészek csatlakozó tömegeire találnak. A géptermelés gazdasági lényegét át nem látó, elvakult munkásság rátámad vélt kenyérmegvonójára, textil- s mezőgazdasági gépeket pusztít el, zúz össze, majd kenyér- és húsmaximumot követel s a csőcselékkel egybefogva rabol és lop, úgy hogy katonaság közbelépése válik szükségessé.

A Bank of England, dacára az 1812 után bekövetkezett, imitt-amott 50%-ot is elérő, nagy áresésnek, bankjegyforgalmát nem szorítja meg; 1813-ban 25 millió £, 14-ben 28, 15-ben 27 millió és 16-ban is csak fél-

¹ Határozottan diadalmasan lépett fel pld. az angol textil- és vasipar, valamint a gyarmatarú-közvetítés.

² Sokkal kedvezőbb feltételek között működött az Egyesült Államokkal való kereskedelem. Ez utóbbi által nyújtott gypot ugyanis Anglia magas színvonalú textiliparánál fogva itt mindig élénk keresetre talált, minek jellemzésére szolgáljon a következő kimutatás: Anglia gypotfogyasztása 1813-ban 50 millió font, 1814-ben 53, 1815-ben 92, 1816-ban 85, 1817-ben 116, 1818-ban 162 millió font.

millióval kevesebb van forgalomban. Ennek egyenes következménye, hogy a bankjegy árfolyama süllyed s 1814-ben az arannyal szemben eléri a 74 £ 17 s 6 d-t: diszázsioja tehát kb. 25%. Hogy azonban a válság-tóokai a kereskedelemben gyökereztek, mutatja az is, hogy a papírpénz diszázsioja 1815-ben és 16-ban, tehát a nagy bukások után már csak 17%!

1817-ben azután a bank részben újra megkezdi fizetéseit, mit a teljes készpénzszolgáltatás 1819-ben való felvétele követ. Egy néhány pompás termés is megkönnyíti az országnak a zavarokból való kijutását.

Franciaországnak Waterloo után 500,000.000 fr. összegű állami kötelezvényt kellett kibocsátania, hogy a szövetségesek által kirott hadisarcot fedezni tudja. Noha Ausztria, Poroszország és Nápoly is rendelkezésre bocsátják kölcsöneiket, a Banque de France aranyfedezete erősen süllyedőben van: 1818. július 1-től október 8-ig 117 millióról 59 millióra, majd novemberben 37, 34 millióra csökken a 108 milliónyi bankjegy-forgalommal szemben. A leszámítolási forgalom, mely időközben évi 615 millióra növekedett, 387-re esik. Hogy helyzetén segítsen, a bank a diszkontot eleinte 60, majd 45 napra szorítja, minek következtében az ércpénz vissza kezd özönlenni, úgy hogy nemsokára megint felvehető a 60, majd a 90 napos leszámítolás. 1819-ben azután a külföldnek járó fizetések is megszűnnek.

Az *Egyesült Államokban* a pénzgyártás nehézségeinek leküzdésére Hamilton a kongresszusnak nemzeti bank alapítását javasolja. 1790-ben a bank meg is alakul s 1794-ben megkezdi működését, melyet pompás sikerrel folytat 1811 márc. 4-ig, mikor is engedélyideje lejárt s nem hosszabbíttatott többé meg. Erre azután új bankok alakulnak; a lancasteri Farmers Bank nyitja meg hosszú sorukat. 1812-ben már 88 bank működik, 77,258.000 dollár tőkével. A forgalomban lévő bankjegyek fedezetre való tekintet nélkül egyre szaporodtak, mit azon körülmény is előmozdított, hogy a nemesfémkivitel megszüntetésének, melynek az Angliával való háború következtében kellett beállania, egészen téves jelentőséget tulajdonítottak. A különböző bankok magas, 10–12%-os osztalékot fizettek s így látszólagos jólétet teremtettek, mi azonban csak a pozitív, produktív munka teréről való eltávolodást segítette elő. E bajok különösen Pensylvániában harapództak el s így innen az ázsiojában emelkedő ércpénz a konszolidáltabb, ércvaluta alapján álló New Englandbe szivárgott át, mivel ott az árak sokkal alacsonyabbak voltak. Így azután ez utóbbi kivételével valamennyi állam bankjai 1814 augusztus és szeptember havában fizetéseiket beszüntetni voltak kénytelenek.

Philadelphióban a bank és a kormány között megállapodás jött létre, melynek értelmében a háború befejeztével a bankjegyek megint beváltak. Szerencsétlenségre a közönség nem élt e jogával, ami a bankot újabb nagy tömeg kibocsátására bátorította fel. A bankók diszázsiojának növekedése most már elkerülhetetlen volt, árfolyamunk itt 80-ra, más államokban, hol hasonlóan jártak el, 75, sőt 50-re süllyedt. Az árak általános emelkedését a javak értékének valóságos növekedése-ként fogták fel, az üzleti élet hatalmas arányokat öltött, igen élénk lett, úgy hogy táplálására újabb jegykibocsátás látszott jogosultnak.

A békekötés után az angolok elárasztották áruikkal a piacot s az üzleti életnek csak még nagyobb fokozását idézték elő. Ekkor azonban ráeszméltek, hogy az ország a háború alatt elszegényedett s tulajdonképpen nem képes nagyobb vásárlásokra.

E bajok orvoslására 1815-ben újra felvetődik egy nemzeti bank

létesítésének terve, melynek megvalósításaként 1816-ban megalapítják a második Bank of the United States-et. Részvényeit az agiotage ismert eszközeivel csakhamar magas árfolyamra hajtják, 1818-ban azonban 156-ról 110-re esnek megint.

A bankjegyek forgalomban lévő nagy tömege végre is dűlőre viszi a feszült helyzetet. A nemzeti bank 1818-ban a bankjegyek bevonásához kénytelen folyamodni, több mint 7 millió doliárt fizet ki pénztáraiból; 3 milliót fizet ki a többi bank, melyeknek amaz utánozniuk kell. A lük-tető üzleti élet egyszerre megakad, a leszámítolási forgalom 3 hó alatt 5 millió dollárral csökken.

A válság hatása ijesztő. A pensylvániai szenátusi bizottság 1820. január 29-iki jelentése szerint a gyárosok, kereskedők és pénzüzetek nagy számának bukásán kívül különösen a gazdálkodókat érintette a csapás súlyosan, évekig kellett adósságaik törlesztéséért dolgozniok, sok szorgalmas munkásnak kellett házának védelmet nyújtó menedékét a «Wild West» erdőrengetegeivel elcserélnie. Készleteknek és árúknak nagy mennyiségét kellett kényszeráron, mélyen értékükön alul elkótyavetyélni, családok legnélkülözhetetlenebb felszerelési cikkeiket voltak kénytelenek vásárra vinni. A pénz és a hitel ritka jelenségekké váltak, a legjobb birtokra sem lehetett jelzálogkölcsönt kapni. A kereskedelem már csak a legszükségesebb cikkeket ölelte fel, gyárak, gépek tétlenül álltak, munkaalkalom nem volt. A bíróságok túl voltak halmozva panaszokkal, az adósbörtönök megteltek s a községeknek kellett a foglyok családjainak eltartásáról gondoskodniok. Még a legjómódúbb családok is csak nehezen tudták napi szükségleteiket fedezni....

Az 1825-től 1831-ig terjedő válságkorszak.¹

Anglia az 1815. évi válságot, amint arról már fentebb is történt említés, hamarosan kiheverte. Pompás aratások, válllvetve az Act of restrictions végleges megszüntetésével, csakhamar felvirágoztatták az ipart s a kereskedelmet s hiába szállt lejjebb a gabona ára, a gazdák dörmögését elnyomta a gyárak élénk s vidám zakatolása. Az 1824-ik évhen már mindenfelé jómódot s vérmes reményekkel teli sürgést-forgást találunk; még a mezőgazdaság is hatalmas nekilendülést mutat, a búza már 62 s.-es átlagárra emelkedik, de a munkával bőven ellátott lakosság ezt is könnyen elbírja. Különösen a gyapot-, gyapjú- és a vasipar, valamint a szénbányák mutatnak nagy fellendülést. A nagymennyiségű fölös termék elhelyezésére új piacok kellenek s az üzleti szellem minden csalapintaságával, majd a nyereségre éhes kereskedő fantáziájának legmerészebb kicsapongásaival kovácsolnak reális, de aztán nem sokat válogatva kártyavárszerű, mesébe illő, gyakran nevetésgesen naiv üzleti terveket is. Az üzérkedés középpontjában ezúttal Dél-Amerika áll, ennek csodálatos gazdagságán, kimeríthetetlen kincsein fő az egész angol nép feje.

A szigetországban azonban serényen folyik a munka, a közintézmények nagyarányú fejlődést mutatnak; ekkor emelkedik Anglia Széchenyi által megcsodált magaslatára. Mindenhol tőkék keletkeznek s a nyugodalmas, békés, de hangyaszorgalmú Biedermeyer-korszakban felüti fejét az addig még csaknem ismeretlen középosztály, a modern ideologia «bourgeoisie»-ja. Mig a zakatoló gyárakban a manchesteriz-

¹ L. Michael von Tugan-Baranowsky: «Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England», Jena, 1901; azonkívül L.: Bounatian, Juglar, Conant, Martineau, Wirth, Hyndman, Lescure, op. cit.

mus termi cifrábbnál cifrább virágait, a középosztály lassanként meggazdagszik, majd belekerülve az üzleti élet torgatagába, pénzsóvárságában vakon, lejtévesztve rohan nyereség után... Cresce la sete delle ricchezze, secondo che crescono le ricchezze stesse...

A száz év előtti mámor megújul azzal a különbséggel, hogy a South Sea-bubbles most South America-bubbles-szé lesznek. A tőkefeleslegből a külföldnek is jut. Wirth 17 államot sorol fel, melyeknek 2 év alatt 28 esetben a londoni pénzpiac nyújtott kölcsönt; Hyndman 86.000 000 £-ra teszi az e korszakban angol kézbe került külföldi államkölcsönök összegét. Emellett 1824-ben és 25-ben különböző gazdasági és technikai célok megvalósítására 114 nagy társaság alakul több mint 100 millió £ alaptőkével. Alighogy kibocsátják a társaságok részvényeiket, azok máris emelkednek s függetlenül a vállalat üzleti menetétől, pár nap múlva nagy nyereséggel adhatók el. Különösen a dél-amerikai bányavállalatokhoz fűznek vérmes reményeket, amint azt a Wirth által közölt alábbi táblázat is mutatja:

A vállalat neve	A részvény névértéke	A befizetés kötelező minimuma	Az osztalék állása	
			1824 dec. 2-án	1825 jan. 2-án
	f	o	n	t o k b a n
Anglo-American	100	10	33	150
United-Mexican	40	10	35	150
Real del Monte	400	70	550	1350
Columbia	100	10	10	82
Buenos-Ayres	100	10	15	45

De a columbiai partok állítólag mesés gazdagságú gyöngykészletének kiaknázásától, a vajfogyasztásnak Buenos-Ayresben való meghonosításáig a legfantasztikusabb s leghetetlenebb célok megvalósítására is alakultak részvénytársaságok. Délamerikát elhalmozták a legkülönbözőbb árúkkal, melyek az elégtelen keresletet s raktárhiány következtében hosszú ideig heverték — gyakran romlandó voltuknak dacára — a rakodópartokon, kitéve napsütésnek, esőnek s a fosztogató csöcselék mohóságának. Wirth kuriózumként megemlíti, hogy Birminghamból ágyemelegítőket s korcsolyákat is küldtek az izzó klímájú égőbe, hol a jeget híréből sem ismerik.

Akárcsak egykor a Cabal, a kormány tagjai ezúttal is tevékenyen résztvettek az üzérkedésben, boldognak, boldogtalannak osztogatták a koncessziókat¹ s a képviselők gyakran a maguk vagy rokonaik, barátjaik érdekét előbbre helyezték a közügynél, miáltal Miss Martineau szerint az alsóház tekintélye hatalmas csorbát szenvedett.

A fentemlített nagyarányú befektetések következtében oly sok aranyat és ezüstöt kellett külföldre szállítani, hogy a fokozottabb mértékben igénybevett forgalmi eszközök pótlására, illetve előteremtésére az 1824 ik év egész folyamán a bankjegykibocsátásnak érzékeny növelése vált szükségessé. Egyik 1822. évi törvény egy régebben beállott szükséghelyzet következtében kibocsátott kisebb összegről szóló bankoknak érvényességi határidejét meghosszabbította: az országos bankok jegyprése most már teljes erővel indult meg s 1825-ben 30—40%-kal több bankjegy volt már forgalomban, mint 3 évvel azelőtt.² Hozzájárult mindehhez a Bank of England szerencsétlen intézkedése, mellyel a

¹ 1825-ben egyetlen parlamenti ülészak folyamán 286-ot!

² Ugyanezen idő alatt a vidéki bankok jegyforgalma 4 millióról 11 millióra ugrott.

kamatlábát csökkentette, hasonló eljárásra kényszerítve a többi pénzintézetet is; a tőke most már özönlött a szappanbuborékok felé.

Még a józanabbak is, kik tőkéiket addig biztos helyen kamatoztatták, vagy pedig jelzálogköcsönbe fektették, egyrészt az igen alacsony kamatláb által szorítva, másrészt környezetüknek hatalmas konjunktúra-nyereségei által felbátorítva s csábítva, tömegesen vetették magukat az üzérkedés örvényébe, a rövid idő alatt való meggazdagodás reményének mámorába.

Egynéhány délamerikai állam szabadságának kivívása az azok boldogulásába vetett bizodalmat még csak fokozta, szilárdította s az üzleti örjöngés tetőpontjára hágott. Az út innen már csak lefelé vezethetett. Az 1825. március 6-iki trónbeszéd még «a birodalom minden részére kiterjedő virágzást» emlegeti ugyan, de a távolból kivehető volt már a földrengés moraja. A hitel húrja nem volt tovább feszíthető, a hallatlan magas árakat sem lehetett fenntartani. A vállalatok hiába várták befektetett tőkeik gyümölcsözését, a közönséget tovább ámítani pedig nem lehetett már.... A vezetéshez közelállók végre is kezdik cladni részvényeiket, a tömeg utánozza őket, most már mindenki szabadulni igyekszik az immáron gyűlölt papiroktól, csak árfolyama feltartóztathatatlanul esik, a rémület pánikszerűen tör ki. A bankok csökkentik jegyforgalmukat s megszigorítják a diszkontot, minek következtében még fizetéképes cégek váltói sem számíthatók le.

A forgalom teljesen megakad, a bankokat ostromolják, mindenki vissza akarja kapni ott elhelyezett pénzét. Az általános jókedv gyászos kétségbeeséssé változik, a fényűzés egy csapással szűnik meg. Az árak folytonosan esnek s a válság igen súlyossá válik a Sir Peter Pol & Co. és a William & Co. bankházak bukásának hírére. Pár hét alatt 70 bank szünteti be fizetéseit.

A gazdasági élet általános pangásán, a nagyfokú pénzhiányon gyorsan segítendő, a kormány felhatalmazza a Bank of England-et 1 és 2 fontról szóló banjegyek kibocsátására, minek folytán több héten át naponként 100.000—100.000 kerül ezekből forgalomba. A Rotschild-ház részéről Hollandiából és egyéb helyekről befolyt nagyobb aranyküldemények is hozzájárulnak ahhoz, hogy a bank nemsokára ismét megkönnyítheti a leszámítolási forgalmat.

Erre a kereskedőkbe is vissza kezd térni a bizalom s most már mindent elkövetnek az újbóli talpraállásra; a válság alatt tanúsított aránylag nyugodtabb magatartásuknak tudható be különben, hogy dacára a nagy megrázkódtatásnak, csak kevés jutott közülök csődbe.

A gazdasági rend lassanként helyre kezd állni, a helyzet azonban még mindig meglehetősen bizonytalan; az általános munkahiány itt ott megismételteti a munkásokkal és a csöcselékkal a 10 év előtti sajnálatos géprombolásokat, melyek a katonasággal való véres kimenetelő összetűzésekre adnak alkalmat.

Érdekes tünet, hogy egyes árúkkal való üzérkedés még ekkor sem szűnt meg teljesen. Így volt ez pl. a gyapjúnál. A derbshirei Stutt cég, a legnagyobbak egyike, úgy vélvén, hogy a gyapjú ára minimumára szállt le, egyszerre szerzi be 3 évre való szükségletét, 30.000 bált vásárol. Ennek láttára többen újból kedvező konjunktúrát sejtve, utána indulnak s rövid időn belül soha nem létezett magasságra hajtják a gyapjú árát. Hausse után természetesen csakhamar megint baisse következett, mely ismét sok existenciát ragadott magával a mélybe.

A válság okainak a parlament részéről történt megállapítása után, a bajok gyökeres orvoslása céljából, a Bank bevonta csak ideiglenesen

kibocsátott egy- és kétfontos jegyeit, melyeknek helyét ércpénz foglalta el. További üdvös intézkedés volt egy, a Bank keretén belül működő, nagyszabású zálogintézetnek felállítása, mely kereskedelmi árukra nyújtott kölcsönöket; már magában a kölcsön lehetőségének tudata is hatalmasan élénkítő, suggestív hatással volt a forgalomra.

Maradandóan súlyos utóhatása volt e válságnak, hogy az utána s következtében beállott munkahiány adta meg az első impulzust annak a hatalmas kivándorlási áradatnak, mely később, különösen Írországon oly kétségbeejtő képet nyújtott a népességi statisztikának.

Az 1825-ik év az angol válság éve. Egyéb országokban beállott zavarok többé-kevésbé ennek egyenes függvényei.

Franciaországban a spanyol háború következtében a leszámítolási forgalom 395 millióról 1823-ban 307 millióra esik, a következő évben azonban már megint 493 millióra emelkedik. Az Angol Bank az 1825-iki válság következtében diszkontlábát 5%-ra kénytelen felemelni; a Banque de France szilárdan kitartván a 4%- mellett, a leszámítolási forgalom feléje központosul, 1825-ben eléri a 638, a következő évben pedig a 688 milliót. E hatalmas fellendülés következtében Franciaországban is lábrakap a vállalkozási láz, buborékok tömege keletkezik, melyek természetesen csakhamar szét pattannak.

A súlyosan fenyegető válsággal szemben a Banque de France szilárd állása adott biztos védelmet, a kereskedelemnek nyújtott támogatásai segítségével elhárítható volt a nagyobb megrázkódtatás. A leszámítolás azonban ennek dacára 1827-ben 556, 28-ban pedig 402 millióra esett. A következő évben 430-ra, 1830-ban pedig újra 617-re emelkedik, mit a júliusi forradalom által előidézett tartós depresszió követ; a leszámítolási forgalom 1831-ben 212 millióra zuhan, 1832-ben 150 millió s innen csak lassacskán kezd ismét emelkedni.

Az *Egyesült Államokban*¹ az 1818. évi válságot a konszolidáció napjai követték; a közgazdaságban beállott változások, javítások egyelőre elegendő garanciát látszottak nyújtani s mintegy előrevetették egy boldogabb jövő képét. 1824-ben azonban már ismét feltűnnek a bankbuborékok, melyek az angol vállalkozási buborékokhoz hasonló fátumszerűséggel kísértettek Amerikában. Pensylvániában felújítják az 1814-ben megbukott bankok engedélyét, New-Yorkban is nekilendül a bankalapítás: 52 millió dollárra rúg az újonnan alakult társaságok alaptőkéje. A londoni válság hírére ideges kapkodás fog erőt az üzleti életen, pénzinség mutatkozik. A felfordulás jellemzésére szolgáljon, hogy a new-orleansi váltás júliusban 3%-ról 50%-ra ugrik, decemberben pedig már megint 4%. Az angol behatás alatt a szövött gyapot ára yardonként 18 centről 13-ra esett, a Philadelphiában alkalmazott 4000 gyapotszövőmunkás $\frac{3}{4}$ -része elveszti kenyerét.

A javulás 1826-ban kezd mutatkozni, 27-ben pedig már megint tartós jelleget ölt.

1828–29-ben a Bank of the United States jegyforgalmának az utóbbi években való nagyarányú növekedése — 1822-től 1828-ig 5,400,000 \$-ról 13 millióra — kapcsolatban a branch drafts alkalmazásával, a helyi bankok jegyforgalmának felszökését, majd ez utóbbiak erős megrázkódtatását s az egész üzleti életnek muló pénzinségét idézte elő.

Az 1825-iki válság után a kereskedelmi élet új lendületet nyer

¹ Későbbi fejlődésükre vonatkozólag l.: *Albert L. Bolles: «Financial History of the United States, New-York, 1879; Dawis Rich. Dewey: «Financial History of the United States», New-York.*

s míg az európai kolera megakadályozza az árúbehozattal, a 30-as évek forradalmainak nyomása alatt a vállalkozásra szánt tőke Amerikába özönlik. Itt csakhamar nagy pénzfölösleg keletkezik, a new-yorki bankoknak annyi pénzük van, hogy saját kijelentésük szerint nem tudják, mit kezdjenek vele. A hatalmasan lüktető kereskedelmi életben 1831-ben aztán pénzinséggel egybekötött hirtelen fennakadás áll be. E válságos helyzetben a Bank of the United States ragadta meg a kormánykereket s úgy az állam, mint a kereskedők hathatós támogatásával biztos révbe juttatta a már-már süllyedni készülő hajót.

Az 1836—39-iki válságok.¹

Angliában az 1825. évi válság bajainak orvoslása után a gazdasági állapotok gyorsan javultak. Az ércfedezet egy millió £-ról csakhamar tíz millióra emelkedik, míg a bankjegyforgalom 26,100.000-ról 18,300.000-re csökken. Az 1827. és 28-iki évek nyugodt és rendes üzleti menete után a Reform bill kérdése oly nyugtalansággal árasztja el a közönséget, hogy a Bank tanácsosnak látja az 1825-ben 5%-ról 4%-ra leszállított kamatlábat ismét $\frac{1}{2}\%$ -kal csökkenteni. 1830-ban a Reform bill körül újabb forrongás támad, felkeléseket szerveznek Wellington ellenzékének megbuktatására, majd fosztogatással fenyegetődzik a tömeg, mire a kereskedők üzleteiket bezárni kénytelenek. Ugyanezen izgalmak és zavargások újulnak meg 1832-ben, közvetlenül a Bank of England engedélyének megújítása előtt, melyeknek következtében az ércfedezet az 1830-iki 11,700.000-ről két év alatt 4,900.000-re esett; ennek megfelelően azonban a jegyforgalom is csökkent: 26 millióról 16,8 millióra. A váltóleszámlítási forgalom 3,200.000-ről 5,900.000-re emelkedett.

E zavarok rövid tartamúak voltak s a pénzügyi élet középpontjában most már a Bank 50 éves engedélyének lejárta s annak miként, mily módosításokkal való megújítása áll. A válságok folyamán szerzett gazdag tapasztalatok csak most vezettek az 1810. évi Bullion-report egyhangú megcsodálására. Ennek hatása alatt jött azután létre az új, 20 évre szóló charter, a harmadfedezet elvének alapján.

Közben száguldvá halad tovább útján az a nagyarányú gazdasági fejlődés, melyről már fentebb történt említés. Az ipari technika modern vívmányainak bevezetése és rendszeresítése mellett különösen a közlekedés az, mely ezekben az években Angliában az akkori fogalmak szerint bámulatos tökéletességre emelkedik. A turnpike roads rendszerének javításával kiterjedt s a kor igényeinek teljesen megfelelő közúthálózat, a csatornák tömeges építésével pedig immár pompás víziutak állanak a közlekedés rendelkezésére. A tengeri kikötőknek is alkalmazkodniok kell a forgalom megnövekedett igényeihez, építésük erős lendületet vesz. Mikor azután a Rocket először száguld végig Liverpool és Manchester között, az emberiségre új korszak köszönt be.

Ennek jegyében módosul a társadalmi élet is s napról-napra mélyebb lesz a szakadék, mely a munkás- és a középosztály között tátong. 1821-től 31-ig egyedül Anglia és Wales lakossága 12 millióról 14 millióra emelkedett s a munkások szaporodása folytán helyzetük egyre nyomasztóbbá válik: *Malthus* és *Ricardo* elméletei tökéletes diadalukat látszanak ülni.

Az 1834-ben létrejött új szegényügyi törvény kétségbeejtő perspektívát nyújt, a chartista-mozgalom már szervezett s támadóban fel-

¹ L. Bounatian, Tugan-Baranowsky, Wirth, Lescure, Hyndman, Conant, Juglar : op. cit.

lépő testület alakját ölti s a következő éveket, ha nem is kitörő, de állandóan bomlasztó belső forrongás, erjedés tölti be.

Azonban mindez nem tudta megakadályozni az üzleti élet egy újabb, egészségtelenül nagyszabású nekilendülésének folyamatát. A részvénytársaságokat szabályozó 1826. évi banktörvény hatása alatt gombamódra szaporodtak újból a pénzintézetek, számuk 1836-ban elérte a 670-et s ezeknek $\frac{3}{4}$ része bankjegyeket bocsátott ki! Mivel a Bank of the United States is ebben az időben kezdte nagyobb mértékben igénybevenni a londoni pénzpiacot s így az aranykiözönlés nagyobb mérvet öltött, a Bank of England jonak látta a diszkontlábát $4\frac{1}{2}$, majd pedig 5%-ra felemelni. Politikáját a részvénytársaságok bankjai nem követték, ellenkezőleg, bankjegyforgalmukat kapzsiságukban még vagy 50%-kal emelték. A hitelnek ilyképen való túlfeszítése következtében 1836 nyarán a válság már csak napok kérdése lehetett; kitörését egy nagy írországi banknak 30 fiókjával való hirtelen bukása jelezte. A jegybankok megrohanása már-már félelmes arányokat öltött, mit csak az a jótékony benyomás tudott korlátozni, melyet a Bank of England az északi nagy bankok egyikének gyors felsegélyezésével kelte. A diszkontláb felemelése nagymennyiségű amerikai váltót juttatott napfényre s nyilvánvalóvá vált, hogy az újvilági bankok közül három bizony nem egészen fair üzleti elvek szerint folytatta széleskörű váltó-üzérkedését. A hitelnek tőlük ennek következtében való megvonása fizetéskeptelenné tette őket; átlátható lévén azonban, hogy bukásuk az angol gazdasági életre nézve is erős rázkódtatást jelentett volna, a Bank of England hitelt nyújt nekik s ezáltal újból megmenti a helyzetet.

Figyelemreméltó jelenség e helyen az a szoros kapcsolat, mely Anglia és az Unió pénzpiaca között uralkodik; ez utóbbi, dacára annak, hogy politikai függetlenségét már ide s tova 60 éve kivívta már, gazdaságilag még mindig Anglia gyarmata. Szállította bár Angliának ipari nyersanyagai jórésztét, pénzügyi tekintetben azonban s különösen a még gyermekcipőkben járó gazdasági szervezetének felépítéséhez oly feltétlenül szükséges kölcsönök terén teljesen arra van utalva.

Ezen kölcsönöknek nagymérvben rendelkezésre való bocsátása tette lehetővé a bankéletnek oly hatalmas felbujlását, melyet az *Egyesült Államokban* az 1825 után következő évtizedben tapasztalunk. A harmincas években azután vad üzérkedési korszak köszönt be a kereskedő élet minden kicsapongásával fűszerezve, akárcsak Angliában. Táplálására és támogatására a bankjegyforgalom 90 millió £-ra emelkedik oly országban, melynek össze-vissza 18,000,000 lakosa van! A kapzsi nyereségvágy láza, dacára Jackson elnök intelmeinek, az örületig fokozódik, az árak magasba szöknek, a vállalatoknak végnélküli sora lép életbe, házak, telepek épülnek. S a pénz, mindennek mozgató alapja, forrása, bőven özönlik az országba, a londoni és amsterdami bankárok zsebei kiapadhatatlanok, uzsorakamat ellenében bár, de kölcsönöznek, kölcsönöznek rendületlenül.

A hírszolgálat akkori alacsonyfokú fejlettségénél fogva csak a diszkontláb hirtelen emelkedése jelezte, hogy az óvilágban odaát történt valami. A józanabbak vihart sejtene, de már késő. Anglia 1836. évi válsága magával sodorja az Uniót is, csak hogy itt előzőleg magasabbra építettek, most tehát mélyebbre kellett esniök. A vihar első szelére a bankok beszüntették készpénzfizetéseiket, majd tömeges bukásuk következett: 1837-ben 618, a válság második nagy lökésének évében, 1839-ben pedig 959 bank került csődbe. Jellemzők az összeomlásra

Hyndman szavai: «Notes became worthless, loans remained unpaid, advances were not to be had, bankruptcies seemed to become the rule in trade rather than the exception...»

Elképzelhető azon rémület, melyet az amerikai viszonyok ilyen való kialakulása Angliában okozott. Az újvilági kölcsönök egyszeriben behajthatatlanokká váltak, az ott befektetett nagymennyiségű angol tőke elveszett, az Amerikával való kapcsolatra épített tervek kártyavárként omlottak össze. A Bank of England aranykészlete 1839 április 2-án már 2,522.000 £-ra süllyed, úgy hogy igen erélyes intézkedések váltak szükségessé a fedezetnek újra kellő magasságra való emelése érdekében: a diszkontlábat például 3%-ról 6%-ig kellett felemelni. A kereskedelmi életbe romboló kézzel nyúlt bele a pénzválság, az 1838–39. években 1082 volt Angliában a csődök száma. A helyzet javult, mikor a londoni nagy cégek a Banknak egymilliót előlegeztek készpénzben; a válság azonban még sokáig éreztette utóhatását, mely főleg a char-tisták erőszakos cselekedeteiben, felkeléseiben mutatkozott.

E válságoknak sajátos tulajdonsága, hogy tartós hatással csupán az alsó néprétegekre mérnek csapást. A középosztály gazdagodásában csak múló intermezzóként szerepelnek, amott azonban súlyos nyomor, éhség és nélkülözéseknek sorozata járnak nyomukban. Anglia hajóparkja az utóbbi 30 év alatt hatszorosára emelkedett, a munkásság azonban egyre mélyebben csúszik az elproletárosodás lejtőjén.

A nemzetközi hitelélet kifejlődését semmi sem mutatja szembe-tűnőbben, mint *Franciaország* e válságokba való bekapcsolódásának módja. Bár kisebb intenzitással, de a fentvázoltakhoz egészen hasonló áramlatok lettek úrrá a párisi piacon is s az 1837-iki amerikai össze-omlás Londonon át bizony itt is erős rázkódtatást okozott. Az angol és francia pénzpiacot összefűző szálakat igen szemléltetően adja *Juglar* következő összeállításában:

Időpont	Bank of England		Banque de France	
	Pénz'ári készlet millió fontokban	Váltótárca	Pénztári készlet millió frankban	Váltótárca
1837 jan.	3·8	19·9	105	157
« ápr.	3·8	19·9	112	153
« szept.	6·8	10·9	209	99
« dec.	9·7	9·6	252	93
1838 jún.	10·5	7·4	301	103
1838 dec.	—	—	242	176
1839 jan.	2·4	13·8	214	228
1841 ápr.	5·1	6·1	261	131
1842 ápr.	11·1	6·4	254	153

Különösen figyelemreméltó itt azon — az 1839-iki válságnak az 1837-iktől való egyenes függésére mutató — körülmény, hogy, míg az érc-készlet minimuma Franciaországban egybeesik az angol tárca maximumának időpontjával 1837-ben, hasonlóképen ugyanazon időben éri el az angliai pénztári készlet minimumát és a francia tárca maximumát 1839-ben. Az angol érckészlet ilyen alacsony állását ekkor, dacára tárcája csökkenésének, azzal magyarázhatjuk, hogy Amerikának súlyos helyzetében való segítése nemcsak hitelnnyújtást, hanem elsősorban hathatós aranytámogatást igényelt. Az egyes államok között lévő pénzügyi szolidaritást találóan jellemzi *Juglar*: «Si nous résumons l'histoire de la situation financière de 1836 à 1839, voici ce qui il faut noter. Tous les marchés étaient engagés dans de grandes spéculations par suite de

l'abondance du capital et de la hausse des prix; mais en dehors des embarras particuliers à chaque place, il y a eu des interventions puissantes, des accidents qui à plusieurs reprises ont porté un coup terrible à l'équilibre économique déjà troublé». Megemlítendő e helyen az az 50 millió frankos segítség, melyet a francia bank az angolnak nyújtott a Baring-cég által, valamint a párisi Hottinguer-háznak az amerikai gyapotüzletekben való nagyarányú érdekeltsége.

Kiegészítésül álljon, hogy 1838-ban a nagyhatalmakkal való szoros gazdasági kapcsolatánál fogva még a *Banque de Belgique* is fizetési képessé vált, minek azonban nem mutatkoztak súlyosabb következményei. Mélyrehatóbb zavarokban volt már része *Hamburgnak*, hol a diszkontlábát egész 7%-ig kellett felemelni. A megrázkódtatás itt meglehetősen komoly következményekkel járt, melyek csak 1841-ben kezdtek enyhülni.

Az 1847. évi válságok.¹

Az 1848. évi nagy politikai válságnak tagadhatatlanul erős szociális mellékíze volt. Előhírnökének, sőt nem kis részben okozójának is ép ezen utóbbi tulajdonságánál fogva joggal tekinthetjük az előző évi súlyos gazdasági rázkódtatást még akkor is, ha a kérdést nem a történelmi materializmus szemüvegén át vizsgáljuk.

Angliában a vasút fejlődése egyre nagyobb arányokat öltött s a máris elért pompás eredmények vérmes reményekkel töltötték el a gazdasági világot. Új vasútvonalaknak tervei egymást kergették, ugyanazon vonalra egyszerre 6—7 helyről kértek engedélyt. Tömegesen keletkeztek vasútépítési társaságok, melyeknek részvényei gyorsan emelkedtek. A nyereségvágy ismét tombolni kezdett s csakhamar a részvények adás-vétele került a láz középpontjába, a játék hiénái vajmi keveset törődtek a tulajdonképeni vasúttal, annak közgazdasági jelentőségével, hasznával, rentabilitásával. Az általános korrupció folytán megtörténhetett ekképen, hogy a késhegyig folytatott versengésből sokszor oly tervek kerültek ki győztesként, melyeknek keresztülvitele aránytalanul nagy anyagi áldozatokkal volt csak lehetséges. E körülményt azután sokáig éreztették a közönséggel a magas tarifák. A kormány ugyan meglehetősen megszigorította már az engedélyek elnyerésének feltételeit, a láz azonban nem volt oly könnyen csillapítható. Mindenki meggazdagodott, aki a koncessziók közelébe férközhetett, a földtulajdonosok a vasút céljaira átadandó területért rendes értékénél jóval többet követeltek és kaptak.

Egyetlen egy napon, 1845 júl. 16-án, 65 vasutat engedélyezett a király; ezeknek összhossza 600 mértföld volt, kb. 13 millió £ értékben. A parlament ugyanazon ülészaka alatt még 136 engedély osztatott ki 1142 mértföld hosszúságban és 26 millió £ értékben. Az 1845—47. években 90,000.000 £-ot adtak ki vasutakra. Különösen nagy tekintélyre és hatalomra tett szert ez időben Hudson, a vasútkirály, kinek kegyeiért a nyereségrevágók ezrei versengtek.

E nagyarányú üzérkedésnek és a tőkéik ily lassú gyümölcsöztetésű, hatalmas összegekben való befektetésének s ezáltal rentabilisabb jöve-

¹ L. Lord Ashburton: «Beleuchtung der jetzigen finanziellen und commerziellen Krisis». Aus dem Englischen übersetzt von Vincent Nolte, Stuttgart und Tübingen 1847; egynéhány találó politikai vonatkozást tartalmaz: F. W. Hirst: «The Six Panics and other essays, London, 1913; 1. azonkívül: Wirth, Tugan-Baranowsky, Hyndman, Lescure, Conant, Juglar: op. cit.

delemágaktól való elvonásának nyomában szükségszerűen gazdasági reakciónak kellett járnia. Egypár jó termés azonban ellensúlyozta egyelőre e bajokat s az élelmiszereknek s nyersanyagoknak olcsósága lehetővé tette a vasútyárok üzemének még szélesebb alapokra való helyezését. Ekkor azonban hirtelenül, ugyanabban az időben ütött ki balul az ír burgonya- s az amerikai gyapottermés, valamint Angliában a gabonaaaratás is. A nyersanyagoknak s élelmiszereknek ára az addiginak két-háromszorosára szökkent fel, munkásoknak tizezreit bocsátották el, Írországban éhínség dúl, a piac szervezete összeomlik. A gabonabehozatal egyre égetőbb szükségessége következtében propaganda indul meg a Corn Law ellen, melyet a parlament 1846-ban tényleg eltörölni kénytelen. Alighogy ez megtörtént, nagyarányú gabonauzérkedés kap lábra, mely még bonyolultabbá teszi a viszonyokat, még feszültebbé a légkört.

E kritikus napokban a Bank of England egyáltalában nem állott a helyzet magaslatán. Végzetes könnyelműségét láthatólag megőrzi a Bank Charter Act, a Peel-féle banktörvény életbelépte után is. Tulalacsony, eleinte 2, majd 3%-os diszkontjával csak olajat önt a tűzre és előmozdítja az aranynek az országból való ijesztő gyorsaságú kiözönlését. A gabona szabad behozatala által annak ára hirtelen súlyed, négy hónap alatt 102 s-ről 48 s-re esik quarterenként. Bármily üdvös és jótékony volt is légyen ez a fogyasztóközönségre nézve, egy csomó, a gabonakereskedelemhez közelálló nagy cégnek bukása elkerülhetetlen volt. Az államkölcson kötvényei egy hónapon belül 94-ről 79-re estek, a vasútrészvények 15–20%-ot súlyedtek árfolyamukban, a diszkontláb hirtelen 8%-ra ugrott. A legtekintélyesebb cégek is most már tömegesen jutottak csödbe s voltak kénytelenek munkásaikat elbocsátani; az inség általánossá vált. Betetőzte a nyomort az 1847-iki rendkívül szigorú tél, mely örökké emlékezetessé tette ezt az évet, különösen az irek előtt.

E válság lett volna az 1844-iki Peel-aktának tűzpróbája s mindjárt ez első alkalommal megnyílt azon kudarcoknak hosszú sorozata, mely joggal mondatja *Hyndmannel*: «—... it may be said even to-day that the Bank Act of 1844 is only maintained because, at the critical moment, everybody knows it will be treated as a dead letter». Az aranykészlet 2 millióra súlyedt már s a Bank teljes csődjét elkerülendő, fel kellett függeszteni az aktát. Bár ez megkönnyítően hatott a helyzetre, a válság 3 teljes hónapig tartott még s csak azután kezdte a bizalom lassú visszatérése és a diszkontláb fokozatos csökkenése az enyhülést jelenteni.

Franciaország gazdasági helyzete most már szorosan karöltve halad Angliáéval, minden ponton kimutatható az összefüggés a kettő között. Mikor 1844-ben London diszkontlába $2\frac{1}{2}\%$ -ra, Párisé meg 4, a leszámítolási forgalom természetesen amott központosul, emitt pedig csökkenő tendenciát mutat. A francia aranykészlet azonban annál jobban szaporodik és 1836-tól 45-ig 90 millió frankról 320 millióra emelkedik. 1845-ben azután, mikor a Bank of England $3\frac{1}{2}\%$ -re emeli diszkontját, a megmaradó $\frac{1}{2}\%$ -os különbség nem képes többé a francia leszámítolási forgalmat is Londonhoz kötni: a Banque de France váltóforgalma erősen növekedni kezd s az 1844. évi 749 millió fr.-kal szemben 1847-ben eléri az 1329 milliót.

A francia állambank állhatatosan kitart 4% -os kamatlába mellett, az ország többi bankja azonban a pénzinség által felbátorítva, no meg hogy a Banque de France-nak kellemetlen versenyt támasszon, 1844-ben lejjebb szállítja azt. Így azután nekilendül az üzleti élet, a vállalkozás

és üzérkedés, különösen pedig — akárcsak a kanálison túl — a vasút-ügy felkarolása.

A bajok 1846 második felében kezdenek mutatkozni. A gyenge termés 24 06 frankról 29 01-re hajtja fel a búza árát, ami kapcsolatban a szigetországból érkező rémhírekkel, általános zavart okoz a piacon. Nagymérvű gabonabehozatal válik szükségessé, az aranykészlet 1847 januárjától júniusáig 252 millióról 80 millióra esik; a bank mindent elkövet a mentésre, kölcsönöket vesz fel, nemesércet vásárol, a diszkontot 5%-ra emeli. A váltóleszámitolások összege 1848-ban mindössze 688 millió!

A bank helyenvaló intézkedésein kívül az orosz cárral kötött előnyös szerződése is hozzájárult ahhoz, hogy aranykészlete nemsokára megint szaporodni kezd, úgy hogy még 1847 decemberében újra 4%-ra szállíthatja le a diszkontlábat.

Ily körülmények között köszönt az országra a februári forradalom. Minden megakad. A politikai helyzet benyomása alatt az aranykészlet februártól áprilisig 226 millióról 80 millióra esik, mire a bank készpénzfizetéseit beszüntetni kénytelen. Csakhamar azonban ismét visszaözlönlik az arany, a helyzet egyre derül, annyira, hogy 1851-ben a készlet meghaladja már a 600 milliót s többbizben több mint 20 millióval magasabb a forgalomban lévő bankjegyek összegénél.

Az *Egyesült Államoknak* határozott előnyére szolgált ezúttal, hogy az 1837–39-iki válságból való kilábolása oly lassú ütemű volt csak. Különösen a 39. évi rázkódtatás volt az, mely tartós depressziót vont maga után. A leszámítolási forgalom az 1837-iki 525 millió dollárról 1843-ig fokozatosan 254 millióra, a bankjegyforgalom pedig 149 millióról 58 millióra csökkent; az aranykészlet 37 millióról 1844-ig 49 millióra emelkedett. A bankok száma 1840-ben 901, 44-ben már csak 691; alaptőkéjük 40-ben 358, 46-ban már csak 196 millió \$, 1846-tól ismét lassú emelkedés kezd mutatkozni, a gazdasági világ nagyobbreszt kiheverte már a válság bajait, a forgalom élénkül. 1848-ig a váltóforgalom 344 millióra, a bankjegymennyiség 128 millióra, a bankok száma 751-re, alaptőkéjük 2.7 millióra emelkedik; csupán az aranykészlet esik 35 millióra.

Az emelkedés ily alacsony fokánál fogva az európai válság nem tudott nagyobb rázkódtatást okozni. A leszámítolási forgalomban mutatkozik ugyan némi retrográd tendencia: 332 millióra száll le s az aranykészlet sem képes emelkedni, dacára a nagymérvű gabonakivitelnék. A depresszió azonban egészen múló jellegű, a következő évben már ismét emelkedés kezd mutatkozni.

Igen súlyosan érintette az általános válság *Hamburgot*, hol 128 volt a bejelentett csődök száma. *Bréma*, *Mannheim*, *Frankfurt*, *Karlsruhe* is erősen megérezte a lökést, a lipcei messe azonban jól sikerült. *Amsterdamban* megbukott a világ legnagyobb cukorfinomítója, a Bruyn & Comp. cég. Érdekesen írja le *Wirth* a frankfurti és karlsruhei Haber-cégnek és általa a három legnagyobb badeni gyártelepnek; az ettlingeni textilgyárnak, a karlsruhei gépgyárnak és a waghäuseli cukorgyárnak válságát. Kitérésének közvetlen oka Rothschildnek a felületes szemlélő előtt indokolatlannak látszó hitelmegvonása lévén, ennek neve gyűlöletessé lett, egész Dél-Németországot felzúdult ellene.

Ausztriában az 1817-ben alapított Nationalbank nagy lendülettel fogott neki az állami adósság beváltásához. Ezáltal okozott kiadásai azonban csakhamar oly arányokat öltöttek, hogy a közönség nyugtalanodni kezd. 1831-ben és 1840-ben megrohanja a pénztárakat s csakis az állam segítségének, ill. az utóbbi alkalommal a bécsi magánbankok nagyobb érmekeölcsönének volt köszönhető súlyosabb zavarok elkerü-

lése. A magyar szabadságharc kitörése a bankjegytulajdonosok körében általános rémületet kelt, tömegesen követelnek beváltást a banktól, minek következtében annak aranykészlete az 1847-iki 70,240.000 frtról hirtelen 35,023.030 frtra süllyed, szemben a 213 milliónyi bankjegyforgalommal. 1848 jún. 20-án a kormány a bank készpénzfizetési kötelezettségét felfüggeszteni kénytelen s egyéb intézkedésekkel is mindenképen meg akarja akadályozni a nemesfémeknek az országból való kiözönését; még a turisták zsebeit is kiforgatják, 100 frt-nál nagyobb összeget ezeknek sem szabad magukkal vinniök.

A magyar honvédek győzelmei, Magenta, Solferino, közben egyre súlyosbítják a helyzetet. A kormány 4, 8 és 12 hónap múlva visszafizetendő, kamatozó utalványokat kénytelen kibocsátani. Ezeknek száma egyre szaporodik, s midőn az ötödik kibocsátást törvényes fizetési erővel ruházzak fel, az arannyal szemben diszazsiójuk keletkezik. A nemesfém tehát lassanként eltűnik a lorgalomból, minek következtében a kormány a 6 és 10 krajcárosok kiveretését is csakhamar beszüntetni kénytelen, most már ezeket is papírpénzzel pótolja. A Nationalbank hitele az államéval együtt süllyed s jegyeinek árfolyama 1849 közepén névértéküknek már csak a fele. Ettől megrémülve aztán a kormány ünnepélyes deklarációt tesz közzé, melyben kijelenti, hogy a bank költségeit többé nem veszi igénybe s hogy a meglévő adósságot állósítani fogja. Hogy ez mennyire írott malaszt maradt, azt a következő évek fejleményei tanúsítják.

Magyarország pénzügyi helyzete a bankszervezet kifejlődése óta Ausztriához van csatolva; egyformán részesedik annak emelkedéseiben és depresszióiban. Önálló útra lép azonban 1848 aug. 26-án, mikor is a képviselőház az ország súlyos helyzetére való tekintettel, továbbá annak megfontolása után, hogy a rendes közjöveldelmi források a kiadások fedezésére elégtelenek és hogy államkölcsön felvételére a mozgalmas és bizonytalan idők nem alkalmasak, 61 millió pengőforint papírpénz kibocsátására hatalmazza fel a pénzügyminisztert. Az ú. n. állami pénzjegyek, melyeket úgy a közpénztárak, mint magányosok kötelesek voltak fizetési eszköz gyanánt elfogadni, 1852-től kezdve évenként 3 millióval lettek volna törlesztendőek. 1848 szeptember havában forgalomba is kerültek már 5, 10, 100 és 1000 pengőforintos címletekben, Kossuth Lajos pénzügyminiszter aláírásával. 1849 januárjától kezdve az aprópénzhiány leküzdése céljából a honvédelmi bizottmány rendeletére 15 és 30 krajcárról szóló jegyeket is bocsátottak ki. Forgalomban voltak ezenkívül a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank által kibocsátott 1 és 2 frt-ról szóló bankjegyek, valamint 10 frt-ról szóló kincstári utalványok is. Összesen kb. 42 millió frt papírpénzt bocsátottak ki. Hogy a kibocsátással mennyire siettek, annak jellemző képét nyújtják az aradi sajtóból utóljára kikerülő és forgalomba hozott színes alapnyomású, azonban szöveg nélküli 10 frt-os, 15 és 30 kr-os jegyek. A szabadságharc leveretése után a «Kossuth-bankókat» minden kárpótlás nélkül, szigorú büntetés terhe alatt be kellett szolgáltatni a kormány közegeinek, kik azokat megsemmisítették.

Az 1857. évi válság.¹

Az első a szó szűkebb értelmében vett világválság. A földnek a közlekedés bámulatos fejlődése következtében tapasztalható összezsugo-

¹ A. Schöffle: «Gesammelte Schriften. Die Handelskrisis 1857»; — Moritz Mohl: «Über Bankmanöver, Bankfrage und Krisis.» Stuttgart, 1858; — Otto Michaelis: «Volks-

rodása, a távolságok rövidülése okozza, hogy a rázkódtatás hullámai gyorsan s könnyen terjednek, elérik az öt világrészt. A vasút és a gőzhajózás fejlődésén kívül Kalifornia, Ausztrália és New-Zealand kincsező-házainak feltárása, az aranytermelés rendkívüli fokozása az a tényező, melynek jegyében alakul s igazodik a forradalmakat követő évtized gazdasági fejlődése.

A kaliforniai bányáknak 1847-ben való felfedezése után nemsokára megindul a pénzsóvár fiatalságnak romantikus álmokat szövögető tömege a mesés aranymezők felé s megkezdődik a civilizált világnak arannyal való elárasztása. Amily problematikus az emberi szükségletek kielégítésére csak harmad- vagy negyedrangú fontosságú arany oly fáradságos és költséges bányászatának abszolút rentabilitása, annyira kézenfekvő az a haszon, mely az eddig elhagyatott aranytermő vidékeknek benépesítésével és gyarmatosításával származott a civilizációra.

Tény azonban, hogy az aranyak nagymérvű szaporodása — 9 év alatt a világ össz készlete $\frac{1}{3}$ -ával szaporodott — erőteljes lökést adott a kereskedelemnek. E körülménynek köszönheti Anglia és Franciaország, hogy úgyszólván meg sem érzik a krími háború gazdasági hatásait, melyek ezen egyensúlyozás nélkül mindenestre szigorú alakban mutatkoztak volna. Különösen *Anglia* az az állam, hová mindenhonnan összefolyik az újonnan bányászott arany: évente kb. 25 millió £ értékben lép be határain. Ehhez járul még, hogy a kivándorolt aranykeresők továbbra is az angol iparcikkeket vásárolják s gazdagodásukkal, szaporodásukkal hatalmas új piacot nyitnak a szigetország ipara számára. Az 1847-iki válság nehéz napjai csakhamar feledve vannak s 1851 ben, mikor megnyílik az első nagy nemzetközi kiállítás Londonban, láto-gatói a legvérmesebb reményekkel telnek el az emberiség jövőjét illetőleg; széles visszhangra talál még *Cobden* iskolája is, azt állítván, hogy a háborús korszaknak, a militarizmusnak immáron vége, ezentúl a nyugodt ipari fejlődés fog a történelemben uralkodni. A kiállításnak különben megbecsülhetetlen haszna, hogy ismét közelebb hozta egy lépéssel egymáshoz a nemzeteket és kultúrájukat, másrésről azonban életre keltette bennük a piacért való elkeseredett versengést, vad dulakodást, melynek az idők folyamán oly gyászos következményei mutatkoztak.

Az ireknek már fentebb említett kivándorlása egyre nagyobb arányokat ölt s most mind sűrűbben csatlakoznak hozzájuk németek, angolok, skandinávok is, nem kis hasznára a mérhetetlen kincsei ki-termelésére, megművelésére munkáskezet igénylő *Egyesült Államoknak*. Gabonaexportja most már hatalmasra növekszik s nagy tömegben lepi el az amerikai élelem az európai, különösen azonban az angol piacokat, úgy hogy az amerikai búza és tengeri behozatala Európában értékben csakhamar felülmulja a már régebbi gyapot és rizsét. A krími háború

wirtschaftliche Schriften», Berlin, 1873. I. kötet: Handelskrisis von 1857, 288—324. old.; *Emile de Lavaleye*: «Die Geld- und Handels-Krisen» aus dem Französischem, Kassel, 1865; «Le marché monétaire et ses crises depuis cinquante ans», 1865; — *Evans D. Morier*: «The history of the commercial crisis 1857—58, and the stock-exchange panic of 1859. London, 1859; — azonkívül I. Wirth, *Lescure*, *Tugan-Baranowsky*, *Juglar*, *Conant* és *Hyndman*: op. cit. — A nemesfémekre vonatkozólag I. *Adolf Soetbeer*: «Edelmetallproduktion und Werterhältnis zwischen Gold und Silber seit der Entdeckung Amerikas bis zur Gegenwart», Gotha, 1879; *William Jacob*: «An Historical Inquiry into the Production and Consumption of the Precious Metals», London, 1893; azonkívül I. *Helfferich*: op. cit.; — az Egyesült Államokra, ill. Angliára vonatkozólag becses adatokat tartalmaznak: *Albert S. Bolles*: «Financial History of the United States», New-York, 1879; — *Davis Rich Dewey*: «Financial History of the United States», New-York; — *Léone Lévy*: «History of British Commerce», London, 1872.

csak fokozza a hadviselők nyersanyagszükségletét s az amerikai jómód egyre növekszik: a nemzeti vagyonnak lejenként való megosztása aránytalanul a legnagyobb számot itt eredményezi a föld összes államai közül; egy év alatt, 1885-ben, az államadósságnak 25%-át törlesztik, mire az 30 millió dollárra süllyed. A cserébe kapott ipartermekek felvirágoztatják az országot, tülekedve keresi fel most már a tőke a világot minden részéről Amerikát s keres befektetést annak új vállalataiban, melyek számukban és sokféleségükben gyorsan növekszenek. Új területeket vesznek művelés alá, a bányászat fellendül, gyárak keletkeznek s különösen nagy arányban tökéletesbül a közlekedés. New-York clearing-forgalma 30%-kal, behozatala 35%-kal, vasút-forgalma 20—30%-kal emelkedik 1856-ban. A telepéseknek és vasútépítő társaságoknak rendelkezésére bocsátott, addig megműveletlen terület nagyobb egész Franciaország $\frac{1}{3}$ -ánál, az ipari termékek összértéke 15 év alatt megháromszorosodott, 2600 millió dollárra emelkedett; a távíróvonalak hossza 50.000, a vasutaké pedig 44.000¹ angol mértföld 1856-ban. A lakosság száma ugyanekkor már 27 millióra rúg.

A kereskedelmi élet lüktetve száguld, az üzérkedés virágzik, a hitel megpattanásig feszül. 1857 augusztusában a New-York bankjai által nyújtott hitel 12 millió dollárral haladja meg egész nemesérc-, bankjegy- és letétkészletüket. Az arany azonban állandóan özönlök a piacra s az emberek annak merő csereszésközi mivoltát fedelni látszanak, benne vélik a jólét forrását. Most már mindenki s minden célra potomáron kaphat pénzt, hitelt, a kikötőkben hemzseg a megvételre váró angol áru.²

A válság nem várathatott soká magára: kitörése s intenzitása valóban amerikai stílusú volt. A viharszelelő 1857 első napjaiban kezdett fujdogálni, a holt évszakban, mikor az upper ten a munka járadalmait pihente a vidéken. Egynehány jelentéktelen cég csődbe jutott, mindenki figyelmessé lesz, a bankoktól visszakövetelik betétjeiket, megkezdődik az arany- s ezüstlelhalmozás, s pár nap múlva súlyos pénzhiány érezhető. Aug. 24-én egy nagy bank összeomlása az általános ijedelem kitörését jelzi. A kereskedők, bankárok, üzérek és tőzsdejátékosok egyformán veszlik el lélekjelenlétüket, a bankokat most már ostromolják, mindenki csak eladni akar, de vevőre sehol sem talál. A diskontláb 25%-ra ugrik, kereskedők, pénz- és hitelintézetek, ipars közlekedési vállalatok tömegesen jutnak csődbe. Októberre merevvé, bénává van téve az egész kereskedelmi élet. Dacára annak, hogy az áruházak tömve vannak árukban 20—30%-kal süllyedt árúkkal, venni senki sem akar, mert nincs pénz, hitelt pedig senki sem nyújt, noha a kamatláb 60, novemberre pedig már 100%-ra emelkedik. Az iparcikkek áresése mellett — mikor a gyárosok 15—20%-kal önköltségen alul voltak kénytelenek azokat továbbadni — természetesen a nyers-

¹ Angliáé ugyanekkor 8000, Franciaországé 4000, Németországé 3000, Belgiumé 1000.

² Az árszínvonal a nagy aranyennyiség következtében emelkedik, a kamatláb a tökefelesleg következtében csökken. Ehhez hasonló tünetek alapján mondja ki Juglar tételét, hogy az árszínvonal és a kamatláb fordítottan arányosnak egymáshoz. L. ezzel szemben Irving Fisher: «... Juglar irrt sich, wenn er hinzufügt, dass der Zinsfuß bei steigenden Preisen fällt. Die Tatsachen beweisen, dass er steigt, wenn auch nicht genug, um der übermässigen Kreditgewährung Einhalt zu tun». L. «Die Kaufkraft des Geldes, ihre Bestimmung und ihre Beziehung zu Kredit, Zins und Krisen», aus dem Englischen übersetzt von Ida Stecker, Berlin, 1916; 216. o. II. jegyzet! (Eredetije: «The purchasing power of money. Its determination and relation to credit, interest and crises», New-York, 1913.) E mű XI. fejezetében, melynek címe: «Statistischer Nachweis. Allgemeiner historischer Rückblick», az árválságokra vonatkozólag találhatók nagybecsű adatok.

anyagok utáni kereslet is csökkent, azok is estek árukban. Pedig éppen ez évben volt úgy Amerikában, mint Európában az utóbbi évtizedek egyik legjobb termése. A búza ára mélyen esett, de még így sem talált vevőre, dacára a gyárakból elbocsátott munkások éhezõ tizezeinek.

Amerikának a válság előtti nagy tellendülése nem maradt hatás nélkül Angliára sem. Az újvilág életszínvonalának emelkedése fokozottabb mértékben vette igénybe iparcikkait, árukivitele tehát erősen megnövekedett. Ennek megfelelően élénkül a belföldi forgalom is, tökéletesebbül, épül minden; egyedül új vasutak létesítésére 150 millió £-ot fordítanak 5 év alatt. A krími háború új iparvállalatokat táplált, tízezreknek nyújtott foglalkozást; a békekötéssel ezek elvesztették kenyérüket. Ugyanezen időben tört ki a Kinával való háború, valamint az indiai lázadás s megakasztotta a keleti kereskedelmet. Az angolokat azonban elbizakodottá tette a még egyre beáramló arany,¹ még az amerikai válság híre sem ijesztette meg őket. Azt hitték, hogy csak muló fennakadásról van szó. Októberben azonban a Liverpool City Bank kénytelen volt beszüntetni fizetéseit, mire azután minden inogni, ropogni, recsegni kezdett az országban. Az Amerikával szorosabb kapcsolatban lévő házak sorba zárták el pénztáraikat, november 9-én pedig fizetéseképtelenséget jelentett be a Western Bank of Scotland, hasonló lépésre kényszerítve 98 fiókintézetét. Nemcsak a vagyonosabb, de az alsóbb népréteget is súlyosan érintette az eset, mert ezeknél helyezték el a kisemberek is megtakarított fillérjeiket. Az általános pánik a Bank of England-et is erősen érinti, aggódva szemléli aranyának eltűnését, majd megakadályozására egyre emeli a diskontlábát: okt. 8-án 6⁰/₁₀-ra, 18-án már 8-ra, nov. 5-én 9-re, 10-én 10, majd 18-án 12⁰/₁₀-ra! Aranyfedezete ennek dacára másfél millióra süllyed. Mikor azután már a hatalmas Overend, Gurney & Co. cég is csődbejelentéssel fenyegetődzik, ha nem történnek a helyzet megmentésére lépések, a kormány a bank kormányzójának és igazgatóinak kérésére nov. 12-én felfüggeszti a banktörvényt azon feltétellel, hogy a bankkamatláb 10⁰/₁₀-on maradjon. Az enyhülés azonnal érezhetővé vált, az egymilliónyi túlkibocsátás hatása megtette az első lépést a javulás felé.

A válság hatása azonban maradandó volt az angol s különösen a skót és ír nép emlékezetében. Az utána beálló depresszió következtében az iparcikkek árai 15—35%-os esést mutatnak, minek megfelelően a munkabérek is erősen csökkennek s a munkanélküliek száma ijesztően szaporodik; Wirth ezen esetek példáinak hosszú sorozatát közli.

Franciaországban a Banque de France mellett egyre sürűbben tűnnek fel nagy hitel- és pénzüintézetek, melyek a befektetett tőkének nagyobb jövedelmezőségét nyújtják ugyan, azonban bizonytalan, ingatag talajra vezetik az ország közgazdasági életét. Ilyenek elsősorban a Crédit Foncier és a Crédit Mobilier, melyek expanzív jellegüknél fogva messze, széles alapra terjeszkednek ki, magukba kívánják ölelni az egész ipari s pénzügyi életet is. A Crédit Mobilier 2.400.000 £ befizetett tőkével alakul meg s az első évben, 1853-ban 10⁰/₁₀-ot, 54-ben 13-at, 55-ben 47, 56-ban 24⁰/₁₀-ot fizet. Közben itt is hasonló áramlat indul meg, mint az angol nyelvű országokban, vasutakra 55-ben 20, 56-ban 21 millió £-ot adnak ki. A második császárság új életet, új külső képet nyújt Párisnak, mely most veti le középkori köntösét s alakul át modern jellegűvé; a City teljesen újraépül. Hogy mindez mily anyagi áldozattal járt, könnyű elképzelni. De

¹ A nemesfémek ki- és beviteli forgalmának összege 1846-ban 192 millió, 1857-ben pedig 1251 millió.

pénz volt itt is elég. A válság csak néhány héttel késett az amerikai mögött, közvetlenül követte az angliai. Az aranykészlet októbertől novemberre 212 millió frankról 181 millióra, a jegyforgalom 646 millióról 575 millióra csökkent. A diszkontláb lépésről lépésre követi az angliai emelkedését 6, 7, 8, 9, 10%-ig. A Banque de France szilárd állásának tulajdonítható, hogy a pénzügyi válság nem volt súlyosabb; a kamatláb néhány hónap múlva ismét 6%-ra csökken s az 1857-ben 5½ milliárdra emelkedett leszámítolási forgalom is hamar felocsúdik pillanatnyi fennakadásából, úgy hogy következő évi összseredménye már megint eléri a 4 milliárdot. Annál súlyosabban érintette azonban a válság a kereskedelmet, hol egészen az Angolországéhoz hasonló tüneteket idézett elő, valamint az ipart is: szociális irányban rendkívül nyomasztóan hatott a munkásoknak az üzemek megállása következtében szükségessé vált nagyszámú elbocsátása.

Középeurópában a válság először — jöllehet az amerikaitól teljesen függetlenül — *Ausztria-Magyarországon* jelentkezett. A kormánynak természetesen kisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy komolyan vegye a papírpénzre vonatkozó ünnepélyes ígéretét; állandóan zilált pénzügyi viszonyok között érkezett el az 1857-ik év. Pompás termése, melyet még Magyarországnak új vasútjai által való nagyobb fokú feltárása is növelt, kiterjedt gabonaüzérkedésnek vetette meg alapját. A hitelt megpattanásig feszítik, mi meghozza minden káros szüleményét; «Die Gefälligkeitsaccepte, die Wechselreiterei, das Trassieren auf Grund hinterlegter Wechsel, und alle ähnliche Operationen haben in der Überspannung der Creditgewährung ihren Ursprung.»¹ Az első nagyobb rázkódtatást a hatalmas pest-bécsi Boskovitz ház bukása okozza, ezt követi dr. Zugschwerdt közjegyzőnek nagyszabású csalása és sikkasztása, minek nyomában azután a csődök százaai járnak. A kereskedelem teljes fennakadást szenved, a válság azonban lokális jellegű, amennyiben hullámai a birodalom határain túl csak csekélyebb mértékben voltak érezhetők.

Poroszországban a kormány előrelátóbb volt, mint a többi országokban. Miután az idegen papírpénzt kitiltotta az ország területéről, a Preussische Bank által folytatott óvatos politikában bizakodva már-már azt hitte a közvélemény, hogy a vihar Poroszországot érintetlenül hagyva fog elvonulni annak feje fölött. Csak egy kerülte el az illetékes körök figyelmét: dacára a bankvállalkozások szabadsága valamelyes korlátozásának, nem kötötte engedélyhez, szabadon engedte csapongani s burjánzani a kereskedelem mindenféle ágazatát, különösen pedig a vasút-, bánya- és kohóvállalatokat. Mikor a kereskedelmi miniszter ezeknek megfélemezésére gondolt, már késő volt, az országot már beleledbották a nyugatról és északról jövő világveszedelembe. Az első bukások Stettinben és Danzigban voltak, néhány nap múlva azonban már Berlin is megrendül, majd Guben, Cottbus, Görlitz gyártelepei kerülnek sorra. Az első intézkedés, amellyel a kormány gátat igyekszik vetni a pusztulásnak, a Preussische Bank lombard kölcsöneinek szelesebb körre való kiterjesztése volt. Majd a kamatuzsoratörvényeket helyezi ideiglenesen hatályon kívül, miután a váltóforgalom kamatlába ügyis 7%-on felül emelkedett már. A válság *Juglar* szerint különösen a magánüzérkedést folytató zsidókat érintette súlyosan, míg a bankok elég szilárdul állottak. A kormány fenti intézkedései lassan visszavezetik a gazdaság szekerét rendes kerékvágásába.

¹ L. Wirth : op. cit.

Észak-Európának legnagyobb kereskedővárosa, *Hamburg* volt az, hol a köröskörül rémítő valság romboló erővel tört ki s szétöntötte pusztító mérget. Ez a város is nagy fejlődésen ment át az utóbbi években, ki- és beviteli forgalmának összege 1855-ben elérte már az egymilliárd márkát; 1856-ban pedig, tehát egy év alatt több mint 200 millió márkával emelkedett: 1,035,779.790 ról 1,268,305.810-re. A leszámitolási forgalom 1855-ben 48 millió, 56-ban 64, 57-ben pedig már 74 millió marka! Az alap azonban, melyen ez a fejlődés nyugodott, nagyon ingatag, csalékony, egészségtelen volt. Már hosszabb idő óta a váltóüzerkedésnek leglabilisabb fajtái kaptak lábra, minek következtében soha nem létezett és komolyan egyáltalában nem vett milliók repültek piacról-piacra. A verseny nyomasa alatt még a legtekintélyesebb s reális alapon dolgozó házak is hasonló útra kényszerültek lépni s ilyenképen az egész kereskedelmi élet egy egyetlen láncolatá kapcsolódott, melyen a legkisebb szem megpattanása is végzetessé válhat.

Az amerikai valság híre már izgatottá tette a kedélyeket, hisz 14 millió márkára rúgott a hamburgi kereskedőknek az Unióval való 1856. évi forgalma. Mikor azonban a londoni összeomlás is bekövetkezett, általános ijedelem, bizalmatlanság vesz erőt mindenkin. Majd egymásután jelentenek csődöt, rövid idő alatt 150-en. «Hamburg bot jett 14 Tage lang das Bild einer belagerten und gestürzten Stadt», mondja *Wirth*, ki szerint az itt uralkodó rémület túlszárnyalja Londonét és Glasgówét is. Pár napi tétlen jajveszékelés után már megtörténik az első mentőintézkedés: Garantie-Diskonto-Vereint, tehát jótállási alapon szervezett leszámitoló egyesületet létesítenek november 23-án, melyre mindjárt az első estén 14 millió márkát jegyeznek. Azonban csakhamar kitűnik, hogy a valság intenzitása messze túlhaladja az egyesület erőit, annak működése eredményt aligha hozhat. Ót napig tartó kísérletezés után tehát felosztatják. Most azután rátérnek az 1799-iki valságban használt mentőeszközök megismétlésére és nov. 27-én Waren-Vorschuss-Kasse-t, árú-előlegpénztárt alapítanak, mely Hamburg városára intézvényez solaváltókat. Felújították az Administrationsverfahren intézményét is, mellyel az elkerülhető csődöknek kívánták elejét venni, továbbá leszámitolópénztárt alapítanak, melynek támogatására Ausztria 10 millió marka kölcsönt nyújt; annál hidegebben zárkózik el azonban Poroszország. Utódik mentőintézményként bizalmi választmányt állítottak föl, mely a rendelkezésére bocsátott anyagiakkal azoknak a nagy cégeknek, az ú. n. «Eckhäuser»-nek tartozott a tönk szelén segítséget nyújtani, melyeknek bukása a közjót nagymértékben veszélyezné, «deren Sturz das allgemeine Wohl zumeist gefährden würde». Ezen intézményeknek, főleg azonban azon kedvező és bizalomgerjesztő benyomásnak, melyet Ausztria határozott fellépése keltett, halásaként a konszolidáció, az emelkedés útjára lépett a sokat kiállott, erősen megviselt hansaváros. A depresszió azonban, mely a valságot követte, soká tartó, mélyreható nyomást gyakorolt. Hamburg kikötőjében még a következő évben is tétlenül vesztgelt a pompásnál-pompásabb hajók nagy raja s a kiviteli forgalom megakadását erősen megérezték a melyen Németország belsejében fekvő ipartelepek is, nevezetesen a szász, porosz, thüringiai textilgyárak, a krefeldi selyemgyár, az aacheni posztógyár stb. Különösen erős pangás állott be a máskor forgalmas Bécs üzleti életében, fényes boltjaiban a vevő csak ritka jelenség volt.

Igen sűrűn voltak összeszöve ezidőben Hamburgnak és a *skandináv államoknak* üzleti szálai. Ez utóbbiak] szinte indokolatlanul magas mértékben élvezték amannak hitelét és misem természetesebb,

hogy ennek Hamburg gazdasági összeomlása következtében bekövetkezett megvonása súlyos válságot idézett elő Skandináviában is. Nemcsak Stockholmban, Krisztániában és Kopenhágában, hanem minden nagyobb városban, különösen pedig Aalbergben, Tonsbergben és Flensburgban is egyformán hirtelenül tört ki a pánik, a csődök nagy tömegével összekötve. A mentési munkálatokban Hamburg példáját követik: árú-előlegpénztárakat, jótállási egyesületeket, kölcsönintézeteket és leszámítolási pénztárakat létesítenek, melyek azonban csak igen lassan vezetnek ki a kátyúból. Különösen Hamburggal szemben vállalt kötelezettségeiknek teljesítése késik soká, miért is újabb hitelszükséglet által hajtva, a következő években inkább Hollandia és Angolország felé fordul Dánia és Svédország kereskedelme, különösen pedig gyarmatarúkból s iparcikkekben lévő szükségletének kielégítése.

Csodálatos jelenség a válságnak aránylag oly könnyű lefolyása Hamburg testvérvárosában, *Brémában*, melynek Amerikával való forgalma, dacára annak, hogy Hamburg 180.000 lakosával szemben csak 60.000 lakósa volt, több mint kétszeresen haladta meg emezét: 32 millió aranytallérra rúgott a Hamburg statisztikájában szereplő 15 $\frac{1}{2}$ millióval szemben. Összevissza csak vagy 14 csődbejelentés történt az amerikai zavarok következtében s az ezek által ütött sebet is hamarosan kiheverte a város. E rejtélynek egyedüli magyarázata Bréma egészséges, szilárd, reális alapon nyugvó gazdasági szervezetében keresendő mely a virágzás korában távolról sem emelkedik ugyan oly magasra, mint a fényűző Hamburgé, — külkereskedelmi forgalma az 1855. évi 110 millió aranytallérról 1856-ban mindössze csupán kb. 140 millióra szaporodott — válságos időkben azonban annál keményebben állja meg a sarat.

Aránylag szintén könnyen estek túl a válságon *Svájc*, *Hollandia* és *Belgium*, a rázkódtatás itt csupán Russterdamban, a Ferdinand Gallenkomp.-féle nagy behozatali cég összeomlása alakjában, valamint Rotterdamban, Antwerpenben és Brüsszelben mutatkozott erősebben. Árú-előlegpénztárak azonnali felállítása itt is hamarosan túlszolgált a bajon. Svájcban ugyan az Egyesült Államokkal való élénk forgalom következtében az óra-, selyem- és csipkeipar súlyosan megrendült, a munkások ezreinek elbocsátása vált szükségessé, mi azonban főleg azért nem öltött katasztrofális jellegűt, mert a munkásság többé-kevésbé állattenyésztéssel is foglalkozik s így az iparüzemek megszűnése után nem maradt teljesen kenyér nélkül.

Mecklenburg-Schwerinben a schwerini és rostocki zavarokon a fejedelem példás magatartása segített, amennyiben magánuradalmaival kezkeskedett a rostocki bank részére a hamburgi Norddeutsche Bank által folyósított egymillió kölcsönért.

Németország városai közül súlyosabban mutatkozott még a válság *Allonában*, *Magdeburgban*, *Stuttgartban*, *Lipcsében*, *Kölnben*. *Heidelbergben*, valamint *Lübeckben*, mely utóbbi helyen szintén a honfitársaik iránt bizalmatlan, pénzüket inkább külföldön elhelyezni akaró hamburgiaknak kölcsöne nyújtott segílyt.

A válság szélső hullámai elérték *Milanót*, *Torinót* és *Bukarestet*, sőt Hamburgból átsaptak az óceánon *Ausztráliára*, *Dél-Amerikára*, a Déli Tenger és az Indiai Óceán szigetvilágára is, számos csődről tudunk *Buenos-Airesben*, *Rio-de-Janeiroban*, *Montevideóban*, *Valparaisóban*, valamint *Batáviában* s a haitii *Port au Princeben*...¹

¹ Csupán a teljesség kedvéért álljon még e helyen, hogy 1855-ből tudunk a legutolsó európai éhínségről, mely *Tooke* szerint Angliában és Franciaországban pusztított. Az újkorban különben *Karmin* (l. op. cit.) 103 európai éhínséget említ, melyek-

A hatvanas évek válságai.¹

«Already the record is becoming almost monotonous in its similarity. The circumstances indeed change; but the blunders are repeated and the follies reproduce themselves with an unvarying regularity...» mondja nagyon találóan *Hyndman* a XVIII. sz. válságainak periodicitására vonatkozóan; kevés eltéréssel évtizedenként térnek vissza a termelés anarchiája következtében e rázkódtatások.²

A hatvanas évek válságának időpontjára vonatkozólag két táborra oszlanak a vélemények. Ezeknek egyike, melynek élén *de Laveleye* és oly elsőrangú tekintély, mint *Clément Juglar* áll, a válság évének 1864-et jelölik meg, mivel szemben az ellentábor — *Wirth*, ennek nyomán *Hyndman*, önálló alapon *Lescure* — azt vitatja, hogy ez csak egyszerű s elszigetelt pénzválság, ill. csak pillanatnyi megállás volt az emelkedésben, mely 1866-ban kulminál s lép a lejtő útjára; a válság ez utóbbiak szerint tehát 1866-ban volt. A második vélemény mellett több adat szólván, az alábbi előadás alapjául ezt fogadjuk el.

Az évtized gazdasági világtörténetének középpontjában forgató tengelyként az északamerikai polgárháború áll, mely nemcsak az amerikai megrendelések kimaradásánál, hanem a nyersanyagok s főleg ezek legfontosabbika, a gyapot szállításának beszüntetésénél fogva oly bámulatosan intenzív behatással volt Európa forgalmi viszonyaira is.

Annak ábrázolására, hogy a központi pénzügyi szervek mily hihetetlenül gyorsan ocsudtak fel az utolsó válságból, csupán *Wirth*-nek két adata szolgáljon: a Bank of Englandnek készpénzkészlete, mely 1857 nov. 18-án 6,484.000 £, alig öt hónap múltán már ismét 18,674.750-en áll, a Bank of the United States készlete pedig ugyanennyi idő alatt 7,800.000 £-ról 32 millióra ugrik.

Franciaországban a Crédit Mobilier tovább terjeszkedik s most főleg a külföldi közlekedésre veti magát. Egymásután keríti hatalmi körébe a spanyol, portugál, orosz, osztrák, magyar és itáliai vasútvonalak egész seregét, aminthogy az óceáni hajózásra is ráteszi kezét (1861-ben alakul a *Compagnie Transatlantique*). Az egész kereskedelmi, termelési élet nagy lendületet vesz, a vállalkozási szellem megint élénkül, az 1861-iki 108-cal szemben 1865-ben 239 társaság keletkezik.

Angliában az újraéledés még sokkal gyorsabb. 1862-ben már szükségesnek találják egy új kereskedelmi társasági alakzatnak, a korlátolt felelősségű társaságnak bevezetését, melynek szabályai szerint azután számos egyesülés létesül a legkülönbözőbb vállalkozásokra. A vasútak jövedelmezőségének emelkedése újra feléjük hajtja a tőkét, 1864 és 65-ben 640 mérföldnyi vonalat építenek. A *Lescure* által közölt adatok és táblázatok szemléltetően mutatják be a bányászati és kohászati ipar fejlődését úgy itt, mint Franciaországban is. Igen veszedelmes volt azonban azon láncolatnak bonyolultsága, mely a bankoknak ipar-

ből Nagybritánia 40, Németország 35, Franciaország 10, Itália 6, Hollandia 5, Ausztria 3, Magyarország 2, Oroszország 1 és Belgium szintén egyvel veszi ki részét. Az Európán kívüli éhínségek majdnem mind Indiában voltak, a legsúlyosabbak közül 24-et említ *Karmin*. A statisztika utolsó évszáma 1878, mikor állítólag Marokkóban és Kaschmirban dúlt éhínség.

¹ L. *Wirth*, *Juglar*, *Conant*, *Lescure*, *Hyndman*, *Tugan-Baranowsky* : op. cit.

² Ez okozta, hogy oly komoly és nagynevű nemzetgazda, mint *Jevons*, annyira fantasztikus feltevésbe tévedhetett. Azt állította u. i., hogy e periodikusan visszatérő válságok a hold mozgásával vannak összefüggésben; ez igaztja fel időnként az emberek vérmérsékletét, miáltal azok bonyolult üzelmekbe, vak üzérkedésbe vetik magukat.

vállalatokat segítő nem egészen reális alapú támogatásából, sőt teljes fenntartásából s ezeknek az érdekcsoportoknak sokszorosán egymásba való kapcsolódásából állott elő.

Első hatását az amerikai háború 1861-ben érezte, mikor is az Újvilág attól kényszerítve, felmondja Európában levő követeléseit, nem veszi többet igénybe annak hiteletét, aminthogy megszűnteti, ill. a minimumra csökkenti azzal való árúforgalmát is. Angliában és Franciaországban hirtelen felbomlik a kereskedelmi egyensúly, pénzhány keletkezik s a kereskedők, hogy eleget tegyenek Amerika követeléseinek, a központi bankokat, a Bank of Englandet és a Banque de France-ot veszik igénybe. Ezeknek nemesiémkészlete egyre csökken, minek megakadályozására Angliában 8, Franciaországban pedig 7%-ra emelik a diszkontot. A helyzet csak a követelések kielégítésével kezd javulni, akkor azonban annál gyorsabban: 1862-ben a diszkontláb Franciaországban már ismét $3\frac{1}{2}\%$, Angliában pedig 2% .

Aig kerültek ki azonban e pénzsorultságból, annak hamarosan párja keletkezett. *Lescure* az 1863–64-iki zavarokat egyszerű «crise du change cotonnière»-nek nevezi s tagadja, hogy az általános termelési válság lett volna. Természetes, hogy a fogyasztásra és a termelésre sem maradhatott teljesen hatás nélkül e zavar, magva azonban tisztán azon elszigetelt pénzválság maradt, melyet az indiai és egyiptomi követelések kielégítése idézett elő. Álláspontját a következőképen védelmezi: «La meilleur preuve en est: 1° dans la rapidité de sa (la crise de 1864) liquidation coïncidante avec la reprise des relations avec l'Amérique; 2° dans le fait que Paris seul mit en 1864 son portefeuille diminuer tandis que, dans les succursales, il continue sa marche ascendante; 3° enfin dans le fait qu'en 1865 et en 1866 il accuse à nouveau une période de prospérité et ne touche son maximum pour la période 1862–1866, soit à la Banque de France, soit à la Banque d'Angleterre, qu'en 1866».

1860-ban az amerikai gyapotkivitel 2.580.000 bál, 1862-ben pedig csak 71.000 bál, mely azután 64-ben 441.000, 1866-ban 1.162.000 bálra emelkedik. Ennek dacára az európai behozatal 1862-ben 1.495.000, 1866-ban pedig 3.749 000 bál, minek nyitja az egyiptomi, indiai és brazilai gyapottermésnek a szükséghelyzet következtében való hirtelen s nagyszabású igénybevételében keresendő. Ezeknek az alacsony kulturájú országoknak természetesen nem lehetett, mint addigél Amerikának, iparcikkokban fizetni, azok feltétlenül nemesércet követeltek. Angliának például, mely 1860-ban Egyiptomnak 10, Indiának pedig 15 millió £-ot fizetett gyapotjáért, 1864-ben ugyane helyekre 20, ill. 52 milliót kellett küldenie. Hogy e szokatlan áldozatok pénzügyi forrongást idéztek elő, az azoknak lényegükből következik. A Banque de France pénztári készlete az 1862. évi 431 millió frankos maximummal szemben 1864-ben 151 milliós minimumot ér el; Angliának teljesen hasonló esetében 184 millió, ill. 124 millió £-ot látunk szerepelni. A bankok megint csak a diszkont felemelésének régi, bevált módszeréhez fordulnak: Anglia 9, Franciaország pedig 8%-ig megy fel. Ezen intézkedésen kívül az Amerikával való forgalom újbóli felvételének tudható be, hogy e zavar csak átmeneti jellegűnek mutatkozott s a fejlődés, az emelkedés csakhamar továbbfolytatta útját. Hogy *de Laveleye* és *Juglar* mégis itt vélik felfedezni az évtized periodikus válságát, az főleg azzal magyarázható, hogy mindkettő a forgalom zavarait, ill. fennakadását tekinti a gazdasági válság főkritériumának.

Juglar nézetét látszanak igazolni *Sauerbeck* és *Soetbeer* általános

indexszámai, melyek tényleg 1864-ben mutatják a zenithet. Ennek okozója valóságban azonban az, hogy a gyapot s csupán a gyapot ára súlyed oly nagyon mélyre 65 és 66-ban, míg a többi cikk tovább halad emelkedő ártendenciájában. Hasonló jelenség észlelhető az ásvány- s bányatermékek kisebb csoportjában, azonban itt is csak az ezüst, ólom, réz, cink és a salétrom mély súlyedése nyomja le a mérleget, míg az ipar szempontjából elsődrendű szükségletet alkotó köszén, nyers- és hengerelt vas és acél árai a *Lescure* által bemutatott táblázatok kimutatása szerint egyáltalán nem esnek. Azt ugyan ez utóbbi sem tagadja, hogy éppen a magas diszkontláb és a gyapotipar oly válságos helyzete következtében a termelésben is szükségszerűen mutatkoznia kellett némi depresszióknak, mely azonban hamarosan helyet adott a tetőpontját 1866-ban eltérő továbbfejlődésnek.

Az ekkor bekövetkezett hanyatlásnak jellemzésére szolgáljanak a következő adatok: Angliában 1864-ben 997 társaság alakult, 1865-ben 1034, 1866-ban 762, 1867-ben pedig már csak 479. Ezeknek alaptőkéje 1864-ben 237 2 millió £, 1865-ben 205 4, 1866-ban 76 8, 1867-ben 31 5 millió £. Franciaországban 1865-ben 239, 66-ban 225, 67-ben 187 társaságot alapítottak. Ugyanitt 1865-ben 865, 66-ban pedig csak 688 km. új vasút épült. Angliának erre vonatkozó statisztikai adatai: 1864-ben 357, 65-ben 283, 66-ban 173 mérföld.

Különösen erősen érintette e válság a francia kézben lévő külföldi vasútvonalakat. Ezek a megnyitásuk utáni első években elég kedvező forgalmi statisztikát mutatnak; jövedelmezőségük azonban csakhamar csökkenni kezd, minek következtében részvényeik arfolyama 50 s még több százalékkal is súlyed. A spanyol- s olaszországi társaságok közül egynehány csődbe jut s felszámolni kénytelen a *Société Générale Maritime* is. Az eddig oly virágzó *Crédit Mobilier* ekképen egyre rosszabbul kezd állni, míg 1866 decemberében végre bejelenteni kénytelen, hogy régi részvényei osztalékára nem adhat előleget, minek folytán papirjai hirtelen zuhannak. Az ipar egyes ágazataiban mély depresszió mutatkozik.

Angliában 1866 májusában kezdődik meg a válság a *Great Western Railway Company* és a *London and Dover Railway Company* bukásával. Ezeket számos más ház követte; súlyos alakot a zavarok azonban csak az egész válság legkiemelkedőbb eseményével, a hatalmas *Overend Gurney & Co.* háznak összeomlásával öltöttek. A pánik most már félelmes intenzitására lett; a *Bank of England* még ugyanezen a napon, május 10-én,¹ 4,000,000 £ előleget nyújt a kereskedőknek, de aranytartalékja hihetetlenül gyorsan, egy nap alatt, 5,727 000 £-ról 3 millióra zuhan. Egy lépés volt most csak hátra s ezt meg is tette a kormány 22 év óta immáron harmadszor függesztette fel az 1844. évi banktörvényt. Május 18-tól 24-ig, tehát 6 nap alatt a *Bank* a pénzügyi kancellár becslése szerint 12,225 000 £-ot előlegez a kereskedőknek, másrésztől azonban a diszkontlábát fokozatosan 10 % -ra emeli. Ezen intézkedések következtében a válság hamarosan véget is ér; nov. 30-án az aranytartalék, mely félmillión is alul súlyedt volt már, ismét 96 millión áll s a diszkontláb is újból eléri a 4, sőt december

¹ Érdekes, hogy *Lescure* ezt a napot nevezi «Noir Vendredi», «Black Friday»-nek, míg *Wirth* «Schwarzer Freitag»-on New-Yorknak 1869. évi szept. 23-át érti. Erről a napról mondja *Hyndman*: «Ma foi j'ai vécu» said the man, who was asked, what he had been doing during the French Revolution. «Ma foi j'ai vécu» might have replied many a man of business, who was still carrying on his daily round of duty a few days after that memorable 10-th. May 1866».

folyamán a 3 1/2 %-ot is. A válság folyamán a tőzsde is erősen megrendült s az egyes értékpapírok 10–20 %-os esést mutatnak.

Az *Egyesült-Államok* kormánya a polgárháború folyamán 2 milliárd dollár kölcsönt vett fel, mely összegnek fedezésére a béke helyreállta után rendkívül rövidlátó politikával óriási mennyiségben kibocsátott, kényszerártyamú papírpénzt, az ú. n. zöldhátúakat (greenbacks) használta föl, melyeken kívül szintén hatalmas tömegű bankjegye volt még forgalomban. Az arany ársíója természetesen nem várathatott soká magára, hamarosan elérte a 30, sőt 40 %-ot is, mely azonban távolról sem volt állandó, napról-napra ingadozott. Misem természetesebb annál, hogy rövidesen a lelketlen üzerek egész serege igyekezett a helyzetet kihasználni s koronázatlan királyukkal, Jay Goulddal élükön, kiméletet s tekintetet nem ismerve zsákmányolták ki az üzérkedés aljas fogásaiban járatlan nagyközönséget. Az Erie-vasút körül elkövetett nagyszabású csalás után Gould és társai, Smith, Fisk és Martin 1869 nyarán széles alapokon nyugvó valutaüzlet tervezetét dolgozták ki. Aránylag alacsony, 31 %-os ársíóval óriás mennyiségű aranyat vásároltak össze ügynökeik útján, úgy hogy szeptemberben már több mint 100 millió \$ értékű volt belőle birtokukban. Miután az állampénztár esetleges közbelépése ellen a legkülönbözőbb piszkos üzelmek által fedve érezték magukat, 1869 szeptember 23-át szemelték ki döntő napul. Ügynökeik táborát kettéosztva, míg egyik részük folytonosan vásárolta még az aranyat s annak ársíóját 65 %-ig hajtotta fel, a másik csoport által hirtelen túladtak óriási készleteik legnagyobb részén. Az ársíó hirtelen zuhant már, mikor a kormány nagyobb arany-mennyiségnek piaca dobásával közbelépett s az ú. n. «arany-clique» hihetetlen nyereségeit biztonságra helyezte már. A «fekete pénteket» tízezreknek jajveszékélése kísérte, kik mindenüket veszítették el Gouldék lelkiismeretlen kufárkodása által. A következő napokban folytatott további mesterkedéseik által előidézett nagy pénzhíány miatt számos nagy cég bukott meg, míg végre Vanderbilt határozott fellépése megmutatta a válságból kivezető utat. Gould azonban soká folytatta még károsnál-károsabb üzemeit.

A nagy «Krach».¹

Az eddigi válságok bölcsoje többé-kevésbé mind Angliában vagy Franciaországban ringott, e két állam lévén az, hol az ipar és kereskedelem már korán oly magas színvonalon állott, mely lehetővé tette a túltermelés jelenségét. Ezúttal azonban az önálló válságok tekintetében még majdnem szűz talajról, Ausztriából, s az utóbbi években

¹ L. Hübener: «Die deutsche Wirtschaftskrisis von 1873», Berlin, 1905; Schaeffle: «Der grosse Börsenkrach des Jahres 1873; Révue de Schaeffle 1874; Oechelhäuser: «Die wirtschaftliche Krisis», Berlin, 1876; M. Block: «Annuaire de l'économie politique et de la statistique par M. Guillaumin, Joseph Garnier, M. Block», Paris, 1873–76-os évfolyamok; Linder: «Die Asche der Millionen. Vor, während und nach der Krise 1873», Wien, 1883; J. Neuirth: «Die Spekulationskrisis von 1873», Leipzig, 1874; Pólya Jakab: «A gazdasági válság», Budapest, 1890. — Ezenkívül részletesen Wirthnél, továbbá Juglar, Lescure, Hyndman, Conant, Tugan-Baranowsky op. cit.; Lord Alfred Russel Wallace: «Bad times», London, 1885; W. Ruppich: «Graphische Darstellung der Fluktuation der Kurse einiger österr. Börseneffekten für die Zeit vom Beginn der Krisis bis Ende Dez. 1873 (dann) für das 1. Semester des J. 1874», Brünn, 1874; B. Weber: «Einige Ursachen der Wiener Krisis vom Jahre 1873», Leipzig, 1874; J. Schulze: «Die gegenwärtige Geschäftskrise ihre Ursachen, Lehren und Heilmittel», Mainz, 1875; F. Stöpel: «Die Handelskrisis in Deutschland», Frankfurt, 1875.

Mars által annyira kegyeibe fogadott Németországból indul meg a lökés s összefogva az Egyesült Államok válságának hullámaival, érintik Angliát. Franciaországot a német háború nagyon is megviselte, az ötmilliárdos hadisarc nagyon is erős érvágást ejtett rajta, semhogy akkora emelkedésre képes lett volna, ahonnan egy túltermelési válság magával rántthatná. Anglia és Franciaország hosszú és súlyos tapasztalatai a válságok terén, mintegy szérumot váltanak ki belőlük azok ellen, megrázkódtatásaik ezentúl sokkal nyugodtabb, csendesebb lefolyásúak; a következő idők darázsfészekét a német és az amerikai mértőföldes csizmában járó industrializmus alkotja.

Amerikában a polgárháború megszüntével hatalmas koncepciójú, sőt helyenként fantasztikus technikai s gazdasági tervek léptek a megvalósulás állapotába; különösen a vasúthálózat terjeszkedik ki erősen: az 1860-ban még csak 49.311 kilométernyi sínút 1873-ig ennek több mint duplájára, 106.516 km.-re növekszik. E tekintetben azonban az öreg Európa sem marad el messze fiatal versenytársa mögött: az 1865-iki 42 ezer mértőföldről 1873-ig 70 ezer mértőföldre szaporodik vasúthálózatának hossza. A tengeri hajózás is nagyszabású fejlődést mutat, minek egyik főrugója a suezai csatornának 1869-ben történt megnyitása.

Németországban a Zollverein megalkotása és a francia arany beözönlése hatalmas lökést ad a gazdasági fejlődésnek, gyáripára ekkor kezdi azokat a méreteket öltetni, melyekkel később meghódította a világpiacot. A bányászat s vele kapcsolatban a vasipar színvonala gyönyörűen emelkedik. 1840-ben Németország 143.000 tonna nyersvasat termel; e szám 1861-ben 592 ezer, 1867-ben 1.1 millió, 68-ban 1.3, 69-ben 1.4, 71-ben 1.6, 72-ben 2, 73-ban pedig 2.241 millió tonna. Amerika 1870-ben 1.666.000, 1873-ban pedig már 2.561.000 tonna nyersvasat termel. Ugyanekkor Anglia statisztikájában 5.964.000 tonna szerepel 6.566.000-el szemben, vas- és acélkivitele azonban, mely 1870-ben 17.7 millió £ értékű, 1872-ben már 37 millióra növekedett.

Az Egyesült-Államokba való európai bevándorlás egyre szaporodik, 1871-ben 346.938, 72-ben 404.806, 73-ban 422.545 lélek, mi nagyban hozzájárul az ipari fejlődéshez. A szövőgépek tökéletesbülése és az anilinfesték feltalálása fellendítik textiliparát, selyemtermékeinek értéke 1870-ben 24 millió \$, 71-ben pedig már 40 millió \$, gyapotütleítvényeinek kiterjedése az 1871—72-iki termelési évben 7.81, 72—73-ban pedig már 8.86 millió acre.

Az ipar fellendülése természetesen mágnesként vonzza magához a tőkét s az amerikai vérmérsékletnek megfelelő vállalkozási láz kap erőre, melyben elejétől fogva megvan a reális üzleti alapról való lecsuszamlás tendenciája. Különösen sok visszaélés történik a nagytömegű elsőbbségi kötvények kibocsátásával, mely mögött többnyire csak fictív részvénytőke áll. Poroszországban az 1870. jún. 11-iki törvényt megszünteti a részvénytársaságok felett gyakorolt állami felügyeletet és az azok alapításához addig megkövetelt közigazgatási jóváhagyás kellékét. Misem természetesebb annál, hogy a porosz részvénytársaságok most már gombamódrára szaporodtak, 1870-ben 41, 71-ben 225, 72-ben 504 alakult meg belőlük 177, 1018, ill. 1496 millió márká alaptőkével. Működési terük igen különböző volt: banküzlet, textilipar, építkezés, vasútak, bányászat; legjobban azonban az utóbbi hármat favorizálta a tőke. A ma fennálló nagyobb vállalatok közül is sok származik ebből az időből. *Ausztria-Magyarország*-ban, bár itt is továbbra fennmaradt a hatósági jóváhagyás obligatórius megszerzésének módszere, hasonló vállalkozási kedvet találunk; 1868-ban 32, 69-ben 141, 72-ben már 376 társaság alakult,

69-ben 936 millió, 72-ben 1.798 millió forint befizetett tőkével.¹ Angliában, bár ennek fejlődése csak közvetett, csakis a megnövekedett fizetőképességű Németország és Egyesült Államokba való kivitel által előidézt, a kereskedelmi vállalatok száma szintén erősen szaporodik: 1870-ben 595 társulat alakul 388 millió £ alaptőkével, 73-ban pedig 1234, 152-1 millió alaptőkével. Az iparcikkeknek nagy kereslete folytán azoknak ára csakhamar magasra szökött, vevő azonban még így is akad elég. A jövedelmek növekedésének következtében mindenhol költekezést, pazarlást, fényűzést látunk. Bécsben Adelina Patti felléptekor az operában egyetlen ülőhely 200, 300, sőt 500 forintba kerül. A császárváros gyönyörűen kiépül, hasonlóképpen Berlin is. Építési és szépítési célokra a vállalatoknak egész sorozata létesül, melyek később már csak azért dolgoznak, hogy a kész épületet eladhassák, miáltal az ingatlannal való üzérkedés nagyon elterjed. *Schaeffle* említ egy esetet, mely szerint egy 400.000 frton vásárolt házat, mely ily vételár mellett csak 2 $\frac{1}{2}$ %-ot hozott, rövidesen 550.000, majd 700.000 frt-os áron adtak tovább. Bécs hatalmas előkészületeket tesz a világkiállításra, aranykorát véli élni. A Preussische Bank (a későbbi Reichsbank) üzletmenete a következőképpen alakul:

Év	Pénztári készlet m i l l i ó	Váltótárca m á r k á k b a n	Bankjegyforgalom
1870	86 29	143 20	163 26
1871	120 73	121 68	202 35
1872	172 87	194 69	253 18
1873	223 61	207 44	293 49

A tőzsdeélet felpeszdül, *Schaeffle* szerint a bécsi tőzsdei üzérkedéshez a történelemben csupán a tulipánmámor vagy a Law-féle üzelmek idején találunk hasonlót. A részvények árfolyama mindenhol emelkedik, az hausse általános. Csak példa kedvéért legyen megemlítve, hogy a berlini tőzsdejegyzések szerint a Köln—Minden vasút részvényei 1869-ben 114-en, 1872-ben pedig 169 $\frac{1}{2}$, a Bochumer Bergwerkéi pedig ugyanezen időpontokban 107-en, ill. 377-en állottak. A tőzsdejátékban a társadalom előkelőségei is csakúgy résztvettek, mint a hivatásos tőzsdeüzérek és ügynökök, avagy a csupán pár megtakarított garassal rendelkező kisemberek.

A fizetések és munkabérek átlag 25—30%-kal emelkedtek. Sajnálatos jelenség azonban, hogy a munkásokat emelkedő jövedelmük nem takarékosagra és életszínvonaluk emelésére, hanem hanyatlásra, sztrájkolásra, kevesebb és rosszabb munkára szoktatta. Érdekes e helyen az *Oechelhäuser* által bemutatott példa, mely szerint a berlini kőművesek munkabére az előbbi duplájára emelkedvén, a munkásonként és naponként rakott kövek száma az előbbi teljesítmény felére csökkent. *Block* szerint Amerikában a munkabérek megduplázódtak; hasonló emelkedést tapasztalhatunk Angliában is.

Az üzleti forgalom nagy követelményei által kényszerítve az Osztrák-Magyar Bank egyre több bankjegyet bocsát ki és összetévesztve a pénzsóvár üzérkedést a reális alapú kereskedelemmel, az utóbbi követelményeit túlhaladja jegyforgalmával. A helyzeten segíteni akarván, 1868-ban a kormány a bankjegyeket kényszerárfolyammal ruházza föl, mi azonban csak az ezüst árszójának 20%-ra való emelkedését eredményezi. Most azután a diszkont-lábat emeli a bank egész 5%-ig, mely

¹ *Wirth* szerint Budapesten, hol 1868 elején 21 részvénytársaság létezett csak, alig 30 millió alaptőkével, 1869 szeptember havában már 99 részvénytársaságot találunk 135 millió frt alaptőkével.

intézkedés azonban már meglehetősen elkésve érkezett: hatalmas pénzügyi válság állott be 1869 szeptemberében, mely különösen Magyarországon éreztette erősen hatását. E zavart 1873-ig «pénzválság»-nak neveztek, árnyékát azonban csakhamar elűzte az üzleti élet élénkségének továbbemelkedő napja.

1873 első hónapjaiban a tőzsde levegője már nagyon tikkasztó, minden jel közeli válságra mutat, mely Németországban és Ausztriában májusban, a bécsi tőzsde összeomlásával, Amerikában pedig szeptemberben, a Jay Cooke & Co.-cég csődjével veszi kezdetét. Az utóbbi években tömegesen üzembehelyezett bánya-, ipar-, pénzügyi és közlekedési vállalatok jövedelmezősége felől 1873 tavaszán rossz hírek kezdtek terjedni. Különösen a vasútak részvényesei tekintettek aggodalommal az 1872. évi mérleg közzététele elé és bizony nagy elégtelenséggel vették tudomásul, hogy az osztalék ezúttal átlagban csak 10-42% az 1871. évi 11-28%-os átlaggal szemben. A részvények eladásával megindított lavina sebesen gördült tovább. Bukásba rántott magával 37 vasúttársaságot. Ezeket követték szállítók, az acél- és gépgyárak, a kohók és bányalársulatok. Egyszerre került felszínre mindazon baj, mely az utóbbi évek lanyha és rossz munkája és üzérkedő, kártyavárakat építgető vezetése következtében immár magasra halmozódott föl. Különösen kevés ellenállóképességet tanúsítottak az újonnan alakított vállalatok. A gazdaságosság nagyfokú hiányára, mellyel az utóbbi időben az egész vonalon dolgoztak, vet világot *Hübener* kimutatása, mely szerint Németországban 1 km-nyi vasútvonal építési költsége 1860-ban 192.879, 65-ben 208.269, 70-ben 219.663, 71-ben 225.486, 72-ben 227.745, 73-ban pedig 237.483 márka volt, dacára annak, hogy *Sauerbeck*nek az ásványi anyagokra (tehát vasra, acélra) vonatkozó indexszámai az említett években csak 90, 104, 106, 103, 114, ill. 103-nak vannak feltüntetve. Nemsokára általánossá lett a válság, kiterjeszkedvén az egész gazdasági életre.

Az *Egyesült-Államokban* is a vasútak alkotván a gazdasági élet Achilles-sarkát, a válság tőlük veszi kezdetét. Hogy a vasútak bruttó-bevétele az 1873-iki 516 millió \$-ról 1874-ben csupán 510 millióra, tehát mindössze csak 6 millió \$-ral súlydnt, nem ejtethet bennünket tévedésbe, mert hisz a statisztika azt is bizonyítja, hogy csakis a régebbi vonalak szilárd kitartása, sőt továbbfejlődése tünteti fel a helyzetet ily kedvező színben, az új vonalak körében lejátszódó pusztulás annál súlyosabb volt. Egymásután kerülnek csődbe a legnagyobb vállalatok s a New-York Oswego and Midland Railroad bukását csakhamar követi a Northern-Pacificé, mely azután magával rántja a hatalmas Jay Cooke & Co. házat is, melynek tárcájában félmillió \$ értékű részvénye volt az utóbbi vállalatnak. November közepéig már 15 nagy vasútvállalat szüntette be fizetéseit s a többi is csak a legnagyobb küzködések közepette, nagyobb-részt a munkabéreknek 10–20% redukálásával tudta magát fenntartani. A válság csakhamar továbbterjedt az egész iparra és kereskedelemre. A nyersvastermelés az 1873-iki 2,561.000 tonnával szemben 1876-ban már csak 1,869.000 tonna; hasonló esés tapasztalható egyéb termelési ágakban is, melyek a munkások tízezreit kénytelenek elbocsátani.

Poroszországban 1872-ben még 500 új társaság alakult 1496 millió márka alaptőkével, 1873-ban 72, 74-ben pedig már csak 19, 538 ill. 78 millió alaptőkével. 73-ban még 273 millió márkát adott ki az ország vasúttakra, 74-ben már csak 48 milliót; a Zollverein nyersvastermelése 73-ban 2,24 millió, 74-ben már csak 1,91 millió tonna. Az elbocsátott munkások nagy tömegei vándorolnak ki külföldre, az építkezés és fényűzés, Berlin, Bécs lüktető élete egyszerre megszűnnek, a népmozgás

a csendesebb vidék felé irányul. A nemrég még nagylábon élő üzerek népes tömegének koldusbotra jutása mellett különösen a kiskereskedelem érezte meg a rázkódtatást s nagyon mélyen estek értékükben az ingatlalok is; az elszegényedés általános volt.

Az Egyesült Államokban az 1871. évi 2915-tel szemben 73-ban 5183 volt a csődbejutottak száma, Ausztria-Magyarországon már mintegy 13 millió frt. volt 74 márciusában a bukott részvénytársaságok által képviselt tőke, a felszámolóké pedig 14½ millió. Az erejükben súlyosan megrendült pénzüzetek létük további fenntartása érdekében egyesülnek másokkal, összefogva könnyebben vélvén kikerülni a vihart. Ausztriában ekképen 9, Magyarországon pedig 3 fúzió jött létre, 36,2, ill. 1,2 millió frt. összalaptőkével.

A hosszantartó depresszió következtében az árak mélyre süllyednek; 73—75-ig, tehát két év alatt az antracit ára 33, a nyersvasé kb. 40, a kovácsolt vasé 33, az acélé kb. ugyanannyi százalékkal esett. Az amerikai hasonló intenzitású depresszió egészen 1879-ig tartott.

Ami a hitel- és bankválságot illeti, annak tisztán belföldi jellegénél fogva szokatlan eltérést találunk a válságok sablonjától. A váltótárca ugyan, mint rendesen, ezúttal is erősen megrúszad, a pénztári készlet azonban egyáltalán nem csökken. A Preussische Banknál mindenesetre felhozható lenne ellenérvül, hogy aranykészletének a válság alatt s annak dacára mutatkozó növekedését a francia hadisarcnak egyéb címen kezelt tőkékkel való összevegyítése okozta. Tisztább azonban már a Nationalbank helyzete Ausztriában. 73 március 31-én készlete 142,6 millió frt., mely április 23-án 142,5-es minimumot ér el, május 7-ére azonban már megint 143,1 millió frt.-on áll s innen állandóan emelkedő tendenciát mutat.

Hasonló jelenségre bukkanunk az Egyesült-Államok Bankjánál is. Dacára a hitelélet nagyfokú megrendülésének, dacára továbbá annak, hogy a pánik következtében még a tőzsdét is be kellett zárni s hogy a diszkont a magánforgalomban 25%-ig szökött fel, az aranykészlet, mely 1873. szeptember 20-án 18,8 millió \$, nov. 22-ig csak 17,5 millió \$-ra süllyed.

Nagy mértékben duzzad azonban a váltótárca: az osztrák Nationalbanké a márc. 31-iki 153,8 millió frt.-ról május 28-ig 187,7 millióig ugrik. Amerikában a pénzhiány egy az ottani válságokban azóta rendszeres intézkedés bevezetésére adott alkalmat. A Clearing House letéti jegyeket állított ki a beraktározott árukról vagy a nála elhelyezett értékpapirokról, melyekre azután azok 70%-a erejéig kölcsönöket nyújtott. Ily módon 1873-ban 26,565.000 £ értékű letéti jegy került forgalomba. Angliában a válság kisebb arányú lévén, az aranykészlet és a váltótárca csak mérsékeltbb változásokat mutatnak. Ez utóbbi 1872-ben 27 millió £ értékű, 73-ban 28,8, 74-ben 26,4, 75-ben pedig 25,1 millió £. Nagyobb zavarok elkerülése részben a Bank of England azon erélyes intézkedésének köszönhető, hogy a diszkontlábát, mindjárt az amerikai zavarok hírére, 73 nov. 10-én, 9%-ra emeli.

Igen súlyosan érintette a válság a tőzsdeéletet. A pánik május 9-én tört ki a bécsi tőzsdén; azonnal segélybizottság alakult, melynek a nagykereskedők 20 millió forint erejéig nyújtottak kezességet azon célból, hogy hitelt teremtsenek a Nationalbank által visszautasított kereskedelmi papírok részére. Azonkívül a különbözeti ügyletekből származó kötelmek teljesítésére vonatkozólag egy hétre terjedő moratóriumot léptették életbe. Ennek lejártá után azonban a helyzet nem volt tovább tartható, bank bank után került csődbe a legelőkelőbb

cégekkel és nevekkkel élükön.¹ Tetőpontját a rémület a vasútak körül nagy fokban érdekelt Wechslerbanknak jún. 9-én bekövetkezett bukásával érte el; ez eseménynek hullámai még a berlini és boroszlói tőzsdén is erősen érezhetők voltak, hol a pusztulás még erősebben dúlt. A különböző értékpapírok átlagban 20—45%-os árfolyamesést mutatnak. *Wirth* a bécsi riadalom okozta veszteségeket kb. 10 millió frt.-ra, míg a berlini tőzsdén jegyzett 90 legfontosabb értéknek árfolyamvesztését mintegy 130 millió márkára becsüli.

A newyorki tőzsdét a lökés oly váratlanul s hirtelen érte, oly eszeveszett ijedelmet okozott ott, hogy szept. 20-án 10 napra be kellett zárni. Újbóli megnyitása után a helyzet azonban hamarosan megszilárdul s távolról sem adódnak elő akkora árfolyamesések, mint azt Európában tapasztaltuk; az osztalék mindazonáltal az egész vonalon mélyen sülyed: a vasúttársaságok az 1873-as 5 $\frac{1}{2}$ %-os átlag helyett 74-ben csak 4 $\frac{1}{2}$ %-ot, a bankok 72-ben még 10 $\frac{1}{2}$ -et, 73-ban 7-et, 74-ben pedig már csak 6 $\frac{1}{2}$ -et fizetnek. Sokkal súlyosabban rázkódtak azonban meg az egészen fiatal vállalatok, melyek 10 $\frac{1}{2}$ % helyett most már csak 2 $\frac{1}{2}$ %-ot tudtak átlagban fizetni. *Oechelhäuser* szerint a berlini tőzsdén bevezetett 380 új cég közül 200 egyáltalán nem adott osztalékot.

Amint arra már fentebb is történt utalás, a válság után következő depresszió szokatlanul hosszú és mély volt. A Preussische Bank váltótárcája pl., mely 73-ban 207.44 millió márká volt s 74-ben 127.43 millióra sülyedt, tartósan e színvonalon maradt; hasonlóképen alakul a bankjegykibocsátás statisztikája, mely 73-ban 293.49, 74-ben pedig 277.47 milliónyi bankjegyforgalmat állapít meg. Az Egyesült-Államokban is általános az elszegényedés, a munkabérek itt is 10—20%-kal sülyednek, minek következtében kedvezőtlenebbé alakul a bevándorlási statisztika is. 74-ben 373.339, 75-ben pedig már csak 191.231 kék vándorol be. Az inség megrontja az erkölcsöket is, a közbiztonság nagyon kérdésessé válik, kóborló rablóbandák garázdálkodnak s fosztogatják az egyedülálló farmokat, míg a rendőrség teljesen tehetetlen velük szemben.

A válságot követő általános nyomorúságban csupán az az egy vigasztaló tényező szerepel, hogy a csökkenő munkabérek s a létfenntartás küzdelmesebbé válása folytán emelkedik a munka intenzitása. *Neumann-Spallart* szerint a kőszénbányák produktivitása, mely 73-ban 248 tonna, 78-ig 279 tonnára emelkedik.

Júniusban Bécsben az előbbi helyébe újabb segélyegyesület alakul, melynek működését többé-kevésbé sikerrel utánozzák a válság által erősen sújtott magyar városok, Pest, Temesvár stb. pénzkörei is. Az égbolt most már tisztulni kezd s decemberre az árfolyamok újból meglehetősen stabilá válnak.

A többi országok közül a Bécsből megindított hullámok leginkább *Itáliában* tornyosultak fel, hol az üzérkedés túlburjánzása és különösen a bankok erős elszaporodása egyébként is megérlelték már a helyzetet a válságra. Rómában, Bolognában, Firenzében, Torinóban és Genovában számos csőd fordul elő s a hitelélet súlyos fennakadást mutat. Az értékpapírok erősen esnek. Jellemző a *Wirth* által közölt adat, mely szerint a kicsiny Chiavariban, hol legfeljebb két banknak lett volna helye, 5 pénzüintézet működött, természetesen tőzsdéüzérkedésből élve. Mikor a Banca Commerciale Chiavarese megbukik, 1 $\frac{1}{2}$ millió lírányi befizetett tőkéje vész oda. A zavarokon az 1874

¹ Magyarországon 10 bank megy tönkre, 3.3 millió alaptőkével.

márciusában életbeléptetett pénzügyi törvény volt hivatva segíteni. Ez a kicsiny bankoktól megvonta a jegy kibocsátási jogot s azt 450 millió lira kibocsátásának erejéig — mely összeget csak súlyosabb kényszerhelyzetben lehetett negyedrésszével megtoldani — 6 nagyobb bankra ruházta. Ugyanekkor az állam a Banca Nazionale-nál felvett 800 milliónyi kölcsönének törlesztésére, valamint a következő két év deficitjének fedezésére további 1 milliárd lira összegű bankjegy bocsátatott ki, melyekért úgy a Nemzeti Bank, mint az állami is, kezességet vállaltak. Az 1800 milliónyi bankjegyforgalmat ilyenképen 1450 millióra szorították le. Nagy zavart és megdöbbenést keltett a Vatikánban is az amerikai válság folytán az ottani péterfillérek jelentékeny összegének a pápai szék kárára bekövetkezett elvesztése.

Oroszországban a belvízi hajózásnak az alacsony vízállás következtében beállott fennakadása is hozzájárult a bajok növeléséhez. A fakereskedelem megszűnt, a kikötőhelyek forgalma pangott. Először Nizsnij-Nowgorodban mutatkoztak zavarok számos, több millió rubel összegének erejéig terjedő veszteséget jelentő csődbemondások alakjában. Moszkvában különösen a Leopold Katz-féle, Északnémetországgal is sűrű bizományi kapcsolatban álló nagy cégnek fizetéseképtelensége okozott nyugtalanságot. A válság messzenyúló karjai elérték Odesszát is, hol szintén nagy pánikkal egybekötött forgalompangas állott be.

Az utóbbi években erősen lábrakapott vállalkozási láz megbosszulta magát *Svédországban* is. 1870-ben 97, 71-ben 148, 72-ben 200 részvénytársasága alakult, hogy annál gyulékonyabb tápanyagot nyújtson a 73-iki válságnak.

A háború súlyos terhei alatt nyögő *Franciaországban* csupán külföldön székelő, üzérkedéssel foglalkozó részvénytársaságainak szédelgése, valamint a 9287 millió franknyi államkölcsön kezelése és törlesztése körül felmerült zavarok okoznak némi rendellenességet, mely azonban nem sokat súlyosbít már a munkanélküli szegénység és a háború rásütötte nyomorúság általános képén.

Hollandiában az amerikai vasútakban való nagyfokú érdekeltisége folytán a newyorki válság érezte erősen hatását. Az árfolyamok mélyen sülyednek, óriási vagyonok úsznak el velük együtt, Amsterdamban komoly tőzsdeválság tünetei mutatkoznak.

Alexandria is ekkor ismerte meg először a modern válság karmait. Túlhajtott értékpapírüzérkedéseinek következtében 25 cég vált fizetéseképtelenné. *Buenos-Ayresben* különösen a tömeges bevándorlás által életrekelteft telespekuláció, mely a nemrég még egészen olcsó földek árát 30–40 szeresére hajtotta fel és a lökészerűen fejlődő közlekedési intézmények körül űzött visszaélések vezettek számos csődre és általános hitelválságra, mely még *Montevideóban* is érezhető volt...

Az 1882–84-iki válság.¹

A nagy «Krach»-hal kb. 20 évig tartó depresszió veszi kezdetét, melyet csak két ízben, 1879–82-ig és 88–90-ig ér megszakitás. Ezeknek

¹ L. *Riccardo Dalla Volta*: «La recente depressione economica (1882–88), Questioni economiche di ieri e di domani», Milano, 1915; *Jules Domergue*: «La révolution économique», Paris, 1890; *Fr. Perrot*: «Der Fall Boutoux und der jüngste internationale Börsenkrach», Heidelberg, 1882; *Germanicus*: «Der zweite Pariser Krach», Leipzig, 1882; *Léo*: «Le gouffre des capitaux», Paris, 1884; *E. Stouck*: «Zur Geschichte der Pariser Börsenkrisis vom Januar 1882», I. Revue de Schmoller, 1882. — L. azonkívül: *Pólya, Russel, Lescure, Wirth, Juglar, Hyndman, Conant, Tugan-Baranowsky*: op. cit.

elseje is azon helyről indul ki, melyet úgyszólván elkerült a 73-as nagy vihar: az újrafejlődő Franciaországból. Németország úgyszólván még mindig nem heverte ki egészen utolsó válságát, tőkehiánnyal küzd s Anglia is csak azon a ponton tart még, hol újabb működési teret keres gazdasági erői számára. Amerika azonban ismét a teljes virágzás napjait éli, mely újra csak vasútépítési mámorban nyilvánul.

Franciaország hamarosan visszavásárolta államkölcseinek külföldön keringő kötvényeit, nemsokára ismét az emelkedés terére lép. Miután a 73-as válság is szerencsésen elkerüli, pénzügyileg utóléri az ettől többé-kevésbé súlyosan megviselt európai államokat, sőt rövidesen ezek egy részének bankárja lesz. Emelkedésének bemutatására szolgáljon az alábbi egynéhány adat:

Vasúthálózata 1879-ben 1814 km.-rel, 80-ban 840, 81-ben 1160, 82-ben 1327 kilométerrel szaporodik, négy év alatt tehát 5141 km.-rel; a helyivasutakról szóló 1880 jún. 11-iki törvény életbeléptével ez utóbbiak is hatalmas fejlődésnek indulnak. 1879-ben még csak 69 km., 80-ban már 219, 81-ben pedig már 2716 km. épül belőlük. 1881-ben Párisban 430 új társaság alakul, 1929 millió fr. alaptőkével. A jólét emelkedését mutatja, hogy a selyemfogyasztás az 1879-iki 3,717.000 kg.-mal szemben 81-ben 4,413.539. A Banque de France váltótárcája évi maximumainak alakulása: 1879-ben 861 millió fr., 80-ban 1011, 81-ben 1524, 82-ben 1724 millió frank.

E pár adat áttekintése után megértjük, hogy az üzleti kedv lángra lobbant, számos nagy társulat alakul különböző ipari, technikai, kereskedelmi és társadalmi céllal. Ezek között szerepelnek a de Freycinet neve és vezetés alatt szervezett nagyszabású közmunkálatok, melyek az 1879–90. évek költségvetései között szétosztott 5 milliárd fr.-kal voltak hivatva Franciaország vasúthálózatát 18.000 km.-re kiterjeszteni, 10.000 km.-nyi hajóutat építeni, ill. megjavítani, kiépíteni és kiszélesíteni az ország majdnem valamennyi kikötőjét. 1878-ban tényleg 60 millió fr.-t, 79-ben 130, 80-ban 200 millió fr.-t fordítanak e célra. 1882 végéig a munkálatok 1368 milliót emésztettek fel. E horribilis áldozatoknak tudandó be a vasúthálózat fentvázolt gyors fejlődése.

A korszellem jellemzésére, no de későbbi végzetes jelentőségénél fogva is említésre méltó e helyen ama felekezeti célzatúnak indult, hamarosan azonban merő nyerészkedési alapokra helyezkedett s végül is csúfos kudarcot vallott vállalkozás is, mely *Zola* «L'argent» című regényének is tárgyát alkotja. Az akkoriban igen megerősödött katolikus áramlat az általános fellendülés láttára ugyanis azon eszmét vetette fel, hogy a katolikus anyaszentegyház híveinek gazdasági összetartásával, együttműködésével, a katolikus tőke központosításával kellene a szabadgondolkozók, a zsidók ellen fellépni s azoknak gazdasági uralmát megdönteni. Az eszme keresztülvitelére mindjárt alkalmas egyént is véltek felfedezni az ausztriai vasútüzelmek körül kifejtett működése által feltűnt E. Bontoux személyében, ki pénzügyi lángelmének legkevésbé sem nevezhető, átlagjellemű s közepes képességű tucatember volt. Union Générale elnevezés alatt 1878-ban nagyszabású társaságot alapít a katolicizmus gazdasági céljainak megvalósítására, 1 millióról 1881-ben már több mint 5 millióra szaporodott befizetett tőkével.

Bontoux, aki mindennel inkább törődött, mint vallási világeszmékkel, csakhamar kényelmesen elhelyezkedett a francia törvények engedte tág mozgási térben s feladatát a tőzsdeüzér szemüvegén át

nézve, szédelgő nyerésszedési játékhöz fogott. Az üzletreszek befizetett részével nyakra-főre kezdte vásárolni magukat a még nem egészen befizetett üzletreszeket, miáltal azok árfolyamát rövidesen magasba hajtotta. Ennek természetes következménye volt, hogy a katolikus tőke most már özönlött a társaság pénztáraiba, egyházi alapok s különböző ily jellegű jogi személyek készpénzei, árvapénzek, papok megtakarított garasai vándoroltak oda. Látszólagos fellendülése igazolására, hogy ennek valamelyes reális alapja is mutatkozzon, a társaság különböző vállalkozásokba kezd, fiókokat alapít a vidéken s Ausztria több városaiban. Ezek a rossz vezetés mellett egyáltalában nem jövedelmeznek, a társaság azonban ennek dacára 79-ben 13, 80-ban 32⁰/₀ osztalékot fizet; az 1881-ik üzleti év eredménye pedig már egyenesen kápráztató: 12¹/₂ milliónyi üzleti tőke mellett a tiszta jövedelem 11¹/₂ millió frank, a részvények árfolyama májustól decemberig 1280 fr.-ról 2880-ra szökik; közben elkeseredetten folyik tovább a tőzsdeküzdelem a haussier «bikák» és ellenfeleik, a nagyobbbrészt zsidókból álló s a társaság hosszabb időre tarthatatlan helyzetével nagyon is tisztában lévő baissier «medvék» között. Ez utóbbiak sorozatos vereségeit végre is 1882 tavaszán tökéletes győzelem követi; az Union Générale meginnog s szédületes gyorsasággal tűnik el a bukás örvényében.

Az Union összeomlása mellett a Banque de Lyon et de la Loire részvényeinek pár nap alatt 1500-ról 800-ra való esése járult hozzá az ijedelem növeléséhez és az általános túltermelési és hitelválság kitöréséhez. A Banque de France váltótárcája az 1881-iki 1724 millió maximumról 1884-ben 797 millió minimumra süllyed, pénztári készlete azonban nem mutat nagyobb esést. A külkereskedelmi forgalom a következő lanyhulást mutatja:

Év	Kivitel		Bevitel	
	összege millió frankokban			
1883	3452		4804	
1884	3233		4343	
1885	3088		4088	

Párisban 81-ben 430 társaság alakult 1929 millió fr. alaptőkével, 82-ben 338, 83-ban 230, 84-ben pedig már csak 143, 796, 251 ill. 92 millió alaptőkével. A vasútépítkezés megakadása folytán a vas is mélyen süllyed áraban; 1882-ben még 2,039.000 tonna nyersvasat állítanak elő, 84 és 87-ben pedig már csak 1,872.000 ill. 1,568.000 tonnát. A párisi építkezés is megakad, a fényűzés, a jólét tűnőfélben van. A nyersselyemfogyasztás, mely 81-ben 3¹/₂ millió kg., 82-ben már csak 26 millió kg. s ha a következő évben a még virágzó Amerika szükséglete következtében fel is emelkedik 33 millióra, 84-ben már ismét 26 millióra süllyed. A textilipar is a selyemipar sorsára jut, helyzetét azonban még súlyosbítja nyersanyagának az 1883. évi rossz amerikai gyapottermés következtében beállott drágulása. A depresszió ezúttal is súlyos munkásnyomort von maga után; a munkások egy része az üzemekből elbocsáttatik, azonban megmaradó része is kisebb bért kap. 1882-től 84-ig a vashányász átlagos bére 1010 fr.-ról 971 fr.-ra esik.

Amint arról már fentebb is történt említés, Franciaországon kívül főleg az *Egyesült Államok* mutatnak nagy fellendülést a válságot megelőző években. Különösen a technika legújabb vívmányai gyors felhasználásának és széles körökre való elterjesztésének köszönhető itt az általános emelkedés és gazdagodás. Az acél lassanként kiszorítja mindenünnen a vasat előállításának nagyfokú olcsóbbodása

révén, melyet a Bessemer-módszer kiterjedtebb használatával, ill. a Thomas-Gilchrist-módszer bevezetésével értek el. A hajóépítés és a gőzgépek tökéletesbítésével nagymennyiségű szénnek megtakarítása válik lehetővé s a hajók fokozott sebessége folytán a távolságok 15—20%-kal rövidülnek meg. Ekkoriban kezdik használni az elektromos világítást, hajtóerőt, távírót, távbeszélőt s a villamosság kémiai erejét, mely vívmányokat mind elsősorban s széles alapon az Egyesült Államok teszik magukévá. Vasúthálózatuk évenként a következőképen fejlődik, ill. hosszabbodik:

1878-ban	2.687 mértfölddel	1881-ben	9.789 mértfölddel
1879-ben	4.721 „	1882-ben	11.5.6 „
1880-ban	7.174 „		

A jólét jellemzésére szolgáljon, hogy a nyersselyembevitel az 1878—79-iki 1.89 millió I bs-ról 82—83-ban 3.25 millióra növekedett. A déli államokban a mezőgazdasági munkás bére 79-től 82-ig havi 3 \$-ral, az ipariakban 6 \$-ral, a bánya- és gyárimunkások bére azonban még nagyobb mértékben emelkedett.

Az 1882-iki francia válság hullámai egyelőre csak pénz- és hitelzavarokat okoznak, valaminthogy a forgalomnak is bizonyos lanyhulását idézik elő; a tulajdonképeni túltermelési válság azonban csak 83—84-ben, súlyosan pedig csak az utóbbi év májusában, a Grant & Ward cég bukásával megindított tőzsdeválsággal tört ki. Május 14-én a Clearing-Housenak ismét letéti jegyek kibocsátásához kellett folyamodnia, melyekre ezúttal 75%-os kölcsönt nyújtott. 15-én a csődök száma azonban csak még jobban szaporodott s d. u. 3 órakor a Fisk & Hatch cég fizetéseképtelenségének bejelentésére az ijedelem oly magas fokra hágott, hogy a tőzsdét be kellett zárni. Másnap további bukások alakjában a tőzsdeválság tetőpontját érte el, mire 17-én újból javulás kezdett mutatkozni. E pánik okát főleg a kiterjedt váltóüzérkedésnek és a hitelélet bonyolultságával való visszaélésnek kell tulajdonítanunk. Pedig az amerikaiak már-már azt hitték, hogy a vihart eltérítették fejük fölől, a francia zavarok hallatára megszorították termelésüket, forgalmukat, minden preventív intézkedést megtettek; a fentemlített káros s minden rendet teremteni akaró szabályzattal szemben dacoló tőzsdeüzérkedés azonban mégis berántotta őket.

Vasútépítésük az 1882-iki 11.596 mértföldről 83-ban 6.735, 84-ben 3.977, 85-ben pedig 3.131 mtf-re esik, mi magával rántja a vas- és acélipar nagyfokú súlyedését, lanyhulását is. A textilárúbehozatal, mely 82—83-ban még 36.85 dollárra rúg, 84—85-ben már csak 27.19 millió \$ értékű; hasonlóképen esik a nyersselyembehozatal is a 82—83-iki 3.25 millió \$-ról 83—84-ben 3.22 millió \$-ra. A külfölddel való kereskedelem a következőképen alakul:

Év	Behozatal millió \$-okban	Kivitel
1883.	2.886	3.340
1884.	2.613	3.147
1885.	2.468	2.890

A tőzsdeértékek általában mély esést mutatnak, a 84. májusi zavarok következtében a fennálló 3261 nemzeti bank közül 100 kerül csődbe, 404 kénytelen felszámolni, 70 pedig más szervezetet ölteni. A munkanélküliség természetesen most már itt is nagyarányú, a munka-

bérek nagy esést mutatnak 1884 után: a vasiparban átlag 15–22%-ot, a textiliparban pedig 25–30%-ot!

Angliában a válság nem okozott ugyan nagyobb összeroppanást, az azt követő évek depressziója azonban rásütötte bélyegét a brit szigetekre is,¹ a végsőig élezte ki a szociális ellentéteket. Általános és állandó túltermelés tünetei mutatkoztak, minek következtében az üzemek egy része működését beszüntetni volt kénytelen, számos hajó vesztelgett a kikötőkben s hiába várt fuvarra. A technika fentemlített újonnan feltalált tökéletesebb eszközeinek bevezetése folytán az üzemben lévő gyárakban is csak kevesebb s rosszabbul fizetett munkás nyert alkalmazást; az alsó néposztályok nyomorogtak s ezzel élénk ellentétben állt, hogy a jövedelmi adó összege a birodalomban egyáltalában nem csökkent. A Trade Unions állandóan gyűléseznek s tartják izgalomban a munkástömegeket, melyekben egyre mélyebben vernek gyökeret a szélső szocializmus és kommunizmus eszméi. A munkás fokozottabb igénybevételének bemutatására szolgáljon egy néhány adat:

1874-ben 538.829 munkás 140·7 millió tonna szenet termelt, 1883-ban pedig 514.933 munkás 163·7 millió tonnát; ekkor tehát már 334 tonna esik egy főre a 10 év előtti 261 tonnával szemben. A vas- és acéliparban 1872-ben 360.356 munkás 6·7 millió tonnát dolgozott fel, 1883-ban pedig 361.343 munkás 8·5 millió tonnát; 74-ben 570.000 munkás 1.266 millió font gypapotot munkált meg, 83-ban 586.470 munkás 1.510 millió fontot. Ezzel szemben az Egyesült-Államok ugyan kedvezőbb statisztikát mutatnak: 1870-ben az összes ipari termék értékéből 300 £ esett egy munkásra, kinek átlagos évi keresete 60 £ volt, 1880-ban pedig 360 £ esett rá, 70 £ átlagos kereset mellett; az ipar termelékenységének 58%-os emelkedésével a munkáslétszám 33%-os növelése áll azonban csak szemben.

A munkásosztály helyzetének s vele párhuzamosan a szociális viszonyoknak rosszabbodása, súlyedése egyaránt mutatkozik azonban a Német Birodalomban és Franciaországban is. Ez utóbbiban a bűnügyi statisztika is kedvezőtlen alakot ölt. A csavargásért elítéltek száma 1877-től 1881-ig állandóan csökken, 82-ben azonban 12 452-ről 13 583-ra, 83-ban pedig 15.071-re szaporodik. Koldulásért 81-ben 7569, 82-ben 7771, 83-ban 8470 személyt ítélnek el s hasonló emelkedést mutat a lopások száma is.

A 19. század utolsó válságai.²

Régi angol mondás: «John Bull can stand almost anything, but he can't stand 2 per cent». Pedig az utolsó válság óta most már ott teljes évig folytatódott az aránylag csak rövid időre félbeszakított depresszió. 1887-től kezdve ismét bizonyos élénkülés észlelhető. Dacára

¹ A Bank of England váltótárcája, mely 1878-ig súlyedő irányzatot mutat, ez évben emelkedni kezd és 79-ben eléri 27·9 millió £-ot. A következő évben a joint-stock banks versenyének nyomása alatt 16·8 millióra súlyed s csak 81-ben kezd ismét emelkedni, hogy 83-ban elérje maximumát, 29·1 millió £-ot. A válság utáni depresszió folyamán azután 87-ig fokozatosan 18·5 millióra esik. A londoni Clearing House forgalma, mely 81-ben 6·3 milliárd £, 85-ig 5·5 milliárdra lanyhul.

² L. Block: op. cit. 1878–93. évfolyamai; Lauck: «Causes of the Panic of 1893», Boston, 1907; Wesley Clair Mitchell: «Business cycles». University of California Press, Berkeley, 1913; Neumann-Spallart: «Übersichten der Weltwirtschaft», 1878–93. éveit; l. azonkívül: Lescure, Hyndman, Tugan-Baranowsky, Conant: op. cit., valamint Wirth: op. cit. (4-te Auflage, Frankfurt a/M., 1890.).

az ipar sinylódó helyzetének, melynek oka az árak állandó hanyatlása, dacára továbbá annak, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma 1861-től 1881-ig, tehát 20 év alatt 2 millió lélekről 14-re süllyedt s így csak újabb szaporulat állott be az iparpangás következtében amúgy is megsokasodott munkanélküliek táborában, a jövedelmi adó eredménye egyre növekszik. A pénz vásárlóereje rövid idő alatt ugyanis kb. 15%-kal növekedvén meg, — míg Irország éhségben nyomorgott — a jobbmódú osztályoknak alkalmat nyílt nagyobb tőkék megtakarítására. Anglia lakosságának ez időkből átlagos évi összjövedelme 1.3 milliárd volt, melyből kb. 200 £ volt megtakarítható.

A felhalmozódó tőke természetesen érvényesülési teret keres s örömmel fordul az akkoriban erősebben kifejlődő trustök, cornerek és a tőkének egyéb másodlagos szervezési alakulatai felé. Angliában elsősorban a Baring testvérek hatalmas bankját kell említenünk, mely védelme alá vette a kisebb vállalatokat, azok számára maga szervezvén s szervezvén meg a tőkét. Különösen Argentínának nyújtott bőkezűen hitelt, mely egyedül 1888-ban 700 millió frankra rúgott. 1890-ben a banknak már körülbelül 2½ milliárd frank értékű papírja volt forgalomban. A Baring-bank mellett azonban még számos nagy joint-stock bank virágzott fel, élénk versenyt támasztva a Bank of Englandnek. Különös veszélyt rejtgetett magában azon körülmény, hogy e bankok utolsó tartalékukat, azaz válság esetén utolsó reménységüket, mégis csak a Bank of Englandben bírták, mely azonban egyáltalán nem mutatott hajlandóságot arra, hogy ezen eshetőségre állandóan nagy nemesérckészletet tartogasson s engedjen tétlenül heverni.

A nagytőke egyesítésére irányuló tendencia azonban más államokban is megnyilvánult. Így Franciaországban felvetődött egy az amerikai Standard Oil Company és az ahhoz hasonló többi gyönyörűen prosperáló egyesülés mintájára való «rézcorner» nyélbeütésének terve. Párisból kezdték meg az üzerek működésüket, melynek célja a rézkereskedelemnek kezükbe való kaparintása után a réz árának, mely tonnánként akkoriban alig állott 40 £-on felül, állandóan 70 £-os magasságon való tartása volt. Hiába vásároltak már később bányát bánya után, ily magas ár mellett egyre több rezmű vált rentábilissá, egyre nagyobb mértékben került piacra a beolvasztott réz, melynek helyét azután más fémekkel pótolták. Hasonló céllal létesült a sóunió, mely a sótermelők válságos helyzetén segitendő, azoknak egyetlen testületbe való összefoglalásával 9 £-ra volt képes felszoktatni a só tonnájának árát, melynek termelési költségei mindössze 6 £-ra rugtak. Last not least az Egyesült-Államok trustjei s cornerei állanak, melyek közül hatalmas méreteivel kimagaslik a Carnegie létrehozta sín-pool, mely az acéliparnak és a vasútvonalak építésének irányítását ragadta magához. Ecélből 1888-ban a tizenhárom nagytermelő egyetlen vállalatáá egyesült s egységesen szabta meg az árakat. Bár eleinte ez egyáltalán nem foglalt helyet programjukban, az 1891-iki szorult helyzetet kihasználva, mégis tonnánként 1.50 s-ral emelték fel a sín árát. A társadalomra, de egyúttal önönmagára is veszedelmes alakot kezdett a pool ölteni, mikor hatalmasabb tagjai a gyengébbeket magukba felszívni, elnyelni kezdték. Így Carnegie részesedése, mely eredetileg 13.5% volt, 1890-ben már 25.9%, a North Chicago Rolling Mill Company, a Joliet Steel Company és az Union Steel Company egyesüléséből előálló Illinois Steel Company birtokába pedig 26.3%-nyi rész kerül, minek következtében a kettő összetartva, abszolút többsége folytán állandóan majorizálhatta a poolt, bánhatott tehát kénye-kedve szerint milliók sorsával.

A kereskedelmi élet így újból megelégnék s egész csomó oly kristályosodási pont keletkezik, melyek maguk felé terelik a figyelmet, forgalmat, magukhoz vonzzák a tőke nagy tömegeit. A mexikói, argentinai s az északamerikai vasútak, a gyarmati kölcsönök, az Unió és Anglia sertőzdéi és egyéb ipari vállalatai, valamint a mexikói bányák szerepelnek így sötétben ragyogó lámpásokként, melyeket vad körtáncban rajong körül a szárnyukat oly könnyen megegető, könnyelmű molyok népes serege. A hajók most már nem állanak tétlenül a kikötőkben, minden vízi alkalmatossághoz hasonló kibérelnek s pár csomóval nagyobb sebesség, pár tonnával nagyobb rakodóképesség a forgalom lázas tevékenységében nagy szerepet játszanak most már.

A hajók útja mind gyakrabban irányul Dél-Amerikának és Dél-Afrikának, mindinkább ragadják be ezen az európai kultúra számára szélesebben csak most megnyíló vidékeket annak kapitalisztikus forgatagába. Argentína e pár év alatt aranykorát élte. Az európai tőke bőven özönlik feléje, 1875-ben még csak 10 millió, 1889-ben pedig már 70 millió font erejéig veszi azt kölcsönei számára igénybe. Vasútai mintegy varázsütemre épülnek s egyre több és több új társaság kap állami jótállás melletti engedélyt. Hogy mennyit ért ez az állami jótállás, azt a naiv európaiak, sajnos, hamarosan megtanulhatták. Városai kiépültek, Buenos-Aires pompában, fényűzésben bármelyik kortársával felvehette a versenyt. A bevándorlók tömegei előzőnlőtték a Dél új eldorádóját, mérnökök, iparosok, kereskedők kerestek nyereségvágyuk által hajtva új és újabb vállalkozásokban boldogulást. Hiába volt a tapasztaltabbaknak, komolyabbaknak, sőt a napilapoknak is minden intó szava: a vakság még tovább fokozódott; hasonló «megmunkálás» alá vették Braziliát, Uruguayt, Kanadát, majd Ausztráliát is...

A gazdasági fellendülés általános. Az Egyesült-Államok 1885-től 1892-ig 46.863 mtföldnyi új vasútvonalat helyeznek üzembe, nyersvastermelésük 85-től 90-ig 4·1 millió tonnáról 9·3 millió tonnára, acéltermelésük pedig 2·6 millióról 3·4 millió tonnára emelkedik. Gyapotültetvényeinek kiterjedése 1886-ban 18½ millió acre, 88-ban 19, 90-ben pedig 19½ millió acre. Anglia vasúthálózatának hossza 85-ben még csak 5484 km., 90-ben már 10.244 km. Ki- és beviteli forgalma hatalmasan megnövekszik; egyedül Argentínával való kereskedelme az 1885. évi 4·7 millió £-ról a Baring-ház tevékenységének következtében 1889-ben már 10·7 millióra növekszik. Európai tőkével az új vidékek sinhálózata is szépen fejlődik, Uruguayé 1885-től 1890-ig 500-ról 1127 km-re, Ausztráliáé pedig 85-től 93-ig 6126-ról 10.234 km-re. Anglia kereskedelmi flottája is gyönyörűen gyarapodik: a Lloyd Register jelentése szerint 1885-ben 378 hajója épül 455.856 tonnatartalommal, 90-ben pedig már 743 hajója 1.594.705 tonnával. Az acélnak a vas rovására való térfoglalására jellemző, hogy 85-ben még 260 hajó épül vasból, 90-ben pedig már csak 106, 290.429, ill. 36.031 tonnatartalommal. 86-tól 89-ig Anglia nyersvastermelése 7·1 millió tonnáról 8·5 millió tonnára, acéltermelése pedig 2·3 millióról, 3·6 millió tonnára emelkedik.

A fejlődésben Németország sem kullog hátul. Társaságalapítási statisztikája az utóbbi években következőképen alakul:

Év	Az újonnan alapított társa- ságok száma	Alaptőkéjüknek összege millió márkákban
1886	113	103.94
1887	168	129.41
1888	184	193.68
1889	360	402.68
1890	236	270.99

1882-ben 664, 86-ban 778, 87-ben 1115, 88-ban 926, 89-ben 912 km-nyi vasutat építenek. Vasipara erősen védvamos gazdasági politikája melegágyában ekkor indul fejlődésnek, kohóinak száma 86-tól 90-ig héttel szaporodik, össztermelékenységük pedig 19.427 tonnáról 23.114 tonnára emelkedik, vastermelése ugyanezen időben 10%-kal, acélttermelése pedig 60%-kal növekszik.

A nagy központi bankok váltótárcája rohamosan gyarapodik; 1888, 89 és 90-ben a Bank of Englandé, illetve a Reichsbanké 479, 568, 678, ill. 456, 465, 589 millió fonton, ill. millió márkán állott. A new-yorki nemzeti bankok váltótárcája 89-ben 790-9, 90-ben 850-2, 92-ben pedig 903 millió \$. A diszkontláb 87-ben Londonban 3-30, Berlinben 3-41%, 90-ben pedig Londonban 4-51, Berlinben 4-52%. A forgalom élénkülését visszatükrözi a tőzsdék képe s a leszámítoló-intézetek nyüzsgő élete. A londoni Clearing-House forgalma az 1885-iki 5½ milliárd £-ról 1890-ig 78 milliárdra, a new-yorkié pedig 25½ milliárd \$-ról 37-7 milliárdra növekedett.

Az általános jólét emelkedésének csakhamar mutatkoznak társadalmi előnyei is. A bűnözések száma csökkent, a házasságoké növekedett; különösen érdekes azonban az a hatás, melyet a ki- és bevándorlás statisztikájára gyakorolt a népgazdagodás. Az Egyesült Államok és Argentína bevándorlása hatalmasan gyarapodott: 1886–87-től 1891 ig évi 490.109 lélekről 623.084-re, ill. 86–89-ig évi 99.116-ról 260.909-re emelkedett. Ezzel szemben azonban pld. Németországban nem tapasztalunk fokozottabb mérvű kivándorlást; a jólét emelkedése itt a hazai rőghöz köti a lakosságot: 1887-ben 104.787, 1890-ben pedig csak 97.103 a kivándorlók száma.

Az emelkedés 1890-ben elérte tetőpontját, melyet a század gazdasági történelmének vastörvénye szerint ismét megint csak túltermelés, hitelválság követhetett. Franciaországban a hanyatlás már előrevetette sötét árnyékát az 1889-iki válság alakjában. A Société des Métaux, a réz-corner fentemlített kényszerterjeszkedése folytán egyre sikosabb talajra került; 1889 márciusában 160.000 tonna réz volt már birtokában, melyet tonnánként 70 £-ért, tehát 11.200.000 £-ért vásárolt s 80 £-os árban szándékozott piacra vetni. A helyzet túlfeszített vakmerőségétől s előre látható sikertelenségétől megszeppenve az orosz kormány visszavonja letéteit a Comptoir d'Escompte-től, a rézcorner pénzügyi lámogatójától. A pánik kitörése most már csak órák kérdése; megakadályozására a Banque de France magára vállalja a Comptoir felszámolásának lebonyolítását, a Société des Métaux azonban menthetetlenül bukik csődbe. Közben megszűnteti munkálatait a Panama Canal Company is, melyben a francia tőke magas fokban volt érdekelve s a sóárak hirtelen esése következtében csődbejut a sóunió is. Ez események észhez térítették a franciákat, a kereskedelem erősen konzervatív alapra helyezkedett, a Banque de France hatalmas aranyfedezetet halmozott föl s így az ország bátran nézhettett már szembe a gazdaságilag nagyon feszült

légkörű Európa viharszellojével, nagyobb rázkódtatás nélkül állhatott ellent a szomszédait sújtó következő évi válság hullámainak.

Ezek a szomszédok azonban, mint az már oly számtalanszor fordult elő a történelemben s egyre-egyre ismétlődik, ezúttal sem okultak a francia példán, tovább fújják a régi nótát: ők rosszul csinálták, majd mi megmutatjuk, hogy ügyesebbek vagyunk. 1890-ben újabb szabású akcióba fogtak az idő szavát megérteni nem tudó, pénzhétségükben, nyereségvágyukban vak vállalkozók: Buenos-Airesben hatalmas vízműveket kezdenek építeni. A Baring-ház ezúttal is magára vállalta az e célra alapított Drainage and Waterwork Company 10 milliónyi részvényének forgalombahozatalát, a túlszaturált közönség ennek felvételére azonban már nem volt kapható; 90%-a maradt a részvényeknek a Baringek nyakán. A vízművekkel kötött szerződésük értelmében kénytelenek voltak ezeknek rájuk intézvényezett váltóit 8 millió £ erejéig elfogadni; mikor azonban ez összeg második felének fizetési határideje elkövetkezett, a bank nem bírta tovább erővel, összeroskadt.

Az argentinai kártyavár most egyszerűen összeomlott, a forgalom megcsappant, minek következtében a vasutak nagy jövedelmezősége is megszűnt s így abbahagyni voltak kénytelenek a félig kész vonalak kiépítését. A forradalom súlyosbította még az ország amúgy is kritikus gazdasági helyzetét, értékpapirjai hirtelen zuhantak árfolyamukban, élükön az államadóssági kötvényekkel: az összeroppanás teljes volt. A bevitt iparcikkek értéke 1887-ben még 24·7 millió \$, 90-ben 9·6, 91-ben pedig már csak 4·5 millió. Hasonlóképen esik a vasút- s táviróanyagok behozatalának értéke, mely 89-ben 24·1 millió, 90-ben 36·3 millió \$, két év múlva pedig mindössze 3½ millióra zsugorodik össze.

Angliának Argentínába való kivitele tehát hirtelen megcsappant, ennél azonban még súlyosabban érintette a Mac Kinley-tarifának az Egyesült-Államokban való életbelépte 1890-ben. A magas védővámok megakasztották a német vas- és acélimportot is, mi hozzájárult még Németország az argentinai üzelmekben való jelentékeny részvétele által amúgy is izgatott hangulatú gazdasági helyzetének kiélézéséhez. A válság e két országban most már tehát elemi erővel tört ki.

Az Unió óvatos s szerencsés pénzügyi politikájával egyelőre felszínén tudta tartani magát. A Sherman- és a Bland-bill által elrendelt, az államkincstár útján eszközölt ezüstvásárlások megszorították a forgalomban lévő pénzmennyiséget, minek következtében az árak emelkedő irányzatának az 1890. évi nagy európai baisse sem tudott gátat vetni. A Kinley-tarifa védelme alatt hatalmas fejlődésnek induló gyáripár függetleníti magát Európától s így érthető meg, hogy az angol-német válság szele az Egyesült-Államokat már-már elkerülni látszik. Az 1891-ik év ugyan nem tartozik a legjobban sikerültek közé, 1892-ben azonban mégint újabb rohamot vesz a fejlődés, hogy azután annál nagyobb lendülettel zuhanjon bele a következő évben kitörő válság örvényébe.

A zavarok itt megint csak a vasúttársaságok körül kezdtek mutatkozni. 1890 februárjának folyamán a Reading Company részvényei 76-ról 23½-re estek, ami azonban még mindig nem tudta megijeszteni az elbizakodott yankeeket. De egyre több vállalat kerül válságos helyzetbe s egyedül június második felében 24 kohóüzem tüzei alszanak ki. Egymásután válnak fizetéseképtelenné a Northern Pacific, a New-York Lack Erie s más hatalmas vállalatok; a válság folyamán 36 ezer mértföldnyi vonallal bíró társaságnak kellett felszámolnia. 1892-ben még 6245 mfdnyi új vasutat építenek, 1893-ban már csak 2630 mértföldet! A vasútügy hanyatlása nem maradhatott hatás nélkül a magas szín-

vonalon álló, már Angliát is felülmúló vas- és acélgyártásra sem. 1893 első felében még $4\frac{1}{2}$ millió tonna nyersvasat termel az Unió, második felében már csak $2\frac{1}{2}$ milliót. A következő lépés a sín-pool összeomlása volt 1893 novemberében. A kisebb vállalatok felszabadulnak a Carnegie-Illinois blokk zsarnoksága alól, a reá mért csapástól hamarosan felocsudott Carnegie Rockefellerrel való megállapodása rövidesen újabb egyesülésre szorítja azonban őket s így jönnek létre azután 1895-ben hatalmas, a termelés egész menetét magukba ölelő trustjeik.

Közben Angliában a viszonyok egyre rosszabbodtak. Különösen szorult helyzetbe a textilipar került, hiszen egyedül az Argentínába való textilárú kivitel, mely 1890-ben még 30 millió \$-ra rúgott, a következő évben már mindössze csak 17 millió volt. 1892-ben a láthatár még jobban beborult, 1893-ban pedig az amerikai és az azzal egyidejű ausztráliai válság hírére a vihar tetőfokára hágott.

Ausztráliában ugyanis az utóbbi években valóságos építési láz kapott lábra, mely hatalmas városokat varázsolt az addig elhagyatott s kietlen vidékekre. Az épületekben s lakásokban való kínálat azonban csakhamar felülmulta a keresletet s a házak jövedelmezősége annyira súlygy, hogy tulajdonosaik karbantartásuk ellenében örömet bocsátották át azokat haszonélvezetre. E hanyatlás természetesen súlyos válságba sodorta az ingatlanüzérkedéssel foglalkozó bankokat, melyeknek legnagyobb része fizetéseképtelenné vált, míg a Commercial Bank of Australia a Bank of Australia hathatós támogatásának felhasználásával meg nem mutatta a súlyosan fenyegető pánik elkerülése problémájának megoldását s ezáltal egyúttal a zavarból kifelé vezető utat is.

Angliában a válság következtében a cégek bukása egymást követte, Németországban 1890-ben 5936, 1891-ben pedig 7623 csődbejelentés történt, az Egyesült-Államokban 1892-ben 10.314, 1893-ban pedig 14.212 a csődök száma, 114 millió, illetve 431 millió \$-nyi passzívakkal. Anglia kivitele 328 millió £-ról 1894-ig fokozatosan 274 millióig súlygy.

A válsaggal a Délamerikától az áruszállítmányokért cserébe kapott hitelcímletek elértéktelenedvén, azok fizetésre alkalmasak többé nem voltak, minek folytán a Bank of England aranykészlete egyre nagyobb mértékben vétetett igénybe. 1890 nov. 7-én a diszkontot már 6 $\frac{1}{2}$ -ig kénytelen fölemelni, 9-én pedig már a Banque de Francehoz fordul aranykölcsönért. A Baring-ház bukásával a helyzet kritikussá válik; ekkor azonban a főbb cégek megállapodása szerint a Bank of England vette át a bukott vállalat felszámolásának vezetését, melynek támogatására a nagykereskedők és bankok néhány nap alatt 18 millióra felgyülemlett kezességi alapot létesítettek. Ezzel azután rá is léptek a kibonyolódás útjára, a bank aranykészlete ismét növekedett, míg megduzzadt váltótárcája lassanként leapadt.

Az Egyesült-Államokban a válság kitörésével szintén félelmetes arányokat öltött az aranykészletek fogyása. Az aranykivitel a behozatalt ekkor egy év alatt 87 $\frac{1}{2}$ millió \$-ral multa felül, a diszkontláb fantasztikusan magasra emelkedett, számos bank került csődbe, illetve volt kénytelen felszámolni. A helyzeten megint csak a Clearing House letéti jegyeinek kibocsátása tudott segíteni. Ezeknek angol arany ellenében való kivitelével gyarapították megint a new-yorki bankoknak erősen megcsappant aranykészletét is, mely 1893 júliusában 5 millió \$-ra csökkent már.

A tőzsdeválság, aminthogy Angliában, Németországban is igen súlyos volt. A bankok, közlekedési és iparvállalatok, különösen azonban a bányák és kohóművek részvényei helyel-közzel 50%-ot estek,

sőt nem egyedülálló az Allgemeine Elektrizität 65%-os esése sem. Még súlyosabb rázkódtatáson ment át a new-yorki tőzsde, melynek bezárása is komolyan szóba került már. A Clearing House forgalma 1892-ben 366, 1893-ban pedig 31·2 millió \$, mi körülbelül megfelel a londoni leszámítoló iroda forgalma esésének (1890-ben 7·8, 1891-ben 6·8 millió £).

Miként az emelkedésnek, úgy a válságnak is jelentékeny társadalmi következményei mutatkoznak. A fizetések és munkabérek csökkenésének eredménye általános szegénység és nyomor, a házasságok száma fogy, az öngyilkosságokéi növekszik. Németországban 1891-ben ismét 120.089-re ugrik fel a kivándorlók száma. Habár ezek nagyobbrészt az Unió felé viszik útjukat, ez utóbbinak bevándorlási statisztikája a válság utáni depresszió következtében beállott kedvezőtlen konjunktúra miatt csökkenőleg alakul: 1892—93-ban még 502.917, 1893—94-ben 314.468, 1894—95-ben pedig csak 279.948. A munkanélküliséggel együtt növekedett a bűnözések száma; Németországban például 1890-ben 70.945 lopás fordult elő, 1892-ben 82.751! Az Egyesült-Államokban is mélyen estek a munkabérek, a textil- és fémiparban, valamint a bányászatnál 20—25%-kal kerestek kevesebbet a munkások. Tömeges sztrájkok törtek ki; összes résztvevőik száma néha még az egymilliót is elérte.

Különösen súlyos kimenetelű volt a bitumen-bányászok 1894. évi sztrájkja. A nyugati üzemek munkásainak bérmozgalmához csatlakoztak a keletiekéi is, a munkaadók azonban hajthatatlanoknak mutatkoztak. A sztrájkolók száma csakhamar negyedmillióra szaporodott. Coloradóban, a sztrájk főfészkeében véres tüntetéseket rendeztek; mozgalmuk rövidesen lázadás jellegét öltötte. Ez általános izgalom közepette lépett fel soraikban Coxey, valami bórkereskedő, s azt tanácsolta nekik, hogy vonuljanak Washingtonba s követeljék a kongresszustól napi kenyérüket, melyet a munka immár nem tud többé biztosítani számukra. A felbujtatott óriási tömeg hadseregbe verődve meg is indult a főváros felé, élelmiszert rabolva, vonatokat fosztogatva útközben. Az ellenük küldött rendőrcsapatokkal számos, véres kimenetelű ütközetre került sor. Közben azonban a közvélemény is szembefordulván velük, a munkások engedékenyebbek kezdtek mutatkozni s június havában létre is jött a megegyezés, mely szerint az egész vonalon le kellett mondaniok követeléseikről.

Az 1900. év válságai és a «rich man's panic» az Unióban.¹

Az utolsó válság ütötte sebek kiheverése rendkívül gyorsan játszódik le. Legfontosabb s legmélyrehatóbb nyoma, mely a ma gazdasági életében is döntő fontossággal bír: az előtte fennállott nagyszabású, de alkalmi jellegű kereskedelmi egyesülések hatalmának újabb, állan-

¹ L. *Blondel*: «L'essor industriel et commercial du peuple allemand», Paris, 1899; *Sayons*: «La crise allemande de 1901/1902», Paris—Berlin, 1903; *Biermer*: «Die letzte deutsche Wirtschaftskrisis und ihre Ursachen», Giessen, 1905; *Conant*: «Industrial Consolidations in the United States», Publications of the American Statistical Association, 1901; A. *Schulze*: «Die Bankkatastrophen in Sachsen im Jahre 1901», Tübingen, 1903; a Verein für Sozialpolitik kiadványai közül I.: «Die Störungen im deutschen Wirtschaftsleben während der Jahre 1900 ff», Leipzig, 1903; «Die Entwicklung der deutschen elektrischen Industrie» (*Keller*); «Die Vorgänge im Gebiete des Kleinbahnwesens» (*Erler*); «Schiffsbaugewerbe» (*Schachner*); «Erzbergbau und Eisenindustrie» (*Bassermann*); «Maschinenindustrie» (*Steller*); «Die Baumwollindustrie» (*Sybel*); «Die Wollindustrie» (*Kuntze*); «Seeverkehr und Reederei» (*Schachner*); «Rheinschiffahrt» (*Stubmann*); «Die deutsche Eisenbahnen in den Jahren 1895—1901»; «Der deutsche Geldmarkt» (*Helfferrich*); «Auswanderung» (*Heinecke*); «Eheschliessungen» (*Heinecke*); «Bettel, Kriminalität» (*Bloch*); «Armenpflege» (*Landsberg*); «Die Katastrophe

dóbb szervezettel rendelkező társaságok kezeibe való juttatása, a kartellek és trustök világának különösen Amerikában és Németországban való megeremtése volt.

Európában azon ország, mely az utóbbi évek fejlődésében a többit messze felülmúlta, Németország volt. 1895 óta megint száguldva szalad tovább útján, melyet az industrializmus irányában tűzött ki. 1898-ról azt mondták, hogy a német gazdasági fejlődés legfényesebb éve, a következő pedig az «annus mirabilis» nevet kapta. A német nép mindenáron meg akarta mutatni s meg is mutatta ekkor az üzleti életre, a kereskedelemre való istenadta rátermettségét, magas színvonalú gazdasági fejlettség, tökéletesség elérésére való hivatottságát. Elsősorban villamossági ipara említendő, mely mindenféle változtatásban csodálatos lendületet vesz az utolsó válság óta. Utána s vele egyidejűleg főleg a helyiérdekű vasutak építése, a bánya-, kohó- és fémipar, az építőipar és a textilipar az a talaj, melyen legsűrűbben állanak a fejlődés mértföldkövei. Az emelkedésben azután helyet követelt magának a gazdasági élet minden változata, nem utolsó helyen a mezőgazdaság is.

A villamossági ipar fejlődését különösen egynéhány újabb vívmányának: az áram nagy távolságokra való elvezetésének, nagyfeszültségű áramok fejlesztésének, a villamosság mozgató és világító energiaként való felhasználásának bevezetése és szélesebb körben való alkalmazása magyarázza meg. 1895-ben 32 villamossági társaság működik az országban 156 millió márka alaptőkével, 5 évvel később már 131 társaság 891 millió alaptőkével. Ezek közül kimagaslik két hatalmas trust: a «Gesellschaft für elektrische Unternehmung» és a «Kontinentale Gesellschaft für elektrische Unternehmung», egyenként 30 millión felüli alaptőkével.

A helyiérdekű vasutak fejlődésének az azokat újabban szabályozó 1892. július 28-iki törvény ad jótékony lendületet, hálózatuknak hosszát, mely a törvény életbeléptekor mindössze 1034 km., 1901-ig 8495 km.-re emeli.

Bámulatraméltó az az ugrásszerű gyarapodás, melyet a birodalom flottája ez években felmutat s ezzel teljesen új képet ad a világtengerek fölötti uralom nemzetek szerint való megoszlásának. Nagy hajóműhelyei, a Vulkan, a Germania, a Blohm & Voss-féle gyár, ekkoriban épülnek; hadiflottájuk nagyarányú fejlődése mellett: 1897-ben 125, 98-ban 151, 99-ben 252, 900-ban 245 kereskedelmi hajót bocsátanak vízre, 86 ezer, 131 ezer, 19 millió, illetve 211 ezer tonna ürtartalommal.

Nemcsak a vasutaknak és gyáraknak széles terjeszkedése, hanem az imperializmus által hajtott intenzív fegyverkezés is előmozdította, illetve megkívánta a bánya-, kohó- és fémiparnak fejlesztését is. A 3 nagy vasmedence, a lotharingiai, a ruhrvidéki és a sziléziai, ekkor emelkednek oly döntő jelentőségűvé, üzemük modern alapra helyezkedik, megnagyobbodik; a kőszéntermelés 1894-ben még csak 76·7 millió tonna, 1899-ben már 101·6 millió tonna, a gépipar termékei 1896-tól 1900-ig 25—30%-kal gyarapodtak.

Az építési tevékenységet a jelzálogbankok (Hypothekenbanken) intézményének fejlődése támogatja erősen; kis- és nagyváros lázasan

der Leipziger Bank» (Hecht); «Die Berliner Grossbanken in den Jahren 1895 bis 1902 und die Krisis der Jahre 1900 bis 1901» (Loeb); «Handel und Wandel» (Calwer) és számos egyéb igen becses idevágó közleményét (mind Leipzig 1903); 1. azonkívül még Mitchell és Lescure: op. cit.; Alfred Neymarck: «La dernière année du siècle», Paris, 1900 ugyanő: «La France se ruine-t-elle?», Paris, 1901.

épül, pár év alatt egészen új városrészek keletkeznek. Különösen Berlin, Magdeburg, Düsseldorf, Drezda és München járnak elől jó példával. A textiliparban foglalkoztatottak száma 1895-től 1901-ig 170.533-ról 211.816-ra szaporodik; előljárnak az aacheni és a bautzeni gyár, a Neue Tuchmanufaktur és a Tissage de Drap Alsacien. A mezőgazdaság fejlődését különösen a gépek széles körben való elterjedése jellemzi. A vasúthálózat 1895-ben 41.879 km., 1900-ban pedig 48.280 km., forgalma ugyanezen idő alatt 26.537 tonnáról 34.996 tonnára emelkedett. Az öt nagy hajózási társaság, a Hapag, Norddeutscher Lloyd, a Hansa, a Hamburg-Südamerikanische D. G. és a Kosmos közül különösen a két első, valamint az utolsó mutatnak hatalmas, 30–50%-os gyarapodást az utóbbi 4 év alatt; a gőzhajók száma ugyanekkor 25 ezerrel 31 ezerre növekszik. A birodalom kivitele 1895-től 1900-ig évi 1·4 milliárd márkáról 1·9 milliárdra, bevitele pedig 1·7-ről 2·2 milliárdra emelkedik.

Az általános boldogulást jellemzi még a kivándorlások újbóli csökkenése is. 95-ben még 37.498-an, 3 év múlva pedig már csak 22.221-en keresnek más hazát. A házasságkötések száma Berlinben 1895-ben 17.238, 1900-ban pedig 20.756, egyszerű lopásért 98-ban még 72.446, 99-ben már csak 69.154 egyént büntetnek meg a birodalomban.

E pár adat mindennél ékeesebben ábrázolja Németország nagyarányú felvirágzását, melyet, bár kisebb mértékben, de követ Anglia és Franciaország is. *Anglia* gazdasági emelkedése szintén 1895-ben éled újra, azonban Cleveland elnök üzenete a Monroe-doktrínának Venezuelára való alkalmazását illetőleg, az Unióba való kivitelnek ijesztő csökkenése, a keleti politikai kérdés kiéleződése, 97-ben pedig az indiai éhínség, az ausztráliai és délafrikai marhavész és az itteni bányászat hanyatlása, a közép- és délamerikai államok balul kiűtött termései és a politikai nyugtalanságok mind oly motívumok, melyek miatt a fejlődésbe egyre újabb visszaesések, vagy legalább is nyugvópontok kapcsolódtak be s visszatartották, megakadályozták a birodalmat abban, hogy a német virágzással való versengés felvételére még csak gondolni is merjen. *Franciaországban* még csekélyebb fokú volt az emelkedés. Itt az aranybányák részvényeivel való üzérkedés és az országot 1897-ben ezáltal ért érzékeny veszteségek, majd a párisi tözsdének 1896. évi zavarai, a 97-es év rossz termése, 98-ban a Dreyfus-eset, a spanyol-amerikai háború folytán a spanyolországi befektetések veszélyeztetése miatti aggodalom szerepeltek lenyomó súlyokként. Igazán derült képet csak a 99-es esztendő mutat, mikor is a párisi világkiállításnak közeledő időpontjára való tekintettel nagyszabású készülődést, nyüzsgő üzleti életet találunk.

Hogy azonban, dacára a fentemlített gátló körülményeknek, a két ország fejlődése mégis tekintélyes arányokat öltött, annak jellemzésére szolgáljon az alábbi egynéhány adat: A nyersvastermelés 1895-től 1900-ig Franciaországban évi 2 millió tonnáról 2·7 millió tonnára növekedett. A külkereskedelmi forgalom következőképen alakult: Anglia és Franciaország kivitele 1895-ben 225 millió £, illetve 3·3 milliárd fr., 1900-ban 265 millió £, illetve 4·1 millió fr., behozataluk ugyanezen években 417 millió £, illetve 3·7 milliárd fr. és 465 millió £, illetve 4·5 milliárd fr. A vasutak bruttó bevétele Angliában 1895-ben 86 millió, 1900-ban 105 millió £, Franciaországban 579¹/₂, illetve 693 millió frank.

A huszadik század első éve meghozta e fejlődésben a tetőpontot, de egyúttal a fordulatot, a válságot is, melynek bár távolról sem eredeti okozója, de mindenesetre közvetlen előidézője az 1899. évi orosz

zavarok voltak. A cárok birodalma u. i. a 19. század utolsó éveiben hatalmas léptekkel lendült neki nyugati szomszédai utánzásának, az iparosodás útjának. Óriási áldozatokkal kiépültek a transzszibériai és transzmandzsúriai vasútvonalak s mikor készen állottak, — gyenge forgalmuk távolról sem ütötte meg a remélt mértéket. Hasonlóképen pangás állott be a vas- és acéliparban is, a kereslethiány általános volt. Az ezen körülmények következtében beállott válság hullámain igen erősen érezték meg a nyugati államok, melyek az orosz honi ipar fejlődésének dacára is mindig nagy mértékben látták el áruikkal a birodalmat, elsősorban az Oroszországhoz kölcsönei folytán is közel-álló Franciaország, de Németország és Anglia is.

Már pedig a Nyugat túlfeszített idegeinek csak parányi zavaró behatás kellett, máris fennakadás s nyomában általános s tipikus túltermelési válság állott be. Az emelkedés *Németországban* lévén legnagyobb, a válság reá vetette magát leghevesebben; „chi sale più alto, che non deve, cade più basso, che non crede”...

1900 második felében zavarok mutatkoznak a német forgalomban. Az amerikai vasnak és acélnak rejtett versenye egyre nagyobb arányokat ölt, a szén magas ára s a felhajtott kamatláb egyre jobban, egyre érzékenyebben érinti az iparvállalatokat. A kiau-csai büntető hadjárat, a nagy szénsztrájk még csak súlyosbítja a helyzetet, a magántőke megrémül, óvatossá lesz s inkább fordul a biztosabb birodalmi, tartományi és községi kölcsönök felé. Az év utolsó hónapjaiban négy nagy banknak csalárd bukása csak fokozza az ijedelmet, mely a két hatalmas szász hitelbank, a Dresdener Kreditanstalt-nak és a Breslauer Banknak összeomlásával éri el tetőfokát. Innen kezdve azután mely depresszióvá kezd a válság enyhülni. Lássuk azonban röviden azokat a pusztításokat, melyeket a zavarok a nemzetgazdasági élet egyes ágazataiban okoztak.

A villamosági ipar hanyatlását főképp két tényezőnek kell betudni. Ezeknek elseje az, hogy az ipar termékeinek ára a termelési költségekhez mérten túlalacsony volt, a másik pedig oly termelési terveknek megvalósítása, melyek egyenesen képtelenek voltak haszonhajtásra. A villamosági termékek ára 1901—1902-ben 20—25% kal csökkent fel 1900—1901-gyel szemben; számos nagy mű volt kénytelen üzemét beszüntetni. A Siemens & Halske, az Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft, az Union és a Schuckert & Co. részvényeinek 1900. évi maximuma szembeállítva az 1902. év minimumával, következőképpen alakult: 180·5—108·7, 267·8—163·3, 165·5—108, 240·6—70·5.

A vasutaknak 1900-ban még növekedett nyersbevételük, csupán a tiszta bevétel csökkent; a következő évben azonban a bruttóbevétel is kevesebb lett, az 1900-as 2034 millió márka nyers- és 740·9 millió tiszta bevétellel szemben 1976 millió nyers és 662·8 millió tiszta bevételt találunk. Még nagyobb arányban viseli meg a válság a helyi vasutakat, melyeknek legnagyobb része 1902-ben egyáltalában semmit sem jövedelmez már. Erősen érzi meg a zavart a belvizi, különösen pedig a rajnai hajózás, míg a tengeri hajózás főfaktorai, a nagy hajóműhelyek, könnyebben bírnák ki a lökést, mivel a kereskedelmi járóművek iránti megcsappant kereslet egyensúlyozást talál a haditengerészet fokozottabb megrendeléseiben.

A gépipar, melyet a nyersanyagoknak áremelkedése már 1899-ben zavarba hozott, a válság kitörésekor a géparak súlyedése miatt igen szorult helyzetbe került. Nem egy vállalat, mely 10—20%-ot szokott fizetni, egyetlen pfennig plusz nélkül volt kénytelen könyveit zárni

1900 a «Kohlennot» éve, egyaránt teszik azzá a szénkartellek szűkeblű politikája, a waggonhiány s különösen a szigorú tél. A következő két évben a gyárak szénszükségletének csökkenése által kényszerítve a bányák is megszorítják üzemüket: a ruhrmedencei Rheinisch-Westfälischer Kohlsyndikat 10, 15, majd 20%-kal csökkenti termelését s hasonlóképen 20%-kal termel kevesebbet a sziléziai medence is, mely munkásai számát is nagyobb arányban redukálja, 1900-ban 37.000, 1901-ben 33.000, 1902-ben pedig már csak 30.000 embert foglalkoztat. Az általános hanyatlás magával sodorta a vas- és acélgyártást is. A nyersvas ára az előbbi évhez mérten 1901-ben 30–40%-kal süllyedt, mi különösen súlyosan a lotharingiai bányákat érintette; ezek termelésüket 10%-kal voltak kénytelenek csökkenteni.

Az építőiparban is pangás köszöntött be, a házak, lakások jelentékeny százaléka üresen állott. A cementgyártást különösen érzékenyen érintette a Syndikat der Nordwest-Mitteldeutschen Fabriken összeomlása, melyet még a termelt mennyiségnek megelőzőleg való 50%-os redukálása sem tudott megakadályozni. Aránylag csekélyebb mértékben érintette a válság a textilipart, minek főoka, hogy éppen annak kitörése idején, tehát 1900 második felében a vas- és egyéb iparok sztrájkoló munkásai a textiliparban keresvén foglalkozást, annak munkabéreit s ezáltal maguknak a termékeknek az árait is jelentékenyen leszorították. Az osztalékfizetés azonban nagyon szomorúan ütött ki: 44 szövőgyár közül 1900-ban 25, 1901-ben pedig 33 egyáltalán nem fizetett osztalékot.

A mezőgazdaság volt az egyedüli gazdasági ág, melynek nem értott a válság. Tárt karokkal fogadta vissza az ipari fellendülés által a városokba csalt munkaerőt, kik a változott viszonyok között mégis csak jobbnak látták eredeti foglalkozásukhoz visszatérni, mi természetesen a mezőgazdasági gépek használatát csökkentette. Ez utóbbi körülmény azonban megint csak inkább a vasiparnak s gépgyártásnak ártott.

A Reichsbank legsúlyosabb napjait 1899 őszétől 1900 tavaszáig élte, mikor is a transwaali háború kitörésével az angolok bevonván külföldön, elsősorban pedig Németországban való követeléseiket, 5 hónap alatt 67 millió márkával haladta meg a birodalom aranykivitele behozatalát. A válság különbeu a központi pénzügytéztnél nem okoz súlyosabb rázkódtatást, az értékállományok tipikus eltolódásai azonban ezúttal sem maradnak el: 1900. jan. 30-tól márc. 31-ig a pénztári készlet 894.6 millió márkáról 743.7 millióra süllyed, míg a váltótárca ugyan-ezen idő alatt 789.3 millióról 973 millióra duzzad.

Az általános jómód eltűnik, a házasságok száma az 1896-os átlaghoz mérten 1900-ban 1.8%-al, 1901-ben pedig 6%-al csökken, a köztámogatásra szoruló szegények 10–20%-al szaporodnak; az inség az erkölcsöket is meglazítja; az egyszerű lopások száma 1902-ben már megint 86.426. A depresszió nyomora igen megerősítette a németországi szociáldemokrata szervezetet, mit főleg az 1903. évi választás és az 1905. évi kölni szakszervezeti kongresszus sikerei dokumentálnak. A munkás most már bebizonyítottaknak vette Marx tételeit, melyekben most még inkább vakon hitt, még szorosabban ragaszkodott hozzájuk.

Anglia, melyről az «Economist» 1899. évi összefoglalójában még azt írja, hogy «Seldom has this country enjoyed a year of such all-round industrial activity and prosperity as it did in 1899.», 1900 első hónapjaiban szintén válságos helyzetbe kerül, melyet elsősorban a búr háború költségeinek fedezésére kirótt magas adók s a széndrágaság

okoznak. Tökében akkora inség állott be, hogy még a községek is csak súlyos feltételek mellett tudnak kölcsönt kapni; a kivitel csökken, a munkanélküliség növekszik. Nagyobb összeroppanások és bukások azonban nincsenek s így nagyon találó *Mitchellnek* a válságról adott jellemzése: «...it was no more than the fading of the bright prospects of 1899 into the dull outlook of 1901.» Franciaországban 1900-ban a kiállítással kapcsolatos koncessziók kiaknázására alakult társulatok egynémelyikének bukása okozott forgalmi zavarokat; az 1902. évi szénsztrájk pedig már-már veszélyes alakot kezdett ölteni. Súlyosabb válságról azonban itt sem lehet szó, amint azt az alábbi adatok is kimutatják.

A nyersvastermelés 1901-ben *Franciaországban* 2·4, Angliában pedig 8 millió tonnára süllyedt, ezzel szemben a vasutak bevételeinek csökkenése egészen jelentéktelen. A Banque de France váltótárcájának átlagállása 1900-ban 875, 1902-ben 546 millió frank, a Bank of Englandé pedig 1900-ban 29·5, 1901-ben 28·8, 1902-ben pedig 29·3 millió £; diszkontjuk mérsékelten emelkedett csak, 3 és 4 százalék között állandóan megmaradt.

Az *Egyesült Államok* válsága ezúttal is 3 évvel marad el az európai mögött s mert helyzete mind önállóbb, viszonyai mind különbözőbbek lesznek az öreg Európától, fejlődésüknek és hanyatlásuknak különálló tárgyalása látszik tanácsosnak.

Az Unióban a 93-as válság után bekövetkezett, változatosságokban gazdag depresszió 1897-ig tart. Ez év nyarán ragyog fel megint az üzleti, a forgalmi élénkülés napja, hogy aztán rövid és jelentéktelen felbesszakitással 6 évig le se nyugodjék. Az 1897-es pompás termés a következő évnek örvendetes lendületet ad, mit csak két esemény fékez meg pillanatnyilag: tavasszal a spanyol háború kitörésének híre, ősszel pedig a kongresszusi választások. A háborúban kivívott gyors és fényes győzelmek azonban csakhamar elcsitítják az aggodalmaskodókat s most már emelkedni kezdenek a gazdasági élet azon ágai is, melyek eddig nem igen iparkodtak feleledni: a gyapjú-, gyapot- és a bőrpar. Az 1897-ik év virágzásához az 1879—81-iki fellendülés óta nem volt hasonló. A közönség nagy kedvet mutatván újabb befektetésekre, ismét szélesebb körökre kiterjeszkedő érdekcsoportok kezdenek keletkezni, melyek magukhoz ragadják egész csomó gyárnak vagy egyéb üzemnek vezetését. Már 90-ben 20 ily egyesülés jött létre közel 709 millió alaptőkével, 99-ben pedig 87·2¹/₄ milliárd alaptőkével. 99 májusában a tőzsdén zavart, fennakadást s mély ársüllyedést okozott Flowernek, az exkormányzónak, a tőzsdei élet kimagasló tekintélyének és hatalmasságának hirtelen halála. Szeptemberig a helyzet felemelkedett ismét előbbi magaslatára s szilárd maradt egészen decemberig, mikor is egy new-yorki nagy trustnek és több bostoni concernnek a rézüzlet hanyatlása miatt bekövetkezett összeomlása, valamint az angol-búr háború kitörésének híre újabb, ezúttal még komolyabb tőzsdei zavarok okozója, melyek azonban — akárcsak májusban — az általános kereskedelemre nem gyakorolnak mélyebb benyomást.

Az 1900-as év európai válságának az Unióra való behatása csupán egy nagy, általános fellendülés közepébe becsöppent rövid ideig tartó borusabb intermezzo képét nyújtja. Az üzleti élet ugyan lelanyhult, csupán 42 társaságot alapítottak 831 millió alaptőkével, a tőzsdei ügyletkötések száma is az előbbi ²/₃-ára csökkent; az emelkedést magát azonban e pillanatnyi visszaesés megakadályozni nem tudta. A new-yorki bankárok mindjárt a válság kitörésének kezdete óta hatalmas

kölcsönöket nyújtottak Angliának, Németországnak, Svédországnak és sok nagyobb európai városnak. A nyári rövid lanyhulást össze, az elnöki választások után, megint gyönyörű fellendülés követte, annyira, hogy méltán mondhatja *Mitchell*: «So slight had been the reaction and so vigorous was the revival that most statistical indices of the volume of business make 1900 as a whole even a better year than 1899.»

A következő év valóban amerikai ízű tőzsdebotrányt hozott magával. Az elnökválasztás után ugyanis hatalmas értékpapírüzérkedés kapott lábra, melyet februárban lázas izgalomig fokozott Morgan «billion-dollar steel trust»-je megalapításának eseménye. A mámorból azonban hamarosan ki kellett jőzanódní. Május elején történt, hogy két nagy pénzcsoport, a Morgan-Hill és a Harriman-Standard Oil-érdekszfera cornet alkotván, hatalmába kívánta keríteni a Northern Pacific vezetésének irányítását. Ajánlataik csakhamar fantasztikus magasságba hajtották a vasútársaság részvényeit s nemsokára aztán a könnyen befolyásolható nagyközönség is utánuk indult vételeiben; mindenki csak Northern Pacific-ot akart venni s e célból tömegesen adták el egyéb értékpapírjaikat, melyek ennek következtében erősen süllyedni kezdtek. A nagy forgalom miatt az üzleteket most már csak a láttatlanba, szállításra kötötték s így történhetett meg az a hallatlan eset, melynek híre május 1-én leírhatatlan rémületet keltett a tőzsdén: több részvényt adtak el, mint amennyi valóban létezett. A viszonyok kritikussá váltak, az eladók teljesen ki voltak szolgáltatva a vevők önkényének s kényszerhelyzetükben 1000 £-ot is fizettek már egy részvényért, hogy a szállítási határnapon eleget tudjanak tenni kötelezettségeiknek. Elehetetlen állapot megszüntetésére a bankárok kisegítő kölcsönnyújtás céljából syndikatust alakítottak, a fentemlített két pénzcsoport pedig a részvények árfolyamát 150 £-ban állapította meg. Érdekes s az akkori amerikai viszonyokra fölöttébb jellemző, hogy dacára e pániknak egyetlen pénzintézet sem került csődbe; a forgalmi élet csakhamar kiheverte ismét muló betegségét s az év vége felé teljes pompájában virágzott újból, melyet sem a reményletnél valamivel gyengébb termés, sem pedig a Mac Kinley elnök meggyilkolása által okozott nyugtalanság nem tudott hosszabb időre megzavarni. A következő évben a forgalom azután már annyira megnövekedett, hogy a vasutak nem voltak képesek azt rendben lebonyolítani; az aratás kitünően sikerült; össze a termés forgalombahozatalának idején azonban súlyos pénzinség mutatkozott, melyet a bankjegyeknek nagyobb mértékben való kibocsátása is csak nagyon lassan tudott enyhíteni. Az értékpapírok elég jelentősen süllyedtek.

Most kezdett komolyabban mutatkozni a nagy fellendülés utóíze. Az 1901. évi májusi tőzsdeválság idején potom áron piacra dobott ipari értékpapírokat a nagy bankok és tőkések halomra vásárolták s jobb időre tartogatták. 1902 őszén azonban az európai pénzcsoportok kezdtek bevonni még az 1900. évi választás utáni nagymérvű értékpapírüzérkedés idején nyújtott kölcsöneiket s az amerikai bankok, hogy eleget tegyenek kötelezettségeiknek, saját adósaikat voltak kénytelenek megszoritani. Ezeknek tehát be kellett venniük a keserű pilulát, nehéz szívvel bár, de piacra dobták nagymennyiségű papírjaikat. A nagyközönség igen találóan nevezte el e válságot «the rich man's panic»-nek, mert hisz elsősorban tényleg a nagy tőkéseket érte a csapás. A nagy kínálat következtében az árfolyamok rohamosan zubantak, aminek nyomában azután általános hanyatlás járt. A válságot, mely a Shipbuilding Company bukásával éri el tetőpontját, egyformán érezte

meg a gazdasági életnek majdnem minden ága; egészen 1904. májusáig tart a depresszió s miután ekkor elérte legmélyebb pontját, lassú javulás kezd ismét mutatkozni.

A nyersvastermelés 1902 első felében 8·8 millió tonna, második felében 9 millió tonna, 1903-ban 9·7 és 8·3, 1904-ben pedig már csak 8·1 és 8·3 millió tonna volt. Az acéltermeles ugyanezen három évben 14·59, 14·53 és 13·9 millió tonnára rúgott. Még inkább szembetűnő a vas- és acélfogyasztásnak a válság következtében való megváltozott alakulása, ha a ki- és bevittelt vesszük tekintetbe: az e cikkből való kivitel 1901-ben +479.565, 1902-ben —831.735, 1903-ban —852.207, 1904-ben pedig +901.275 tonna volt. A vasutak bevételei 1897-től 1902-ig 1·1 milliárd \$-ról 17-re, tehát közel 70%-al gyarapodtak, míg 1903-ról 1904-re növekedésük mindössze 1%. A new-yorki bankok váltótárcája 1903. szept. 29-től dec. 19-ig 917 millió \$-ról 879 millióra zsugorodott össze s pénztári készletük is 17 milliót veszítvén, dec. 5-én 152 millióra csökkent, mely minimumáról azonban csakhamar ismét magasra szökött fel. A tőzsdén általános és mély baisse mutatkozott, mely különösen súlyosan az acéltruszt¹ érintette: 1903 végétől kezdve osztalékot sem tudott már fizetni törzsrésztvényeire, melyeknek árfolyama ennek következtében 100-as névértékükről egészen 8-ig esett.

Az 1907. évi világválság.¹

Az 1903. évi amerikai zavarok után hosszú ideig tartó hanyatlás volt várható. Szinte váratlanul érte tehát a közgazdaság szakértőit az a nagy pénzfőlöslég alakjában mutatkozó fellendülés, melyet az *Egyesült - Államokban* 1904. szeptemberében találunk. A déli államoknak kapóra jöttek a magas gyapotárak s a nyugati államok gyengébb termésének hatásait is egyensúlyozta az emelkedő gabonaár. Élénk tőzsdéélet, gyönyörű ipari fellendülés következett most, mely intenzitásában fölülmulta az 1900—1901-es évek virágzását is s melyet még oly rendkívül súlyos csapás, mint a san-franciscói tűzvész sem tudott megakadályozni menetében. 1905. márciusában ugyan némi fennakadás, májusban pedig áresés jelentkezik, az üzleti konjunktúra áradata azonban csakhamar elsöpri e gátakat s tovább rohan előre, hogy aztán 1906 első havában tetőfokára emelkedjék. A tőkének ekkor már oly nagy kereslete volt, hogy a kamat egészen 9%-ig emelkedett. Ezután a tőzsdén némi nyomott hangulat észlelhető, mit azonban a Harriman-vasutak osztalékemelésének híre s a United States Steel Corporation felől érkezett pompás ujságok csakhamar újabb üzérkedési mámorra váltanak fel; az árak újból emelkednek.

Az öreg Európa 1904-ben még mindig legutolsó válsága nyomait sínyli s üzleti ujjaéledéséhez bizony nagyon is szüksége van arra az üdítően friss szellőre, mely a fiatalosan ruganyosabb Amerikából fujdogál át feléje, annak rövidesen beálló újbóli fellendülésével. 1905-ben aztán Anglia kivitele 10%-al nagyobb már, mint egy évvel azelőtt volt s egész társadalomgazdasági élete emelkedő irányzatot kezd mutatni.

¹ L. Rudolf Martin: «Die wirtschaftliche Krisis der Gegenwart.» Leipzig, 1907; — Karl Helfferich: «Das Geld im russisch-japanischen Kriege.» Berlin, 1906; — A. Hasenkamp: «Die wirtschaftliche Krisis des Jahres 1907 in den Vereinigten Staaten von Amerika.» Jena, 1908; — J. Esslen: «Konjunktur und Geldmarkt 1902—1908. Eine Untersuchung der Wechselwirkung beider in Deutschland.» Stuttgart, 1909; — H. Schuhmacher: «Die Ursachen der Geldkrisis.» Dresden, 1908; — I. azonkívül: Conant, Mitchell és részben Lescure: op. cit.

Miután az amerikai és a német gyáripart erősen igénybe veszi a hazai szükséglet, Angliának egyre szabadabb, tágabb tere nyílik az exportra, mely 1906-ban megint 14°/o-kal múlta felül az 1905. év teljesítményét. Csupán az értéktőzsdei élet kullog messze az általános fellendülés mögött s az osztalékok sehogy sincsenek arányban a magas kamatlábbal. A pénzhány egyre nagyobb arányokat ölt, mi főleg az Egyesült Államok aranyfelhalmozásának tudandó be. Ezen körülmény s az őszi fokozottabb pénzszerzés birta azután a Bank of Englandot arra a szokatlan lépésre, hogy a diszkontlábát az emelkedés és fejlődés kellő közepén 6°/o-ra emelje. Fogamatja e védőfogásnak csak abban mutatkozott, hogy az Amerika felé folyamatban lévő aranykiözlés egyszerűen megszűnt; a pénzinség azonban továbbra is megmaradt, míg végre a Banque de France nagyobb mennyiségű angol váltó leszámításával nem segítette a helyzetet.

Németország nekilendülése ezúttal is fölülmulta intenzitásában Angliáét s ezenkívül abban is különbözött amattól, hogy nem annyira külföldi befolyásnak, mint inkább belső erőnek és energiakisugárzásnak volt betudható. A vállalkozási kedv emelkedése folytán már 1915-ben 6°/o-ra szökött fel még a Reichsbank kamatlába is. A kereskedelem és ipar magas fellendülése mellett, akárcsak az Unióban és Angliában, az értéktőzsde itt is lanyha képet mutatott. A tőkehiány 1906-ban valamicskével enyhült ugyan, a kamatláb májusban már 4¹/₂ ^o/o-ra esett, csakhamar azonban ismét emelkedni kezdett s decemberre elérte a 7°/o-ot.

Franciaországban az utóbbi időben tapasztalható józanság s óvatosság ezúttal sem maradt el. Itt is öröndetes emelkedés mutatkozott, azonban fantasztikus kicsapongások nélkül, miket különben az a bizonytalanság sem engedett volna meg, melyet az orosz birodalomnak a japánoktól szenvedett veresége után elkövetkező belső zavarai s a marokkói incidens francia körökben kiváltott. Ezen okos politika eredménye volt, hogy a Banque de France diszkontlába még 1906-ban is, az angolok 6 és a németek 7°/o-os diszkontja idején, 3°/o maradhatott s így az ország nemcsak saját pénzügyi helyzetének érintetlenségét tudta megőrizni, hanem még Angliát is hathatós támogatásban részesítette. A «dear money» fogalma itt ismeretlen volt s épen ezért virágzott az értéktőzsde is, melyen főleg idegen papirok kerültek tömegesen forgalomba.

A gazdasági emelkedés statisztikai ábrázolása előtt nem tűnik fel érdektelennek egy pillantást vetni a föld aranykészletének az utóbbi években végbement nagyarányú szaporodására. *Werner Sombart* a «Verein für Sozialpolitik» által 1903-ban összehívott hamburgi kongresszuson azt a tételt állította fel, hogy az 1900–1901-ik évi válságnak tulajdonképeni okozója épen az arany mennyiség nagymérvű növekedése volt. Ha ennek következtében u. i. — fejtette ki tovább Sombart — az áruk nem emelkedhettek volna oly hihetetlenül magasra, egy rázkódtatás alkalmával nem eshettek volna viszont oly mélyre s így az egész válság az utána következő súlyos depresszióval együtt elkerülhető lett volna.¹ Ha e nézetet magunkévá akarnók tenni, úgy azt minden bizonnyal a következő válságra is alkalmaznunk kellene, minthogy a földkerekség aranytermésének statisztikája a szóbanforgó időben a következőképen alakult:

¹ E tétel helyességét kétségbevonják s ellenkezőjét hevesen vitatják *Biermer* és *Martin*.

Év	millió q	Év	millió q	Év	millió q
1895	817	1899	1287	1903	1376
1896	849	1900	1069	1904	1458
1897	991	1901	1096	1905	1584
1898	1204	1902	1246	1906	1653

Ez adatok láttára fogalmat alkothatunk magunknak a fejlődés hatalmas mértékéről, melynek számára helyenként és időnként, mint arra fentebb is történt utalás, még az aranytermelés ily rohamos növekedése mellett sem volt elég pénz forgalomban.

Németországban különösen a vasipar és a kémiai ipar mutatott általános fejlődést, az Egyesült-Államokban a vas- és gyapotipar, Angliában pedig a textilipar. A nyersvastermelés ez országokban az utóbbi években következően alakul:

Év	Németország	Egyesült-Államok	Nagybritánia
	m i l l i ó t o n n á k b a n		
1904	10·0	16·7	8·8
1905	10·8	23·3	9·7
1906	12·3	25·9	10·3

Anglia gyapotiparában 1903-ban 47·5, 1906-ban pedig már 52 millió orsó dolgozik; ezek 1903-ban még csak 3 millió, 1906-ban pedig már 3·9 millió bál gyapotot használnak fel. A széntermelés Angliában 1902-től 1906-ig 230 millió tonnáról 255 millió tonnára, Németországban 150-ről 193, az Egyesült-Államokban pedig 273-ról 369 millió tonnára szökik. A világ réztermelése 1899-ben 416·194 tonna, 1901-ben 532·148, 1906-ban pedig már 715·268 tonna; az Egyesült-Államok réztermelése az utóbbi tíz év alatt megkétszereződött. A fémek ára azonban, dacára termelésük növekedésének, állandóan emelkedik; a réz pl. 4 év alatt 75%-ot ugrott fel árában. Nagyon könnyen belátható azonban, hogy amint a villamossági és egyéb építkezésekben csak pillanatnyi lanyhulás mutatkozott, — aminek előbb-utóbb be kellett következnie — a fémek árainak azonnal esniök kellett, minek további következményeit alább tárgyaljuk majd.

Azonban nemcsak az ipar, a kereskedelem is óriási, soha nem tapasztalt lendületet vett. A világ összes államainak egész ki- és beviteli forgalma, mely 1901-ben 93 milliárd volt, 1905-ben már 113 milliárdra rugott. Azokkal a hatalmas befektetésekkel kapcsolatban, melyek ez időkben eszközöltettek, rendkívül szemléltetőnek tűnnek fel *Leroy-Beaulieu*-nek az «*Économiste français*» hasábjain 1907 szeptemberében közölt számításai. A világ összes papirkibocsátása szerinte az 1890—1901 évek átlagában 9·87 milliárd frankra tehető, míg az 1906-ban 26½ milliárdra rugott. Ha ez utóbbi összegből le is számítunk 10·3 milliárdot állami költségek konvertálása címén, még mindig 16·18 milliárd tiszta kibocsátás marad meg, mint egy évi befektetés. További számítások után arra az eredményre jut *Beaulieu*, hogy a Franciaország által évente megtakarított összeg legfeljebb 1½ milliárdra tehető, Németorszáé ugyanannyira, Angliáé 2 re, az Unióé 3 milliárdra, Belgiumé és Hollandiáé összesen 700 millióra, a Monarchiáé 800 millióra, Oroszorszáé 500, Spanyolorszáé és Portugáliáé 250, Itáliáé 300, a skandináv államoké 200 és a világ összes többi államaié összesen még 1·3 milliárdra. Ha ez összeget fellelő kikerekítjük s minden eshetőségre számítva megtoldjuk még egy milliárddal, még akkor is csak 13 milliárdot kapunk, mint a világ jövedelmének befektetésre fordítható részét. A számítás *Beaulieu*

szerint tiszta: a földkerekség 3 milliárddal többet fektetett be, mint amennyire tényleg, az egészséges fejlődés eszközeivel képes lett volna; ennek meg kellett magát bosszulnia. *Martin* e helyen figyelmeztet még arra a 2¼ milliárdos kölcsönre is, melyet a Nyugat 1906 áprilisában Oroszországnak nyújtott s mely, szembeállítva az aranytermelés ezévi bár óriási, de mégis csak 1653 millióra rugó összegével s ama korábbi körülmény tekintetbevételével, hogy e kölcsön gyümölcseit az emberiség, ha egyáltalában — v. ö. világháború, bolsevizmus — úgy csak évek, esetleg évtizedek múlva fogja élvezhetni, ismét csak erőinket túlhaladó befektetésnek tekinthető. Az orosz-japán háború kitöréséig kb. 12 millióra tehető azon kölcsönök összege, melyeket a Nyugat addigelé a cárok birodalmának nyújtott. A japán győzelmek hírére a kötvények gyorsan estek s 104-es magasságukból csakhamar 68¼-es minimumra süllyedtek, majd hosszú ingadozás után 76-on állapodtak meg. Ezáltal Nyugateurópát — oroszlánrészben, amint az ismeretes, Franciaországot — 3 milliárd frankos károsodás sújtotta. *Leroy-Beaulieu*, *Lexis* és *Martin* nézete szerint, ha ezen összeget az egyes államok bellőldi befektetésre, mondjuk a mezőgazdaság belterjesebbé tételére fordították volna, a válság minden valószínűséggel egyáltalában nem, s ha igen, sokkal enyhébb alakban következett volna be. Ama nagy pénzhiány okozójának, mely 1906 végén az egész világ gazdaságban mutatkozik, főleg e megfontolatlan bőkezűséget kell tekintetünk, mely 1906-ban, amint arról már fent is történt említés, újabb hatalmas támogatásban részesítette Oroszországot.

Nem kis része volt azonban a válság felidőzésében azon nagymérvű amerikai optimizmusnak sem, mely fantasztikus vasúterveinek keresztülvitelére nemzetközileg is oly hatalmas mértékben vette igénybe a különben sem nagyon bőviben levő tőkét. A tervek szerint az új vasútnak 12%-os osztalékot kellett volna fizetniök s ezen mérték után igazodtak nemcsak az építési költségekben, hanem a vasúttal kapcsolatban lévő mindenféle üzleti, kereskedelmi intézményben is. Ilyképen a hatalmas Knickbocker Trust Co., valamint a szintén nemzetközi jelentőségű Westinghouse Concern fizetésképtelensége nem valami különösen merész vagy szédelő üzérkedésnek következménye: egyszerűen az áradattal úsztak ök is, melynek torlódása őket valamivel súlyosabban érintette társaiknál.

A válság okozói között szerepel még a délafrikai aranybányák részvényeinek mély és hirtelen árfolyamesése is. Közvetlenül a búr háború befejezése után az árfolyamok elég szépen emelkedtek, minek azonban minden valószínűség szerint nem lévén kellő alapja, csakhamar mély süllyedésnek indultak. 1904. dec. 31-én 163 transwáli bányavállalat és pénzintézet részvényeinek értékét még 276 fontra becsülték, 1905-ben e szám 170 millióra, 1906. dec. 31-én pedig már 135 millió £-ra süllyedt. E nagy értékcsökkenés elsősorban szintén Nyugateurópát érintvén, hozzájárult annak veszteségeihez s így pénzüpiacának megszorításához.

A válság maga a rézüzlet körében ütötte fel először fejét. Az 1906. év folyamán a rez ára egyre emelkedett még, elérte már a 88 £-ot; a következő év első hónapjaiban még jobban keresték s márc. 15-én a standard-rezet a londoni tőzsdén 107 £-on jegyezték. Közben, különösen a new-yorki tőzsdén, hatalmas üzérkedés indult meg úgy a nyersrézzel, mint a részvényekkel, melyeknek árfolyamát magasra érték fel. Mivel a nyers-rezet legnagyobb részében csak a villamossági művek, a nagy- és közúti vasútnak fogyasztották, ezek lázas sietségű építésének lanybulásával

a rézmámornak is vége kellett szakadjon ; márpedig az építőtevékenység e csökkenésének a kamatláb folytonos emelkedésének következtében 1906 végén feltétlenül s feltartóztathatatlanul be kellett következnie. Hozzájárult ehhez még a réz egy másik fontos fogyasztójának, az automobiliparnak 1907 elején beállott válságos helyzete, mely különösen Itáliában éleződött ki, erősen éreztetve hatását azonban Franciaországban is, hol némi túltermelés kezdett mutatkozni. Ennek következtében az automobil- és motorgyárak folytonos építése és kibővítése is megállani volt kénytelen.

A tulajdonképeni lökés azonban megint csak Amerikából jött. Az *Egyesült-Államok* gyönyörűen felvirágoztatták az utóbbi évek alatt, a spanyol háború csak kicsinyke epizód szerepét tudta elérni a nagy közgazdasági játéokban. A mezőgazdaság messze nyugatra terjeszkedett már, hol egyre sűrűbben tűntek fel gyapotültetvények. A vasútügy óriásit fejlődött megint : 1906-ban 5294 mértföldnyi új vonalat adtak át a forgalomnak, az összes vonalak tiszta nyeresége ez évben 30 millió \$-ral emelkedett. A következő évre azután gigantikus vasút- és egyéb gazdasági tervezetek keresztülvitelét tűzték ki, melyeknek megvalósításához *Beaulieu* számítása szerint 15 milliárdnyi európai kölcsönre lett volna szükség. Hogy az amúgy is pénzszükiben levő Óvilág erre még csak nem is gondolhatott, az természetes. Pedig a réznek magas árát már csak a nagyszabású amerikai vasútépítéseknek reménye tudta fenntartani ; amint nyilvánvalóvá lett, hogy ez építkezésekből bizony semmi sem lesz, a remények szétfoszlottak s a réz árbukását most már semmi sem tudta többé feltartóztatni ; 30—40%-kal esett, amely színvonalon azután évekig megmaradt. Az első nagy megrendülést a Heinze-féle rézécneknél és egy vele szoros kapcsolatban álló banknak csődje idézte elő, mely azután sorban vonta maga után a többi összeomlását is. A következő felvonás azután a bankok és takarékpénztárak megrohanása Newyorkban, Chikágóban és Pittsburgban, mire ezek hosszabb-rövidebb időre pénztárait a közönség elől elzárni kénytelenek. A pénzinség most már tetőfokára hágott, a call-kölcsönök kamatlába egyes esetekben elérte a 100%-ot. Hamarosan kölcsönző poolok keletkeztek, melyek gyorsan nyújtottak első segínyt a zavarba jutott kereskedőknek és vállalatoknak. A Clearing-House is megint régi, bevált módszeréhez fordulva, letéti jegyeket bocsájtott ki a forgalom lebonyolításának megkönnyítésére, a kormány pedig s a nagy pénzüintézetek most már egyesült erővel fogtak hozzá, hogy a pénzviszonyokat megjavítsák. November és december folyamán sikerült is kb. 100 millió \$-nyi aranyat Európában összevásárolniok és importálniok. Mindehhez hozzájárult még a búza közepes sikerű aratása mellett a tengeri és a gyapot pompás ezévi termése, melyhez fogható az utóbbi 10 évben csak egyetlen egy volt. Jóllehet az ipari tevékenység helyenként komoly fennakadást szenvedett, a négy nagyobb gabonavasút, az Atchison, a Burlington, a Rode Island és a St. Paul már tavasszal kénytelenek voltak abbahagyni bővítési munkálataikat, őszre pedig úgyszólván teljesen megszűnt mindennemű építkezési tevékenység a közlekedés terén. Az amerikai gazdaság különböző rétegeit az utóbbi évek gyönyörű virágzása azonban oly gazdaggá, annyira erőssé és ellentállóképpessé tette, hogy e válság intenzitásában még csak nem is hasonlítható a közvetlenül megelőzők hatalmas csapásaihoz.¹

¹ A csődök száma pld. az utolsó válság alkalmával, 1903-ban 29.768, 1907-ben pedig csak 10.285 volt.

Az év végére a válság lassanként már átfordult a liquidáció állapotába s csendesebb depresszió alakját öltötte magára.

Angliában most egyszerre válik érezhetővé mindazon veszteség, mely a polgárságot az államkölsönkötvényeknek a búr háború következtében való még mindig igen mély állása, az oroszországi kölcsönökben és a délafrikai bányarészcégekben beállott kedvezőtlen fordulat által érte. Az ipari hanyatlás, bár nem nagymérvű, de általános s a pénzhíányt még növeli az aranynek az amerikai mohóság által előidézett folytonos további kiáramlása. Ennek megakadályozására a Bank of England diszkontlábát, melyet 1907. okt. 31-éig már $4\frac{1}{2}\%$ ra szállított le, gyors ütemben, nov. 7-éig 7% -ra volt kénytelen telemelni. Ugyane napon emelte a Banque de France is diszkontját, mely 1901 óta 3% -os átlagmagasságot sosem lépett túl, 4% -ra, dacára aranykészlete minden gazdagságának. *Franciaországban* különösen az oroszországi 10–11 milliárdnyi kölcsönének — melyhez még körülbelül 2 milliárd járul ipari értékpapírok alakjában — sorsa feletti aggodalom teszi nyomottá a hangulatot. *Németországban* az értékpapírok piacán az őszi folyamán elég erős, 10–15%-os árfolyamhanyatlás jelentkezik, mely szétterjed azután az egész ipari és kereskedelmi életre s ott mérsékelt depressziót idéz elő. A kamatláb általában erősen emelkedik s a Reichsbank is igen óvatos politikához kénytelen fordulni: az időközben $5\frac{1}{2}\%$ -ra süllyedt s okt. 29-én még ugyanítt álló diszkontot nov. 8-án $7\frac{1}{2}\%$ -ra emeli már fel.

Hollandiában a magas fokon űzött üzérkedés 1907 októberében súlyos rázkódtatást idézett elő az értékpapírpiacon; az amsterdami tőzsde standardpapírai néhány nap alatt 50% -kal estek, a bizalmatlanság általánossá vált, a letéteket visszavonták, mi sok banknak bukását vonta maga után. Szintén súlyosan érinti a válság *Belgiumot* is, hol különösen a vasipar fejlődik erősen vissza s az üvegipar, valamint a bányászat is sokaig megérzik még a válságot; a következő év tavaszán azután a selyemipart is súlyos válság érte.

Még mélyebb a rázkódtatás *Olaszországban*, hol az értékpapírok esése már 1906-ban megkezdődött s mikor ahhoz az északról jövő lökés is hozzácsatlakozott, a helyzet pánikszerűvé fokozódott; a genuai tőzsde pl. 3 napig «sztrájkolt». A baisse-párt erejét végre is csak az ország első pénzügyminisztere által alkotott védőkonzorciumnak erélyes fellépése tudta megtörni. A válság tulajdonképeni okozója itt is az ország erejébe vetett túlságos bizalom volt, folytonosan új és újabb vállalatoknak alapítása s meglévőeknek bővítése, minek végre is túltermelési s pénzügyi válságra kellett vezetnie. Az iparok közül legsúlyosabban az automobilgyártás szenvedett.

A skandináv államokban komoly munkásmozgalmak és nagy cégek csődjének egész sorozata tette még nehezebben elviselhetővé az amúgy is erősen nyomott hangulatú közgazdasági viszonyokat. *Oroszország* még mindig a japán háború nyomait sinylette, mi az általános európai válság okozta depresszióját még súlyosabbá tette.

Törökországban súlyos kereskedelmi válság jelentkezett. A hitel-szervezet még igen fejletlen lévén, a csak pillanatnyi bajba jutott üzletemberek segítséget sehonnan sem kaphattak, minek következtében még a legrégibb s legtekintélyesebb cégek körében is számos csőd fordult elő.¹ *Egyiptomban* az utóbbi idők túlmerész telek- és építkezési üzérkedései által felhalmozódott gyúanyag 1907 tavaszán lobbant lángra

¹ A veszedelmes helyzetet azután igen súlyossá fokozták a forradalom és a nyugtalan külpolitikai viszonyok.

s következményeiben is súlyos hitelválság képét öltötte magára. Még a távol *Délamerikában* is visszhangra találtak a válsághullámok. *Chilében* alig pár év előtt rendezték a valutaügyet s szüntették meg gyökeres reformokkal az arany árszóját; csakhamar azonban nagy tökébőség által táplált üzérkedési kedv kezdett dühöngeni, míg 1907-ben azután a gazdasági életet pénzügyi zavarok rázkódtatták meg, melyeknek nyomában az aranyárszó 125%-ig szökött fel.¹

Az 1908—1913-iki közgazdasági időszak.²

Az 1907. évi válságból való kibontakozás csodálatosan gyorsan haladt, csodálatosan gyorsan még akkor is, ha tekintetbe vesszük, hogy hisz az egész válság nem volt olyan nagyon súlyos. A newyorki bankok tartalékjainak deficitje, azaz azon összeg, mellyel a tartalékok kisebbek voltak a törvény által megkövetelt minimumnál, nov. 2-án 39 millió \$, nov. 9-én pedig már 54 millió \$ volt. A kormány mentőakciója gyors sikerre vezetett, a következő héten már csak alig 500.000 \$-ral emelkedett a deficit, azután pedig hirtelen sülyedni kezd s az év végére mindössze 20 millió marad meg belőle. 1908 első heteiben lassanként teljesen eltűnik a deficit, a készpénz rohamosan növekszik, febr. 1-én már 40½ milliónyi pluszt mutatnak ki a bankok a törvény által megkövetelt fedezet felett, az egész ércpénzkészlet pedig 325 millió \$. Európában is hamarosan javult a helyzet s a Bank of England 1908 januárja folyamán a diszkontot fokozatosan 4%-ig szálíthatta megint le. Aranykészlete, mely nov. 7-én 27-7 millió £-ra esett volt már, január harmincadikáig ismét 385 millióra emelkedett. A Reichsbanknak is módjában állott már januárban diszkontját 6%-ra csökkenteni, hisz az 1908-as év első két hetében aranykészlete 140 millió márkával növekedett, míg bankjegyforgalma ugyanekkor mintegy 350 millióval csökkent; aranykészlete, mely 1907. nov. 14-én 730 millió márka volt, egy év múlva már egymilliárdon felül áll. Hasonlóképpen emelkedett a Banque de France készlete is az 1907. nov. 14-iki 2-7 milliárd frankról 3-35 milliárdra egy év leforgása alatt.

A föllendülés tehát újból megkezdődött s vele új gazdasági időszak, a gazdaságtörténelemnek új fejezete, mely azonban szokatlan, kb. 20 év óta elő nem adódott esetet hoz magával. Megtörtént u. i., hogy a négy gazdasági nagyhatalom közül Franciaország és az Egyesült Államok erős rázkódtatáson esnek át, míg Németország és Anglia nyugodtan haladnak tovább az emelkedés útján, bizonyítva ezáltal, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolat mégsem oly merev és szoros.

Amily kis mértékben érintette *Franciaországot* az 1907. évi világválság, éppoly enyhe lefolyású volt itt az azt követő depresszió is. Az 1908-iki üzleti élénkség valamelyest lanyhult az előző évhez képest-

¹ Japánban az orosz háborút követő hosszantartó pénzügyi válság még mindig dúlt s mély nyomokat hagyott azután maga mögött.

² L. Mario Alberti: «Verso la crisi? — Previsione economica», Trieste, 1914; Arthur Feiler: «Die Konjunkturperiode 1907—1913 in Deutschland», Jena, 1914; Wilhelm Vogel: «Konjunkturkunde, wissenschaftliche Beobachtung des Wirtschaftslebens für die geschäftliche Praxis», Berlin, 1913; Gabr. Hanotaux: «La guerre des Balkans et l'Europe, 1912—13», Paris, 1914; «Statistical Abstract for the United Kingdom in each of the last fifteen years from 1901 to 1915», London, published by his Majesty's stationary office; «Statistical Abstract for the principal and other foreign countries in each year from 1900 to 1910—11», London (fenti kiadás); «Statistical Abstract of the United States», Washington, 1915, p. b. the Department of Commerce; 1. azonkívül részben: Mitchell: op. cit.

vasipara, drágakő- s divatcikk-kereskedelme kevésbé visszafejlődött, idegenforgalma az amerikai rossz konjunktúra hatása alatt erősen megcsappant s különösen nagy feltűnést keltett a Banque Rochette-nek 100 millió franknyi passzívájával való bukása. Mélyrehatóbb zavarokra azonban sehol sem került sor. 1909-re azután teljesen felépült megint gyengélkedéseiből a gazdasági élet s újabb fellendülésnek útjára léphetett. Megélénkült úgy a bel-, mint a külkereskedelem, az értékpapírok általában szépen emelkedtek, az acél-, vas- és széntermelés örvendetesen fejlődik. A következő év, 1910 azonban sehogysem váltotta be a hozzáfűzött vérmes reményeket, minek oka mindazonáltal nem annyira közgazdasági, mint inkább természeti jelleggel bír. Hatalmas esőzések tették tönkre úgy a vetést, mint az aratást, odavesztett nagyrészen a szőlő és a gabona. E csapás lesújtó hatásán, melyet a nagy sztrájkok is növeltek még, keveset könnyített csak a külkereskedelemnek élénkülése: Franciaország túlnagy mértékben östermelő állam ahhoz, semhogya az utóbbi körülménynek döntő befolyása lehetett volna. A következő év termését megint szárazság pusztította; most már az iparra és kereskedelemre is átragad az erősen nyomott hangulat, melyre lidércként nehezedik a marokkói kérdés miatt Németországgal támadt feszült viszony is. A közönség kivonja pénzét a forgalomból, a kölcsön nehezebbé válik, általános bizalmatlanság süti rá bélyegét az ország közgazdasági életére, mely féken tartja a különben emelkedésre törekvő energiákat.

Az *Egyesült-Államokban* az 1907. évi válságot igen súlyos depresszió követte, mely mélyen belevágott a gazdasági élet minden zugába. Az 1908. év első felében 50%-kal kevesebb nyersvasat termeltek, mint egy évvel előbb s hasonló arányban csenevészedett el az iparnak majdnem minden ága. Januártól augusztusig a vasútak bruttóbevétele havonként 12–20%-kal fogyott s a munkanélküliség következtében a nagy ipari gócpontokról való kivándorlás messze felülmulta az oda való bevándorlást.

Míg a háttérben e súlyos valóság nehezedett, a könnyed és csalékony pénzügyi piac, az értéktőzsde egészen más képet mutatott. Az Európából való nagy aranybeözönlés pénzbeséget teremt, a kölcsön kamatlába mélyen leszáll. Nagyon természetes, hogy mindenkinben megmutatkozott a hajlandóság arra, hogy a 2%-os kamatért kölcsönvett pénzen legalább is 4%-os osztalékot fizető értékpapírokat vegyen s így az azok után való kereslet egyszerre nagy lett, árfolyamuk gyorsan szökött a magasba. Az ekképen hatalmasan nekilendülő tőzsdei élet őszre magával ragadta az ipart is, abban is élénkülést teremtett. Ennek különben előbb-utóbb amúgy is be kellett következnie: az árak folytonos csökkenése s a nagy pénzfőlösleg egymásmellett huzamosabb időre semmiképp sem maradhattak meg. A jó termés s hozzájárult azután a forgalmi élet fellendítéséhez. A következő év tavaszán az acélüzletben állott be némi zavargás. Az United States Steel Corporation u. i. az 1908-as év egész folyamán makacsul ragaszkodott eladási áraihoz, semmiképp sem volt hajlandó azok csökkentésére. Mikor azután megtudta, hogy versenytársai titokban alacsonyabb árakkal dolgoznak, elhatározta, hogy «vevői érdekeinek védelme céljából» ő is engedni fog eddigi politikájából. Ez első pillanatra az egyensúlynak némi felbomlását idézte ugyan elő, a felocsudás után azonban a megrendelések egész záporát zúdította a Corporationra, miáltal a vas- és acélipar hatalmas ugrást tett hirtelen fejlődésében.¹ Közben s ez

¹ Az acéltrust, mely termelését 1908-ban 130%-kal csökkentette, kohóinak

utóbbi körülmény által az üzleti élet, a kereskedelem most már teljes lendülettel lépett a virágzás szakába, a vasútak bevételei is erősen növekedő irányzatot vesznek,¹ az árak felfelé haladnak az egész vonalon, egyszóval az Unió megint bent volt az emelkedésben, hová sokkal gyorsabban s gyökeresebben került megint be, mint az európai államok.

1910-ben azonban Franciaországgal egyidejűen, noha attól teljesen függetlenül s egészen más okok által előidézve, itt is hanyatlás kezdett mutatkozni. A munkabérek folytonos emelkedésével szemben u. i. az Interstate Commerce Commission állhatatosan akadályozta meg a vasútak tarifaemelését, minek következtében azok jövedelmezősége most már csökkenni kezdett s vele együtt a részvények árfolyama is. Hozzájárult még a részvényesek elkedvetlenítéséhez az államnak a vasútak felett gyakorolt egyre szigorúbb ellenőrzése s erélyes fellépése is. A vasútrészvényekkel együtt esett azután a többi értékpapír is s az ennek következtében beálló depresszió lassanként hatalmába keríti az egész ipari s kereskedelmi életet. A forgalom elég érzékenyen lanyhult, a vasútak is visszahúzódtak megrendeléseikben, mit viszont a vas- és acélgyártás súlyelt meg erősen. A következő év első hónapjaiban mintha a fejlődés újraéledni látszott volna; az Interstate Commerce Commission visszautasító, nyakas politikája azonban megbénította minden fejlődést. A kormánynak egyre átfogóbb intézkedései az egész üzleti élettel szemben folytonos ijedelemben tartották azt s így bizonytalan várakozásban telt el az 1911. év is. E lassú sorvadás rendkívüli módon megviselte az üzleti életet, különösen pedig az értéktőzsdét, hol hasonlóan lanya irányzat 1898 óta nem volt. A vállalkozási kedv annyira elment, a pénznek oly csekély kereslete volt, hogy a newyorki bankárok jobbnak s jövedelmezőbbnek találták kölcsöneikkel az európai piacokat, Berlint, Párist felkeresni. A gyapottermés ugyan jól sikerült, a gabona azonban a nagy hőség és szárazság következtében nagyon sovány aratást eredményezett, mi az élelmiszerek árát magasra felverte. Még remény sem keletkezhetett üzleti élénkülésre, miután 1912-ben megint elnökválasztás volt esedékes.

Angliában az 1908. év elején az üzlet erősen pangott, a kivitelt az amerikai depresszió kívül komolyan sújtották a keleti gazdasági zavarok is, melyek japáni és kínai kereskedők tömeges csődjének és India rossz termése által előidézett kereskedelmi hanyatlásának alakjában mutatkoztak. E kedvezőtlen események hatása alatt a kivitelt az előbbi év eredményéhez képest több mint 11%-kal súlydott, 288½ millió £ volt az 1907. évi 252½ millióval szemben; a bevétel 196½ millióról 163½ millióra esett. Hogy a belföldi forgalom is lanyhult, azt élesen kimutatták a vasútak és a bankok bevételeinek csökkenése, számos csőd és a bérék esése. Az általánosan nyomott hangulat következtében a pénz olcsón és bőségesen volt kapható. A bankkamatláb állandóan lejjebb és lejjebb szállt, május 28-án elérte a 2½%-ot, amely mélységben azután meg is állapodott. A munkanélküliség októberben, az árak pedig 1909 februárjában érték el legmélyebb állásukat. A pénz olcsósága azonban hamarosan egyre többeket csábított új befektetésekre, új vállalatok alapítására s így 1909 áprilisában új élet kezd mutatkozni, a forgalom megélénkül, a kereskedelem nagyobb mérve-

80%-ában már 1909 júniusában, szeptemberben pedig már azok 90%-ában teljes s fokozott üzemet létesített újból.

¹ Augusztusban már 11-8%-kal nagyobbak, mint egy év előtt voltak.

ket ölt, az ipar újra terjeszkedik; pompás termés tetőzi be az év áldását. Az 1910. évben a virágzás még öröndetesebbé vált, a külkereskedelem növekedett, az árak emelkedtek, a munkanélküliség tűnőfelében volt s a csődök is erősen megritkultak; az üzleti életet lendületében még két általános választásnak ez évben való összetalálkozása sem tudta megfékezni. S tovább haladt útján a gazdagodás a következő évben is, a textil-, a vas- és acél-, a cipő- és a hajóépítőipar hatalmasan terjeszkednek, a kivitel $5\frac{1}{2}\%$ -kal növekszik 1911-ben. A jólét széles körökben uralkodik, még egyre növekvő tendenciát mutat, de a láthatáron mintha lassanként sötét felhők gyülekezzenek, egyes gazdasági ágazatok mintha betegeskedni kezdenének. Az építkezés nem oly nagyfokú, mint az hasonló fellendülés idején lenni szokott, az cukor árának hatalmas felszökkenése nem egy iparágat hoz zavarba, a széntermelést és a vasútüzemet munkásmozgalmak teszik bizonytalanná, az üzleti életet megriasztja a Németországgal való konfliktus. Az *Economist* táblázata ugyan $8\frac{6}{10}\%$ átlagos nyereséget állapít meg az észlelés alá vett kétszáznál több iparvállalatnál, e nyereség azonban ép az 1911-es év utolsó hónapjaiban kezd érzékenyen csökkenni.

Németországban szintén mély depresszió követte az 1907. évi fennakadást. A kartellek, melyek nagy hatalomra tettek már szert a birodalomban, az árak süllyedésének minden erejükből való megakadályozásával akartak a lanyhulásnak ellenedolgozni, mi természetesen csak a termelés megfelelő csökkentésével volt elérhető. A külkereskedelem s vele együtt az egész forgalom tehát lanya volt. Az 1909. év itt is újraéledést hozott magával, a jó természettel az üzleti kedv is fokozódott, az értéktőzsdén tartós hausse köszöntött be, a vállalkozási kedv a nagyközönség jóakarató támogatásával újra lábrakapott.

1910-ben az általános fejlődés tovább haladt útján, a kereskedelem minden ága úgy külföldi, mint belföldi viszonylatokban hatalmasan fellendült. A következő év ugyan szárazságot s gyenge termést hozott, az üzleti élet azonban megtartotta élénkülő irányzatát, az értéktőzsde szilárd maradt. A háttérben mégis ott leselkedett a Franciaországgal és Angliával való konfliktus miatti ijedelem, mely távolról sem engedte meg, hogy a forgalmi élet 1899. vagy 1906. évi magaslatát érje el. Hatalmasan mozgásba hozza az üzleti kedélyeket a délafrikai gyémántleleteknek hire. Az a tengernyi gond, fáradság és költség, melyet Németország addigelé dédelgetett kedvenceire, a gyarmatokra fordított, most egyszerre látszott gyümölcsét meghozni. A Deutsche Kolonial-Gesellschaft területén lévő gyémántföldök kiaknázását a Diamanten-Regie G. m. b. H. monopolizálta, mellette azonban egyszerre élénk keresletnek örvendtek a kisebb társaságok részvényei is. Az Otavi-Gesellschaft részvényeit, melyek 1908-ban még 100-on állottak, 1908 januárjában már 179-cel vezették be a tőzsdén s az év folyamán további 40%-kal emelkedtek még. A legpompásabb eredményt azonban mégis csak magának a Kolonial-Gesellschaftnak részvényei mutatták fel: 100-as névértékükről februárban már 500-on, június közepén pedig már 1400-on állottak; mikor e hónap 17-én újabb nagyszabású leleteknek hire terjedt el, a részvények egyszeriben 2000-re ugrottak fel. Egyes iparágak keretén belül mutatkoztak ugyan némi zavarok, melyek azonban csak elszigetelt jelenségek maradtak. Feltétlenül megemlítendő ezek közül az u. n. *káliválság*, mely a káliiparban hatalmas felfordulást okozott. A káliszindikátus szerződése ebben az évben járt ugyanis le s meghosszabbítása céljából már korán megkezdtek a tárgyalásokat, melyek eredményre vezetni azonban

sehogysem akartak. 1909. jún. 30-án éjjel 12 órakor járt le a szerződés s minthogy a meghosszabbítás még mindig nem jött létre, egyes üzemek, melyek erre már jóelőre felkészültek, különösen pedig az ascherslebeni és sollstädti Schmidtmann-művek, óriási kálisómenyiségeket adtak el egynéhány perc leforgása alatt Amerikának, miáltal megbontottak minden egyensúlyt. A zavarok igen soká elhúzódtak s azokon még az 1910-ben megjelent kálitörvény sem tudott gyökeresen segíteni.

Az igazán magas konjunkturának ideje 1912 első hónapjaiban köszöntött azután be, a kereslet egyszerre megnövekedett, mindenki vásárolt, amivel párhuzamosan mutattak föllendülést az egyes iparágak is. All ez elsősorban a vas- és acéliparra, melyet még az egyes gyárszövetségek közötti villongások sem tudtak megállítani felvirágzásában. Az erős fellendülés és a kartellek különben is rossz viszonyban állanak egymáshoz, ez utóbbiaknak az előbbi uralkodása alatt kevés létjogosultsága lévén. Ez mutatkozott meg a Stahlwerksverband 1912. máj. 31-iki éjjeli izgalmas ülésén is, melyen végre is parányi valamivé zsugorodott össze a hatalmas és szigorú szindikátus; a kereskedelem most már szabaddá lett s vele együtt az iparág is szabadabban rohanhatott most már előre fellendülésében. Rekordteljesítményt hozott a szénbányászat is, míg az ezévi nagy sztrájk meg nem zavarta. Nemzetközi monopolihelyzeténél fogva gyönyörűen fejlődött a kémiai ipar s nem sokkal maradt el mögötte a villamossági sem. Az Allgemeine Elektrizitätsgesellschaft 20 millióval emeli tőkéjét, a Siemens & Halske, a Schuckert és a Siemens-Schuckert-féle üzemek mind pompásan prosperálnak. De hasonlóan fejlődik a gép-, az automobil-, a papír-, a cement- és a textilipar is. A külkereskedelem is hatalmasan megnőtt: az év első 10 hónapjában a bevétel 8·49 milliárd márkára rúgott az 1911. év megfelelő 7·88 és az 1910-iki 7·29 milliárddal szemben; a kivétel — szintén az első 10 hónapra szorítva — 1910-ben 6·1, 11-ben 6·61, 12-ben pedig 7·23 milliárd márka volt. A pénzügyi helyzet az egész fellendülési időszak alatt meglehetősen szilárdnak mutatkozott, csupán egynéhány elszigetelt jelentőségű esemény keltett kinosabb fel-tűnést; ezek közül első helyen a Niederdeutsche Banknak 1910. évi szégyenletes összeomlása említendő. Az üzleti életnek bizonyos eltolódását hozta létre az 1911. évi tőzsdetörvény, mely látszólag ugyan béklyóitól szabadította meg, élénkebbé tette a tőzsdei életet, tényleg azonban «von der Burgstrasse in die Behrenstrasse», a tőzsde épületéből a nagybankok irodáiba helyezte át a mérvadó ügyletek súlypontját. A Reichsbank meglehetősen óvatos politikát folytatott az egész idő alatt, diszkontját állandóan magasban tartotta s 5%-a mellett kitartott még akkor is, mikor a Bank of England 1912 februárjában 3½, a Banque de France pedig ez év májusában 3%-ra szállította le kamatját. Általános meglepetésre csak jún. 11-én, tehát már az őszi közeledte előtt, mikor a kamatláb évi görbéje rendszeren már régen el szokta volt hagyni legmélyebb pontját s az emelkedés útjára szokott lépni, tehát jún. 11-én sülyedt a német diszkont 4½%-ra.

Az 1912. év ősze azután olyan eseményt hozott magával, mely egy csapással adott egészen más politikai és közgazdasági képet Európának s mely óta tudj' Isten mennyi időre tűnt le a békés, nyugodt fejlődés, a fellendülés, a gazdasági emelkedés korszaka... Ez év október 1. és 9-én jelentek meg a balkáni államok mozgósítási parancsai s megholygatták a diplomáciával együtt Európa gazdasági egyensúlyát is. Már előzőleg, a marokkói és a tripoliszi események állandó izgalomban tartották a nemzetközi életet. Most, az okt. 15-én megkötött

lausannei béke napján, Tráciában, Macedóniában és Epiruszban már ismét megdördültek az ágyúk s a szövetségesek diadalmas seregei csakhamar Konstantinápoly előtt, a csatlódszai vonalon állottak. A «beteg ember» a háborúban gyengének bizonyult s csak kevés híján a Hagia Sophia ormán is fel nem tűnt a kereszt...

A háború kitörésének hírére az árfolyamokat mintha taglócsapás érte volna, úgy roskadnak össze... A földrajzilag legközelebb fekvő s úgy politikailag, mint gazdaságilag legközelebből érdekelt semleges állam, melyet tehát a háború is legsúlyosabban érintett, a monarchia volt. Az 1906. és részben az 1907-es évek virágzása után természetesen itt is depresszió következett, mely ha nem is sújtotta mélyen a birodalmat, de legalább is teljesen eltüntette az előbbi kedvező konjunktúra képét. Az 1909. évi boszniai annektáció újabb akadályként szerepelt s a gazdasági élet csak nem tudott a német föllendülés közelébe érni. Most közvetlen közelében ütött ki a tűz s Oroszország és a balkán államok közé beekelve, hosszú hónapokig ingadozott béke és háború kilátása között. A folytonos készülődés, a hadseregnek és a gazdasági életnek harcképessé való szervezése rengeteg teherként neheztedek az állampénztárra, de azonkívül az egész birodalom gazdaságára is. Bulgária, Szerbia, Görögország és Montenegró mindjárt a háború kitörésekor moratóriumot hirdettek, míg Törökország ezt hivatalosan nem tette ugyan meg, tényleg azonban úgy az itteni, mint a romániai kereskedők nagyrésznének kisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy külföldi tartozásait kiegyenlítse. A külkövetelések így nem folyván be, az egész monarchiában súlyos kereskedelmi és hitelzavarokat idéztek elő, a jegybank erősen igénybe volt véve, a fizetéseképtelenség és csődök gyorsan szaporodtak, az ipar megrendeléseket nem kapott, de az iparcikkek utáni kereslet is csökkent a jövőbe vetett bizalom teljes hiánya által előidézett nagyfokú takarékoskodás folytán; mindezt méltóan tetőzte be a tőzsdék vigasztalan, siralmas képe.

A hadüzenet azonban nem kevésbbé érezttette hatását az észak és a nyugat többi országával is. Október elején Berlinben, Londonban, Párisban egyformán tőzsdepánik tört ki, hatalmas kínálat mindenhol, kereslet azonban nincs, senki sem akarja pénzt befektetni. Az értékpapírok természetesen hirtelen kezdenek süllyedni s az egész évi gyönyörű emelkedés és fejlődés gyümölcse pár nap alatt pusztul el, úgy hogy az árfolyamok az év végén sokkal mélyebben állnak, mint annak elején. A tőzsdék után a pénzintézetekre is rossz sor járt, a bankokat, mint minden hasonló helyzetben, most is megrohanták, mindenki biztosabbnak vélte pénzt otthon, szekrényébe elzárva. Az általános zavarban a Reichsbank megint különálló politikát folytat. A Bank of England már augusztusban 4%-ra felemelt diszkontját a balkáni háború hírére október közepétáján 5%-ra növeszti s példáját követi majdnem valamennyi európai bank. Ezzel szemben a Reichsbank most megmarad 4½%-os diszkontja mellett s egy teljes hétig dicsekedhetik azzal, hogy alacsonyabb kamatlábat engedhet meg magának a Bank of Englandnál. Ekkor azonban ő is 5%-ra, majd november 14-én 6%-ra emelni kénytelen, mely magaslaton azután meg is állapodik.¹

A lejtő, melyre a gazdaság 1912 októberében került, a következő évben még nagyobb szögű lett, miután szertefoszlottak azok az éltető

¹ Egyes tartományok bankjai ezúttal a Reichsbankétól eltérő politikát folytattak; így pld. a Sächsische Bank is sokkal előbb emeli diszkontját, sőt nov. 19-én elérte már a 6½%-ot is

remények, melyeket a londoni követi konferencia tanácskozásaihoz fűztek. Alig koszorúzta azonban hónapokig tartó fáradozásait siker, kitört a második balkáni háború, mely újabb nyugtalansággal töltötte el Európát. A semleges államok egymáson tettek túl hadi célokra való költségeikben, Német- és Oroszország békelétszámukat növelték erősen, Franciaország pedig újból bevezette a háromévi szolgálati időt. A távoli világrészekből érkező nyugtalanító híreket is meg kellett szenvedniök a tőzsdéknek; Kína és Mexikó folytonos belső zavargásoknak, forrongásoknak színhelyei.

Csodálatosan hosszú ideig tartott ezúttal, míg a nagyipar elhitte, hogy a rózsás napoknak már vége van, hogy tulajdonképen erős depresszió napjai köszöntöttek már be. A gyárosban különben is megvan a tendencia az optimizmusra, üzeme szükítésére csak nehezen találkozik benne hajlandóság. Most is hétről-hétre, hónapról-hónapra várták a helyzet javulását, már mind többet termeltek raktárra, de egyre termeltek még, minek elkerülhetetlen következménye azután súlyos túlprodukciónak volt. Egy másik oka annak, hogy az 1912. év utolsó és a következő év első hónapjainak ipari statisztikája még eléggé kedvező, sőt helyenként még emelkedő színben tünteti fel az állapotokat, az, hogy az egyes üzemek túl voltak halmoza még a boldogabb virágzás korából származó megrendelésekkel, mint azt pld. a német vas- és gépiparmál látjuk nagyon szépen, vagy pedig — amint az a hajógyárakban fennforgott — mivel a munkaterv már hosszú időre, esetleg évekkel előre meg volt állapítva; egyelőre eszerint dolgoztak tovább, attól való eltérésre csakis a szóbanforgónál hatalmasabb lökés, súlyosabb válság bírhatta volna őket. A gyenge kiviteli statisztikán a balkán-államokba való nagyterjedelmű fegyverszállítás sem lendített sokat, mivel a hosszú időre szóló moratóriumok következtében készpénzben való viszonzás egyelőre nem volt kilátásban.

Rendkívül érdekesen alakult ez évben Németország kiviteli statisztikája, mely dacára az immár általános depressziónak, óriási, 1124 millió márkás emelkedést mutat! Ennek csak mintegy ötödrésze esik mezőgazdasági terményekre, a többi mind iparcikk, melyeknek birtokát a többi, a rossz konjunkturától még súlyosabban érintett európai állam sietett az erős depresszió hatásaitól való félelmében magának biztosítani. Hogy e fokozott kivitel a csökkentett termelés mellett könnyen veszedelmessé válhatott volna, az könnyen elképzelhető. Az év végére a Reichsbank 1%-kal mérsékelte a diszkontot, miáltal egyforma magaslatra került a Bank of Englandéval. Az értékpapírpiacon állandóan lanya, csupán áprilisban kerül sor valamelyes haussera a béke felcsillanó reményének következtében. Ez azonban ismét hamar szétfoszlik, az árfolyamok előbbi mélységükbe sülyednek megint vissza.

Ez volt nagyjában az európai depresszió képe; hasonlóra bukkanunk azonban az óceánon túl is. Az *Egyesült-Államokban* az 1913. évi új vámtarifa és az új banktörvény — megszüntetvén gazdasági életük eddigi legsúlyosabb betegségeinek kettőjét: a protekcionizmust és a bankjegyforgalom ruganyosságának hiányát — megvetették volna ugyan egy élénkebb fejlődésnek alapját, azonban Anglia az utóbbi években eszközölt óriási befektetései, Franciaország és Németország pedig katonai készülődéseiknek költségei miatt egyáltalában nem voltak abban a helyzetben, hogy felesleges tőkéikkel hozzájárulhattak volna piacának élénkítéséhez. Teljesen a maga erejére utalva pedig Amerika még nem volt képes nagyobb fellendülésre; egész üzleti menetén erősen meglátszott az európai tőke hiánya. Hasonló eset forgott fenn

Ausztráliában, Kanadában és Argentínában is. Braziliában a kávé árának csökkenésén kívül különösen a gummi árzuhanása járt súlyos megrázkódtatással. Londonból irányítva u. i. az utolsó években hatalmas lendületet adtak a gummitermelésnek, termékei árát magasban felhajtották. Vele együtt emelkedett a gummivállalatok részvényeinek árfolyama is, mely most, a válság alkalmával, előbbi legmagasabb állásának hatodrészszerére esett, súlyosan rántván magával az ország egész közgazdasági komplexumát. *Mexikóban* még mindig úgy politikai, mint gazdasági anarchia uralkodott, míg Indiát súlyosan érintette a még csak szervezőfélben lévő fiatal bankjai körében előforduló számos összeomlás. *Délafrikában* az aranybányák hozadéka csökkenni kezd, mi főleg az európai származású munkások körében kitört sztrájk következtében beállott munkáshiánynak, valamint az utóbbi idők balsikereitől elkedvetlenedett európai tőke elfordulásának tudandó be.

Az 1913-ban, amint láttuk, útjában még különböző tényezők által akadályozott depresszió a következő évben azután már teljesen szabadon szerteterjeszkedve mutatkozott. Az ipar régi megrendeléseit már mind feldolgozta volt, 1913-ból vajmi kevés új maradt s így beállott a nyomasztó pangás. Újév táján ugyan technikai okokból valamivel élénkebbnek mutatkozott a pénzpiac, melynek képe azonban csakhamar nagyon szomorúra változott. A Bank of England diszkontját még január hó végén 3%-ig redukálta, az ipari papírok lanyhulásával egyidejűleg a nyomott üzleti hangulat biztos fokmérőjeként a szilárd kamatlábú értékpapírok, különösen pedig az államkössönkötvények gyorsan emelkedtek, Angliában 3—4%-kal, Németországban 2—3%-kal. A berlini bankoknak először sikerült megint hosszú idő óta porosz államkössönt veszteség nélkül elhelyezniük.

Az ekképen lassacskán a kibontakozás felé lépegető nyugodt depressziót azonban csakhamar újabb zavaró hullámok érték. *Dél-Amerikában* a válság mind szigorúbb arányokat kezdett ölteni, a mexikói forradalom egyre messzebb és messzebb terjedt ki s Albániából is véres belvillongások hírért hozta a táviró. *Oroszországban* a kormánynak a zsidók ellen tett erélyes intézkedései okoztak súlyos gazdasági zavarokat. Mikor u. i. a zsidóknak távoznok kellett nagy részvénytársaságoknál betöltött vezető állásaikból, természetesen siettek eladni az ellenőrzésök alól kisikamló vállalatoknak birtokukban lévő részvényeit is. A hirtelen nagy kínálat folytán az árfolyamok a péterváriával együtt a többi tőzsdén is erősen zuhantak. A kormány most szigorú rendelkezésekkel lépett fel a baisse-üzérek ellen, ami a felfordulást még csak fokozta. Hozzájárult ehhez még az a zavar is, melyet a franciákkal a londoni pénzpiacon kötött bonyolult valutamanipulációk keltettek, valamint az egyre súlyosbodó munkásfelzúdulás is. *Franciaországban* az újabb nagy kössön, valamint a hároméves katonai szolgálat és az egyes adók körüli nyugtalanságok tolytonos kormányválságoknak melegágyává váltak s fokozták a pénzpiacnak ideges unottságát, mely az óriási összegű, forgalomban lévő külföldi értékpapírok árfolyamának folytonos csökkenése nyomában járt. *Angliában* is belpolitikai zavarok dúltak, a sufragette- és az ulsterkérdés állandó izgalomban tartotta a kedélyeket. Majd a hatalmas Chaplin Milne Grenfell & Co. cégnek az általa fenntartott Canadian Agency-vel való együttes összeroppanása rázkódtatta meg súlyosan az üzleti életet, régebben előrevetvén már ingadozásának nyugtalanító hatását. *Németországban* most már az ipar majdnem valamennyi ágában a termelésnek tényleges csökkenése állott be s a mult év nyomott hangulatának

eredménye most mutatkozott meg csak igazán, nevezetesen a vas- és acéliparban, valamint a széntermelésben is. A folytonos fegyverkezés mázsakő gyanánt nehezedett a nagyközönség kedélyére csakúgy, mint az állami költségvetésre s a kamatláb bár alacsony volt, a pénznek mégsem volt keletje, befektetni senkisésem mert, a tőzsdék tétlenségre voltak kárhoztatva. Egész Európában komor pesszimizmus terpeszkedett szét, *Irving Fisherrel*¹ együtt mondja *Mario Alberti* is: «...che una crisi sta avvicinandosi e che molto probabilmente essa commincerà prima in Europa che in America...»

Az így vázolt gazdasági időszak jellemzésére szolgáljon még az alábbi egynéhány statisztikai adat:

C s ö d ö k					
Év	száma	passzívái 1000 \$-ban	Év	száma	passzívái 1000 \$-ban az
	Németországban	Egyesült Államokban		Németországban	Egyesült Államokban
1907	8126	197.385	1911	8742	191.061
1908	9381	222.316	1912	9218	203.117
1909	8619	154.603	1913	9725	272.673
1910	8300	201.757			

Év	A diszkontláb évi átlagállása:		
	Reichsbank	Bank of England	Banque de France
1907	6·03	4·92	3·46
1908	4·75	3·01	3·05
1909	3·92	3·10	3·—
1910	4·35	3·72	3·—
1911	4·40	3·47	3·14
1912	4·95	3·78	3·38
1913	5·88	4·77	4·—

Nyersvastermelés:			
Év	Németország millió tonnákban	Egyesült Államok millió angol tonnákban	Anglia
1907	13·05	25·78	10·11
1908	11·81	15·87	9·05
1909	12·92	25·41	9·53
1910	14·79	27·29	10·01
1911	15·53	23·31	9·52
1912	17·87	29·75	9·78
1913	19·29	31·—	10·76

Külforgalom millió £-okban (*Mario Albertitől* átvéve!):

Időszak	Németország		Franciaország		Anglia		Egyesült Államok	
	Bevitel	Kivitel	Bevitel	Kivitel	Bevitel	Kivitel	Bevitel	Kivitel
1911 } első 4 havában	190.350	157.641	147.328	98.837	236.919	187.555	133.529	172.990
1912 } első 4 havában	219.936	171.817	138.999	107.725	251.155	190.341	157.004	197.255
1913 } első 4 havában	223.587	203.403	142.265	113.259	269.944	214.219	155.851	205.435
	Oroszország		Spanyolország		Olaszország			
	Bevitel	Kivitel	Bevitel	Kivitel	Bevitel	Kivitel		
1911 } első 4 havában	34.143	42.781	12.770	12.494	47.358	27.811		
1912 } első 4 havában	32.861	38.992	12.525	14.019	46.804	30.423		
1913 } első 4 havában	36.637	37.250	17.436	14.359	49.179	31.377		
	Ausztria-Magyarország		Egyiptom		J a p á n			
	Bevitel	Kivitel	Bevitel	Kivitel	Bevitel	Kivitel		
1911 } első 4 havában	41.335	31.396	8.813	11.509	19.369	13.533		
1912 } első 4 havában	49.630	34.666	8.177	12.857	23.898	14.844		
1913 } első 4 havában	45.475	36.414	9.069	11.179	26.726	19.474		

¹ L. «The equation of exchange for 1912 and forecast», New-York, 1913.

II. RÉSZ.

A világháború nyomában járó gazdasági válságok.

Napjaink gazdasági zavarai mint válság.

1914. június 29-én történt a sarajevói merénylet. A tőzsde, a gazdasági és politikai életnek ez a finom s érzékeny hőmérője, az első pillanatnyi meghökölés után csodálatosképen nem tulajdonított nagyobb jelentőséget az eseménynek s az üzleti élet lanyhaságát inkább magyarázták a mexikói és albániai zavargásokkal, a délamerikai gazdasági válsággal, az ulsterkérdéssel és a Wilson-féle amerikai vasútreformjavaslattal. A keleti kérdés csak július közepétáján kezdte erősebben magára vonni a figyelmet, mikor is a Dresdener Bank egyszerre csak nagybőrművü eladásokat eszközölt; ennek oka azon hír kiszivárgásában keresendő, hogy a monarchiának Szerbiához intézendő ultimátuma igen erőyes hangú lesz. Rövidesen megneszelték ezt a berlini és londoni tőzsdék is, hol az árfolyamok gyorsan kezdtek esni. Ime a londoni értéktőzsde jegyzései egynéhány tipikus papírra vonatkozólag:

	Július 8.	Július 22.	Július 27.	Július 29.
2½%-os államkölcsön ---	75¾	75½	72½	70
Osztrák 4%-os aranykölcsön	84½	84½	82	76½
Magyar " "	79½	79½	76	73½
Canadas --- --- ---	198	191	176	166
Southern Pacific --- ---	160¼	162	155	117

Fordulónapként július 22-ike, az ultimátum átnyújtásának napja szerepel. A helyzet innen azután gyorsan komolyodik már; 27-én, a hadüzenet előtti napon zárulnak be a bécsi, a budapesti és a brüsszeli tőzsdék kapui, 28-án a pétervári, 30-án pedig a párisi és a berlini tőzsde nemul el. Most már London sem tudott többé ellentállni s miután egyetlen napig egész Európa zsibvásárja volt,¹ 31-én szintén zárni volt kénytelen. Egyik hadüzenet a másikat követte — s megkezdődött a világháború.

***

Az a társadalmi s gazdasági összeomlás, melynek tanúi vagyunk, vajjon gazdasági válság-e? Az-e annak szigorúan vett autochton jellegének szemmeltartásával? Hisz minden rossznak oka a fegyverek pusztítása, a háború! S mégis azt kell mondanunk, hogy itt is, legalább részben gazdasági válságról van szó, miután a háború előidézésében a mozgató tényezők — eltekintve a francia revanche-mozgalom-

¹ „... dumping ground for the whole Continent of Europe”. L. «The Economist» 1914. aug. 1. számát!

tól és a pánszláv izgatástól — gazdasági eredetűek voltak. A termelés és fogyasztás internacionális-expanzív jellege sehogysem tudott már párhuzamosan haladni a nemzetek szerint való széttagozottsággal, annak vonalát előbb-utóbb át kellett szelnie. Csupán a metszőpontok helyét állapították meg a fenti politikai motívumok, a metszőpontnak helyét abban a szűk s rövid mozgási térben, melyet a gazdasági fejlődés még megengedett neki.

***

Mielőtt azonban rátérnénk a világháborúval járó gazdasági válságnak, mint egybefonódó, szövevényes egységnek szemlélésére, röviden ki kell térnünk arra az egészen különálló jellegű s a háborúval bár közvetlen, de teljesen más természetű kapcsolatban lévő válságra, mely az *Egyesült-Államokban* 1917-ben következett be.

Míg Európa már három éve a legsúlyosabb gazdasági állapotban színlődött, termelése egyre csökkent, addig az Unió fokozott munkával s kivitelének nagyarányú növelésével segítette egyrészt az ántántot hadviselésében, zúditott azonban másrészt óriási aranyözönt azokból maga felé.¹ A nagy pénzbőség következtében a kamat mélyen süllyedt, a hathónapos lejáratú elsőrendű kereskedelmi váltó diszkontja $3\frac{1}{8}\%$ volt New-Yorkban 1915 végén; a következő év végéig egy százalékot ugyan emelkedett, a viszonyokhoz mérten azonban még mindig túl-alacsonynak volt mondható. Az óriási hadiköltségek által pénzügyileg erősen megviselt óvilági vevők azonban egyre jobban hitelre kezdtek szorulni s az amerikai szállításokat bár most még fokozottabb mértékben vették igénybe, arannyal gyéren fizettek csak. A hatalmas termelési apparátusnak fenntartásához azonban egyre több pénzre volt szükség, a diszkont most már a szokott mértéken tülemelkedett. 1917. júl. 7-én eléri az $5\frac{1}{8}\%$ -ot, majd további feszítést nem bírva el a hitellel, a hűrnak meg kellett pattannia, a válság kitört. A *«The Economist»* kimutatása szerint² a newyorki bankok aranytartaléka, mely 1916. dec. 23-án még $83\frac{1}{2}$ millió £-ra rúgott, 1917. dec. 15-én mindössze 386 millió £!³ Az értékpapírok is hatalmas árfolyamhanyatlást mutatnak. Legmagasabb állásukból, melyet 1916-ban ért el, 1917 elején lassacskán süllyedni kezdenek, esésük júliusban hirtelen lesz, decemberben pedig katasztrófális jelleget ölt. A *«Bethlehem»* pld. 1 év alatt 233-ról 67-re, az *«American Locomotive»* 140 $\frac{1}{2}$ -ről 46 $\frac{1}{2}$ -re esett. Még súlyosabbá teszi e zuhanás következményeit az, a válságok történetében példátlan, a világháború sajátos viszonyaival azonban igen könnyen megmagyarázható ellentét, mely közte és az áraknak elég érzékeny — NB abszolút alapon vett elég érzékeny — emelkedése között mutatkozik. A *Labour Statistics* irodájának kimutatása szerint a nagybani kereskedelem árindexszámai 1914-től 17-ig Amerikában a következőképen alakultak:

1914. júl.	100	1915. okt.	101	1916. okt.	134
« okt.	99	1916. jan.	110	1917. jan.	151
1915. ápr.	100	« júl.	119	« ápr.	172

¹ Az egész ország aranyállománya, mely 1914. jún. 30-án mintegy 19 milliárd \$ volt, 3 év alatt több mint 3 milliárdra emelkedett, a bankbetétek pedig ugyanezen idő alatt 131 $\frac{1}{2}$ milliárdról 217 milliárdra szaporodtak.

² L. 1917. dec. 29-iki számát!

³ E helyen azonban mindenestre tekintetbe kell venni azon változást, melyet a Federal Reserve Bank-rendszernek bevezetése idézett elő! Erre vonatkozólag l. *«Der Deutsche Oekonomist»* 1920. augusztus 7-iki számában *«Inflation in den Vereinigten Staaten von Amerika»* című cikket!

Innen azután még folytonosan emelkedőben vannak az indexek, annyira, hogy Hoover összeállítás szerint¹ 1917. évi átlaguk 175·9-re rúg az 1916-os 120·5-del szemben.

Az áraknak ezen emelkedése összefüggésben van a válságnak egy másik sajátosságával, mely abban nyilvánult, hogy a tőzsdének ezt a nagyfokú összeroppanását az iparban nemcsak hogy válság nem, de még a legkisebb mérvű depresszió sem követi. Ellenkezőleg, az állam megrendelései egyre növekszenek, az ipar így többet termel, a tőke tehát még mindig bőven talál befektetési lehetőséget; a pénz drága marad, minek következtében a diszkont sem süllyed: az 1918. év folyamán állandóan 5½ és 6% között ingadozott.

Ezen különös, a válságok történetében eddig teljesen ismeretlen tényezők közrejátszása a zavarok elsimulásának is egészen sajátos képet adott. Míg a válságok stereotyp alakjánál a kibontakozás az olcsó árak által lehetővé tett lassú takarékoság, ennek gyümölcséként tőkefelhalmozódás, a tetlenül heverő értékek befektetésére való törekvés, így a pénz olcsósága s ezáltal táplált újabb üzleti kedv, élénk vállalkozási készség útján jött létre, ebben az esetben hiányozván ezen egész komplexumnak alapja, kiindulópontja, az ipari tevékenységnek a válság alatti csökkenése, magukból a zavarokból is egészen más módon történt a kilábolás. Egészen más módon, egészen egyszerű módon. Az árfolyamzuhanások következtében óriási veszteségeket szenvedett üzerektől a tőzsde lassanként megtisztult, az ügyletkötések száma egyre csökkent: a new-yorki Stock Exchange napi részvényforgalma mindössze 46 millió \$-ra rúgott ekkoriban. Miután a józanabb körök vették át a vezetést, az árfolyamoknak szükségszerűen emelkedniök kellett, mi rövidesen be is következett: a fentemlített «Bethlehem» pld. 1918-ban 94-re, az American Lokomotive pedig 71¾-re javult.

Az irányszat így újból az élénkülés felé mutatván, egyszerre erősen érezhetővé vált a pénzhány. Bár az állam és egyes hadiszállítással foglalkozó vállalatok részére elegendő tőke jutott még, mi nem utolsó sorban a népesség széles rétegei hazafias magatartásának tudandó be, az iparvállalatok nagy zöme egyáltalán nem számíthatott a közönség befektetéseire s így azok előtt a fejlődés útja eleve el volt zárva. E nehéz helyzetből a kormány segítette ki a gazdasági társadalmat. A War Finance Corporation, egy pénzügyi társaságot, törvény hatalmazott fel 3 milliárd \$ összegű bankjegy kibocsátására, melynek fedezeteként ipari vállalatok értékpapirjai szolgálhatnak értéküknek 75%-áig. Mivel ezeket a bankjegyeket minden szövetségi (tehát állami) bank beváltja ugyan, de csak saját jegyeire, kibocsátásukkal tulajdonképpen papírpénz került forgalomba. 1918 végéig, tehát a törvény életbeléptétől számított 6 hónapon belül a Corporation több mint 70 millió \$-t kölcsönzött a fent körülírt eljárás szerint.

***

Rátérve már most a világháború nyomában előállott súlyos gazdasági zavarok okaira, úgy azok egységes összefoglalójaként a túlfogyasztást jelölhetjük meg. Míg a modern válságok klasszikus korszakában a szabad verseny és a túltermelés szerepelnek vezérlő motívumokként, addig a világháború folyamán az állami megkötöttség és beavatkozás lép előtérbe, mely ugyan minden lehető elkövet a termelés és fogyasztás közötti párhuzam fenntartására, ezt azonban a hosszú

¹ L. a «Deutsche Wirtschafts-Zeitung» 1920. jún. 15-iki számát!

ideig tartó küzdelem folyamán egyre kevésbé tudja biztosítani. Épen ezen állami beavatkozással magyarázható azon körülmény, hogy a válság nem hirtelen kitörő összeomlás alakjában jelentkezett — megakadályozta ezt a többé-kevésbé, de mégis előrelátó központi vezetés, mely mindenestre elejét vette a termelés anarchiájának, — hanem lassú, de annál mélyebben vajúó leromlás képében állott elő. Az az évekig hadban álló 15—20 millió ember, kik erejük s energiájuk virágzásában levő férfiak közül választatván ki, ahelyett, hogy, mint rendes körülmények között, a saját fenntartásukhoz szükséges javaknál is még jóval többet termeltek volna, most minden tevékenységüket a pusztításnak, a verejtékkel összehordott épület lerombolásának szentelték. Megakadályozására, megszorítására követhettek el a kormányok most már bármit, e destruktív folyamat következményeinek, hatásainak kérelhetetlenül, matematikai pontossággal és szigorúsággal kellett bekövetkezniök.

Ezen súlyos helyzet azonban még mindig csak a háború vetülete. Ami azt gazdasági válsággá minősíti, az azon végeredményében mégis csak gazdasági cél, mely a világháborún keresztül tört érvényesülésre. Gazdasági létfenntartásuk biztosítására az egyes nemzetek magas politikája ezt az utat találta célravezetőnek,¹ s véljük bár most utólag, hogy helyesen jártak el, avagy hogy csaldóttak feltevésükben, a megnyilvánuló súlyos zavarok mégis csak eredetileg gazdasági tevékenység, számítások eredői. Hisz azzal már a háború megkezdésekor is tisztában lehetett minden a közgazdaságban csak legkevésbé is jártas államférfiú, hogy a fegyverdörgés nyomában gazdasági depresszióknak kell következnie; ezt elviselhetőnek, elviselendőnek tartották azonban azon nagy gazdasági cél elérésének érdekében, mely a nemzetek szeme előtt lebegett. Hogy a célt nem érték el, hogy az előzetes tervezetében, számításban múlt jelentőségűnek felvett depresszió tízmilliók súlyos nyomorává, katasztrofális nélkülözésekké, éhhalállá fajult, csak azt mutatja, hogy a számítás csalóka alapon készült, hamis volt: ez pedig lényeges tényezője minden gazdasági válságnak.

***

A túlfogyasztást súlyosbító körülmény, a csekélyebb termelés megvilágítására álljon itt égnéhány adat. Az 1910—14. évek átlagával szemben az 1919. év világtermelése az egyes főbb nyersanyagoknál a következő csökkenést mutatja: búza 0·7%, zab 2·9%, len 46·9, gyapot 26·4, cukor 37%-ot, az 1913. évvel szembeállítva a gyapjú 8·2, a szén 20·6,² a nyersvas 24·7, az acél 19·8%-ot. Ez adatoknál azonban tekintetbe kell vennünk, hogy 1910 az Unióban és Franciaországban 1912—13

¹ Bár egyoldalúan elfogult szempontból, de lényegében ugyanezt mondja *Bellet*: «Il me semble que les Autrichiens aient cherché dans une guerre une solution aux troubles économiques profonds qui sévissaient dans leur pays et avaient été influencés grandement par les préparatifs militaires de la Monarchie. Pour l'Allemagne, il est prouvé maintenant qu'elle a poursuivi dans une guerre colorée de motifs politiques, un gain pécuniaire, un butin abondant, quelque nouvelle indemnité, qu'elle suppose pouvoir constituer un bénéfice et faire rentrer dans le pays des capitaux nouveaux». L. «Crises économiques», Paris, 1918.

² A széntermelés millió q-ban:

	1913-ban	1919-ben
Anglia	292	254
Franciaország	44	22
Németország (a Saar-medence és Lotharingia nélkül)	173	109
Egyesült-Államok	517	495

pedig általános válság évei voltak, melyeknek nyomában járó depresszió alatt úgyis csak mérsékeltébb termésről lehetett szó. Növekedést 1919-ben az 1910—14. évek átlagához mérten csak a következő terményeknél talá-lunk: a rozsnál 23·6%-ot, árpanál 4·6%, a tengerinél 4·8, selyemgubó-nál 39·1 és a dohánynál 28·9%-ot.¹

A gazdasági élet oly fontos ütőerére, a hajóterre fordítva figyel-münket, a *Lloyd's Register of Shipping* kimutatása szerint² Anglia vesztesége az 1914—1920-as években 781.000 tonna, Németországé pedig 4,716.000 tonna, mely számokat azonban már a békeszerződés értelmé-ben átszolgáltatott hajók új megoszlása alapján állították össze. Ezzel szemben az Egyesült-Államok 10,379.000, egyéb országok³ pedig 3,619.000 tonna gyarapodást mutatnak, melynek összege szembeállítva a fenti államok veszteségének összegével, a világ hajóterének 8,501.000 tonná-val való növekedését mutatják; ebből 6 millió tonna az 1919-es évre esik. Lerontja ezt azonban a vasútanyagnak nagymértékű pusztulása és újakkal való pótlás hiánya következtében beállott erősen csökkent teljesítőképessége az európai szárazföldi közlekedésnek.

A világ aranytermelése a következő csökkenést mutatja:

Év	Termelés 1000 £-okban
1913 --- --- --- ---	22.265
1914 --- --- --- ---	21.413
1915 --- --- --- ---	22.752
1916 --- --- --- ---	21.895
1917 --- --- --- ---	20.491
1918 --- --- --- ---	18.545
1919 --- --- --- ---	18.663

mely kimutatásban legkedvezőtlenebbül az Egyesült-Államok szere-pelnek.

A szövetségesek legfőbb tanácsának 1920. március 8-án közzétett gazdasági manifesztuma szerint a Németbirodalom hadiadóssága (nem számítva ide a jóvátételi kötelezettségeket) 9·5 milliárd £, Angliáé 7, Franciaországé 6·75, az Egyesült-Államoké 5, Olaszországé pedig 2·75 milliárd £.

¹ Dr. August Müller volt német birodalmi államtitkár adatai; l. «*Deutsche Wirtschafts-Zeitung*» 1920. jún. 1. számát.

² L. «*The Economist*» 1920. júl. 31. számát és a «*Der Deutsche Oekonomist*» 1920. aug. 14-iki számát.

³ Nevezetesen pedig: Franciaország 1,041.000, Japán 1,288.000, Olaszország 608.000, az angol gyarmatok pedig 400.000 tonna. — Érdekes az egyes országok tengeri hatalma egymáshoz való viszonyának eltolódása. Japán azelőtt 6-ik volt a világkoncertben, ma 3-ik, Norvégia 4-ik volt, ma 7-ik, Németország 2-ik volt, ma pedig még 1/2 millió tonnával sem rendelkezik. Angliáé volt a világ összes hajóterének 41·6%-a, ma 33·6%-kal kénytelen beérni, míg az Egyesült-Államok részesedése 4·7%-ról 24·0%-ra szűkött fel. A szállítási technika fejlődésének szempontjából fontos adat, hogy a vitorlásoknak az összes hajóterben való szereplése 60%-ról 40%-ra sülyedt. (1902-ben még 220% volt!) A jelentékenyebb államok hajótere:

	Millió tonnákban			Millió tonnákban	
	1914	1920		1914	1920
	június havában			június havában	
Anglia --- --- --- ---	18·89	18·11	Hollandia --- --- --- ---	1·47	1·77
Angol gyarm. --- --- ---	1·63	2·03	Svédország --- --- --- ---	1·01	1·00
Unió (tengeri) --- --- ---	2·21	12·41	Spanyolország --- --- ---	0·88	0·94
« (tavi) --- --- --- ---	2·26	2·12	Dánia --- --- --- ---	0·77	0·72
Japán --- --- --- ---	1·71	3·00	Görögország --- --- --- ---	0·82	0·50
Franciaország --- --- ---	1·92	2·96	Németország --- --- --- ---	5·13	0·42
Olaszország --- --- --- ---	1·43	2·12	Monarchia --- --- --- ---	1·05	—
Norvégia --- --- --- ---	1·96	1·98			

A papirpénzforgalom 1913-tól 1919 ig Angliában 30 millió £-ról 450 millióra, Franciaországban 230-ról 1500 millióra, Olaszországban 110 millióról 200 millióra, Belgiumban pedig 40 millióról 200 millió £-ra szaporodott. A *Board of Trade White Paper* kimutatása szerint az árak indexszámai a következőképen alakultak:

Allam	Nagyban 1913 = 100	Kicsinyben 1914 = 100
Egyesült-Államok (1920 márc.)	253—	196
Anglia ¹ (1920 márc.)	321·8	235
Japán (1919 okt.)	266·3	—
Franciaország (1920 febr.)	322·4	Páris 297
Svédország (1920 márc.)	354—	291
Olaszország (1919 dec.)	452·6	252

Az árak ezen emelkedésével együttjár a pénz drágulása is. A diszkont egyre való növekedését tünteti fel az alábbi táblázat:²

Hely	Időpont	Diszk. ‰	Időpont	Diszk. ‰	Időpont	Diszk. ‰
Berlin...	1914 XII/23	5	—	—	—	—
London...	1914 XI/7	6	1920 IV/5	7	—	—
Páris...	1914 VI/4	5	1920 IV/7	6	—	—
Amsterdam...	1915 VII/1	4 ¹ / ₂	—	—	—	—
Stockholm...	1919 VI/12	6	1920 III/18	7	—	—
Krisztiania...	1919 XII/18	6	—	—	—	—
Madrid...	1919 XI/12	5	—	—	—	—
Bukarest...	1916 V/1	5	—	—	—	—
Szófia...	—	6 ¹ / ₂	—	—	—	—
New-York...	—	—	—	—	1920 VI/1	6
Brüsszel...	1918 VI/5	3 ¹ / ₂	1920 IV/1	4 ¹ / ₂	1920 IV/28	5 ¹ / ₂
Róma...	1919 I/11	5	1920 IV/6	5 ¹ / ₂	1920 V/17	6
Zürich...	1918 X/4	5	—	—	—	—
Kopenhága...	1919 X/7	6	1920 IV/16	7	—	—
Helsingfors...	1919 IV/18	7	1920 III/23	8	—	—
Bécs...	1915 IV/12	5	—	—	—	—
Prága...	—	—	—	5	1920 V/12	6

Lássuk mármost röviden, a túlfogyasztás és a termelés csökkenése az egyes főbb államokban miként alakult.

Anglia.

A háborúban való győzelem gazdaságilag is pyrrhusi diadal volt. Nagy-Britanniának egyelőre minden erejét háborúelőtti magaslatának újból való elérésére kell fordítania. A nemzetközi élet sok ágazatában tanúsított egykori monopolhelyzetét több ponton egyszerű s egyenrangú versenytárs szerepével kell elcserélnie; figyelmét a világpiacról mindinkább elvonja a saját birodalmát összefogó politikai s társadalmi abrónicsok recsegése, ropogása.

Hogy az alább következő, pénzben kifejezett számadatokat helyesen értelmezhesünk, legelőször is arra a változásra kell tekintetünket fordítanunk, melyen a font forgalma átesett. Hogy annak ezen célból egyéb külföldi valutákkal való összehasonlítása mennyire helytelen, az azonnal szembeötlő annak megfontolása után, hogy hisz azoknak

¹ Angliánál kiindulópontul a háború kitörésének napja veendő.

² L. a *«Deutsche Wirtschafts-Zeitung»* 1920. jún. 15. számát.

értéke is mind kisebb-nagyobb mértékben változást szenvedett. Abszolút helyes mértékkel mérni csak akkor fogunk, ha ítéletünket az indexszámok alapján helyezzük, melyek a valutaegységnek a szükségleti cikkekhez való mindenkori csereviszonyát fejezik ki s így a pénz értékének valódi lényegét tükrözik vissza. Ezen indexszámok a háború következtében a következő átalakuláson estek át:¹

	Gabona és hús- neműek	Egyéb élelmi- szerek	Textilgyárt. és nyers- anyagok	Ásványok	Egyéb vegyes árúk	Össze- sen	%-okban
Az 1901–905 évek átlagszámai	500	300	500	400	500	2200	100
1914 júl. vége	579	352	619 ^{1/2}	464 ^{1/2}	553	2565	116.6
1914 dec. «	714	414 ^{1/2}	589	476	686 ^{1/2}	2800	127.3
1915 « «	897	446	731	711 ^{1/2}	848 ^{1/2}	3634	165.1
1916 « «	1294	553	1124 ^{1/2}	824 ^{1/2}	1112	4907	223.0
1917 júl. «	1432 ^{1/2}	652 ^{1/2}	1441	841 ^{1/2}	1278 ^{1/2}	5646	251.6
1918 nov. «	1289	782 ^{1/2}	1848	903	1389 ^{1/2}	6212	282.6
1919 júl. «	1339 ^{1/2}	805 ^{1/2}	1854 ^{1/2}	1033 ^{1/2}	1417	6460	293.2
1920 máj. «	1484	981 ^{1/2}	2819	1295 ^{1/2}	1619	8199	372.7
1920 jún. «	1511	929 ^{1/2}	2562	1289	1555 ^{1/2}	7847	356.7
1920 júl. «	1499	934	2594	1308	1541	7876	358.0

A font tehát például 1920 jan. 1-én körülbelül 3-szor kisebb értéket fejez ki, mint 1914 jan. 1-én.

Az angol államadósság, melynek összege 1914. aug. 1-én 710.5 millió £, 1915 III/31-én 1162, 1917 III/31-én 3906.6, 1918 III/31-én 5890.2, 1919 III/31-én 8078.7, 1920 júl. 31-én pedig 7803 millió £.² A háború alatt az állam tehát körülbelül 7 milliárd £ új kölcsönt vett fel, minek törlesztése a jövőben is súlyos terheket fog a lakosságra róni. A helyzetet még aggasztóbb színben tünteti fel a birodalom mai gazdálkodása. A budget összes kiadásai 1919-ben körülbelül 1^{1/2} milliárd £-ra rúgnak, ami a háború előtti kiadásoknak megtízszereződését jelenti. Ebből az összegből több mint ¹/₃ milliárd £ jut még mindig a szárazföldi, vízi és légi haderő fenntartására s körülbelül ugyanennyire rúg az újabb deficit. Ezzel szemben az egész nép jövedelme a háború előtt körülbelül 2 milliárd £ ra, a háború után pedig körülbelül 3¹/₂ milliárdra becsülhető, mely növekedés azonban semmikép sem áll még arányban a kiadások óriási szaporulatával. A pénzügyek állapota tehát súlyosan megromlott s ha nem állna előttünk egyidejűleg a vereséget szenvedett államok szomorú képe, azt egyenesen katasztrofálisnak mondhatnók.

A Bank of England aranykészlete 1914. május 27-én 36 millió £, 1918. aug. 7-én 68, 1919. aug. 7-én 88, 1920. aug. 4-én pedig 123 millió £ volt; ezzel szemben bankjegyforgalma ugyanezen napokon 29, 57, 80, illetve 126¹/₂ millió £, mely összeghez azonban hozzáadandók még a banknak forgalomban lévő ú. n. pótljegyei.³ A diszkontláb ugyancsak a fenti időpontokban 3, 5, 5, illetve 7%.

Igen figyelemreméltó a bankok körében tapasztalható azon erősen koncentrációs folyamat, mely már a múlt század utolsó éveiben kezdődött meg Angliában s a háború alatt is még fokozottabb mértékben

¹ L. a «The Economist» 1920. aug. 7-iki számát.

² L. a «The Economist» 1920. aug. 7. számát.

³ Ezek pedig a 95. oldalon közölt kimutatás szerint igen tekintélyes mennyiségben keringhetnek.

egyre tovább tartott s melynek tulajdonképeni magva és célja volt a fúziók által erősített és ellentállóbbá tett Londonnak, mint a világ pénzügyi központjának ebben minőségében való megtartása. Különösen erősen 1917-ben lépett fel ez a fúziós áramlat, mikor is az akkor fennállott 11 londoni nagybank hattá olvadt össze. 1919 májusa óta nem igen fordult már elő ily egyesülés. A bankok azonban szélesesen terjeszkednek különösen a tengerentúlra s itt számos fiókot alapítanak. A «*The Economist*» bankszáma a következő adatokat hozza:

Év	Bankok száma	Fiókok száma	Alaptőke és tartalékok	
			millió	£-ban
1890 --- --- ---	104	2203	67·8	369·7
1895 --- --- ---	99	2690	69·2	455·5
1900 --- --- ---	77	3757	78·8	586·7
1905 --- --- ---	59	4558	82·0	627·5
1910 --- --- ---	45	5202	80·9	720·7
1915 --- --- ---	37	6027	81·7	992·6
1917 --- --- ---	34	6004	84·5	1365·3
1918 --- --- ---	26	6285	92·9	1583·4
1919 --- --- ---	21	6918	106·3	1874·2

A külkereskedelem statisztikája szerint az összes bevétel értéke 1913 április—június hónapjaiban 184¹/₂ millió £ volt. Ha ezzel az 1920. év április—június hónapjainak 503 milliónyi bevitelét állítjuk szembe, látszólag 175%-os emelkedést találunk, mely azonban nyomban eltűnik, ha a behozott javaknak 1913. évi árát vesszük tekintetbe. Ez mindössze 176 millióra tehető s így tulajdonképen 3·4%-os csökkenés felel meg a valóságnak. Hasonlóképen alakul a kivitel is, mely a fenti időszakokban 1913-ban szintén csak 158 millió az 1920-iki 403 millióval szemben, tényleg azonban itt még nagyobb, 21·5%-os csökkenés észlelhető.

Az új tőkebefektetések statisztikája is nagyon kedvezőtlenül alakul az utolsó két évben, mit azonban enyhít azon körülmény, hogy az állam ekkoriban kölcsöneivel a magántőkét erősen igénybevette.

Új tőkebefektetések¹ (millió £-okban)

Év	Első negyed	Második negyed	Év	Első negyed	Második negyed
1910	99·3	88·7	1916	126·2	131·0
1911	61·2	56·2	1917	825·9	221·2
1912	47·9	62·4	1918	475·2	220·9
1913	50·3	70·0	1919	291·9	93·9
1914	97·6	54·7	1920	135·1	98·0
1915	46·3	25·7			

A szénbányászat, amint arra már fentebb is történt utalás, a háború előtti mennyiséghez képest most nagy csökkenést mutat; a szénbányászok mai munkateljesítménye ¹/₅-del kevesebb, mint amennyi a háború előtt volt. Különösen sokat szenved az angol szénipar az egyre erősödő és fejlődő Amerika versenyétől, mely utóbbi termékeinek sokkal olcsóbb árával máris kiszorította Angliát a dél-amerikai piacról. Sokat ártott a nagy szénsztrájk is. Az anyaország kisebb termelését ellensúlyozandó, a gyarmatok, nevezetesen Kanada,

¹ Lásd a «*The Economist*» 1920. július 3. számát.

Ausztrália, Délafrika és India fokozzák egyre intenzívebbé szénbányászataikat, de emezeknek is hamarosan versenyt van hivatva támasztani Kínának még ki nem zsákmányolt, mesés gazdagságú szénállománya. A hidraulikus gépek, valamint a kőolajtűzelés is egyre jobban függetleníti a világ iparüzemeit az angol széntől.

A vasipar terén Amerika már messze túlszárnyalta Angliát úgy terményeinek mennyiségével, mint azoknak sokkal alacsonyabb áraival. A hajólemeznek tonnánkénti ára pl. az amerikai szénstrájk előtt itt 14 £, Angliában pedig 18 £ volt. Hasonlóképpen kezdi kiszorítani Angliát a világpiacról az amerikai gépipar is, elsősorban pedig az itteni, a háború alatt nagyot fejlődött automobilgyártás. A gyapotipar terén Anglia nyersanyagszükséglete révén majdnem teljesen az Egyesült-Államoknak van kiszolgáltatva, mivel az egyiptomi és az indiai gyapot részint mennyiségénél, részint pedig minőségénél fogva az angol ipar szempontjából majdnem számba sem vehető. Farostoknak gyapot-pótlékként való tökéletesített felhasználása azonban az egész textiliparban gyökeres felfordulást idézhet elő. Válságba jutnak azonkívül lassankint az angol háborús ipar gyenge fattyúhajtásai is, mint egész festék-, játék- és optikai ipara. A külföld — nevezetesen Németország — sokkal tökéletesebb termékeinek megsemmisítő versenye elől ezeket csak magas védővámokkal lehet továbbra is életben tartani.

A kereskedelmi mérleg már a háború előtt körülbelül 3 milliárd £ passzívát mutatott fel; nem úgy azonban a fizetési mérleg, mely ha tekintetbe vesszük a mintegy 2—3 milliárdos külföldi befektetést, továbbá azon kb. 3—4 milliárdra rugó jövedelmet, melyet a nemzetnek a hajózás, a biztosítás és a bizományi üzlet hozott, kb. 3—4 milliárdal aktív volt. Ezzel szemben az 1919. év kereskedelmi mérlege 13 milliárdal passzív. A *Board of Trade Journal* az ú. n. láthatatlan kivitelt ez évben kb. 10 milliárdra becsüli (hajózás 8, külföldi befektetésekből származó jövedelem 1,6,¹ egyéb jövedelem 0,8 milliárd), mely összegnek figyelembevételével a fizetési mérleg is még mindig 3 milliárdal passzív. Mindazonáltal nem szabad tekinteten kívül hagynunk, hogy 1919-ben teremtette újra, illetve egészítette ki Anglia a háború alatt oly erősen megcsappant nyersanyagkészletét, mely beszerzéseknek hatása a kivitelben csak a következő években mutatkozhat. Ez okból már 1920-ban is erősen aktív fizetési, valamint kereskedelmi mérlegre számítanak.

Az a bár meglehetősen csendben, de mindkét oldalról annál hatalmasabb erőfeszítéssel küzdött politikai harc, mely a központi unionista kormányzat és az egyes gyarmatok között forrong, szintén gazdasági s nagyrészen a világháború következtében előállott alapokon nyugvó tényezőkkel indokolható. A háború előtt még szorosan az anyaországhoz csatolta a gyarmatok gazdasági életét az a momentum, hogy tökérszegénységükben befektetést legbővebben, legkönnyebben és legolcsóbban tőle várhattak. Azóta a világ sora fordult egyet. Indiának önálló gyapotipara és szénbányászata, Kanadának virágzó hajóépítőipara van s Délafrika is egyre jobban gazdaságilag teljesen magában megálló szervezet képét ölti magára. Amely mértékben fejlődik e tartományok gazdasági élete, oly mértékben kényszerülnek egyre inkább önálló gazdasági politikára. Ha ugyanis az anyaország iparcikkait vámked-

¹ Azért oly csekély, mivel a háború folyamán a külföldi követelések tekintélyes részét, körülbelül 300%-át a nyersanyagokat szállító államoknak kellett átengedni. Ebből egyedül az Egyesült Államoknak mintegy 20 milliárd jutott.

vezményekben részesítik, ezt a többi állam a gyarmatok nyersanyagainak súlyosabb vámokkal való megterhelésével lesz kénytelen megtorolni, mi ez utóbbiakat az Angliával való vámúnió megszüntetésének törekvése kell, hogy sarkalja. Tökét most már ugyanolyan, sőt talán előnyösebb feltételek mellett kaphatnak az Egyesült Államokban is; Délafrika aranyát máris New-Yorkba szállítja, Anglia közvetítésének megkerülésével. India gazdasági önállóságát mutatja már a rúpiának a fonttól való teljesen független árfolyama is. Pompás valutája képessé teszi e tartományt angol adósságainak gyors törlesztésére és Japán máris $\frac{1}{5}$ -résszel szerepel bevitelében, melyben az Egyesült Államok is egyre nagyobb arányban foglalnak helyet. Ugyancsak az Unióval fonódnak össze egyre szorosabban Kanada és Ausztrália gazdasági szálai is, melyek szemében Anglia mindinkább a magát gyarmatai veréből teleszívni akaró pióca s fejlődő nemzeti szabadságérzetüket eltipró zsarnok képét nyeri. Hogy a gyarmatokban fejét egyre jobban, magasabban s erőteljesebben felütő szocializmus¹ e különben is zilált politikai állapotot hova juttathatja, azt eléggé jellemzi a londoni kormánynak az «Empire» kötelékének fenntartásáért való rettegése.²

Franciaország.

A háború pusztításai által közvetlenül legmélyebben sújtott állam Franciaország. Az elnéptelenedő francia nemzet jövőjén aggódókat kétségbeeséssel kell, hogy eltöltsék azok az óriási veszteségek, melyek a harctereken felemészítették férfainak színe-javát. A «faji öngyilkosság» még a jelen század elején átvezetett a kétgyarmekrendszerről az egykére s míg ekkoriban Franciaország népesség tekintetében Európában még a második helyet foglalta el, ma Oroszországon kívül elmarad a Németbirodalom, Anglia és Olaszország mögött is. Népességükben rohamosan fogyó falvak és városok már a háború előtt is igen gyakran találkoztak, a nyári mezőgazdasági munkálatok már sokhelyütt híján voltak elegendő munkáskéznek s már akkor olasz, spanyol és belga munkásoknak ideiglenes behozatalával vagy tartósabb betelepítésével kellett a helyzeten segíteni. A háborúban elveszettekkel szemben a gyermekek száma sem nyújthat ellensúlyozást, a népszaporodás állandóan és reménytelenül csökkenő tendenciát mutat. E nemzeti dekadencia egyedül hatásos ellenszere hatalmas gazdasági fellendülés lehetne, a jólétnek gyors és nagyfokú emelkedése; csupán ez bírhatná a lakosság szélesebb rétegeit sűrűbb családalapításra, gyermeknemzésre. Pedig ily fellendülésre egyelőre édes-kevés remény van, az országot a háború nagyon megviselte.

A változott viszonyok tárgyalása előtt itt is legelső helyen az árak hatalmas emelkedésére, ill. a frank értékének csökkenésére s ezáltal nyert új forgalmára kell tekintetünket vetnünk. Az 1913-hoz mért nagybani árukereskedelem általános indexszáma: 330. A detailárakra vonatkozólag az «*Excelsior*» a következő adatokat közli:

¹ Az anyaországban is rohamosan emelkedik a szervezett munkások száma: 1917-ről 18-ra 20%-os gyarapodást mutatnak, 5-52 millióról 6-62 millióra szaporodtak. Az angol munkaügyi miniszternek a parlamentben tett kijelentése szerint 1919-ben 1413 nagybbszabású sztrájk fordult elő, melyek kerekén $2\frac{1}{2}$ millió munkást érintettek közvetlen vagy közvetlenül s 34.480.000-nyi munkanapnak elvesztését okozták. (Lásd «*Der Deutsche Ökonomist*» 1920. június 19. számát.)

² Nem maradhatnak említés nélkül e helyen Mac Swiney esete és a sinfeinok 1920. őszi véres mozgalmai sem.

Árú	1914-ben	Árak 1920 jan. 1-én	Árú	1914-ben	Árak 1920 jan. 1-én
1 kg. burgonya	15 c.	75 c.	1 font rizs	60 c.	1'70 fr.
1 l. tej	40 «	95 «	1 « só	10 «	50 c.
1 drb tojás	15 «	80 «	1 « olaj	60 «	4 fr.
1 kg. csokoládé	3 fr.	6 fr.	1 öltözet ruha	125 fr.	450 «
1 font vaj	1'90 «	8'80 «	1 pár cipő	25–40 fr.	70–140 fr.
1 kg. kávé	4— «	11— «	1 « bőrkezttyű	5 «	22 fr.
1 font sonka	2— «	12— «	100 kg. újságpapír	28 «	155 «

A francia közigazdászok a háború előtt nemzetük összes vagyonát 300 milliárd frankra szokták volt becsülni; ezzel szemben a háború a franciáknak, beleszámítva a hadszíntérre vált vidékeknek 120 milliárdra tehető károsodását is, 343 milliárd frankjukba került, mely összegnél természetesen, mint minden pénzértékben kifejezett adatról, tekintettel kell lennünk a változott valutaviszonyokra. A háború előtti állami költségvetések kiadási rovata rendszeren 5 milliárd frankra rugott. A háború alatt a budget következőképen alakult :

E v	Háborús kiadások	Államadósság	Polgári költségvetés	Összesen
	m i l l i á r d f r a n k o k b a n			
1914 (első 5 hónapja)	6'75	0'60	0'99	8'35
1915	18'45	1'90	2'45	22'80
1916	27'24	3'33	2'37	32'94
1917	34'06	4'86	2'75	41'68
1918	44'18	7'08	3'40	54'67
1919	36'67	7'99	5'31	49'97
Összesen	167'35	25'76	17'27	210'41

Elszomorító képet nyerünk, ha e kiadásokkal szembeállítjuk az állam bevételeit :

E v	Adók	Állósított adósságok	Függő	Összes bevétel
	m i l l i á r d f r a n k o k b a n			
1914 (első 5 hónapja)	1'87	—	5'02	6'90
1915	3'77	10'97	8'68	23'42
1916	4'64	10'72	13'49	28'49
1917	5'81	7'67	24'89	37'97
1918	6'44	23'36	15'63	45'43
1919	10'71	—	42'84	53'55
Összesen	33'24	52'72	110'55	195'76

Az egész államadósság, beleszámítva a Banque de France által nyújtott előlegeket is, 238¹/₂ milliárdra tehető, mely összegből a külföld egyes államai követeléseikkel ekkép részesednek :

Egyesült-Államok	16'4 milliárd	Svájc	117 millió
Nagybritánia	15'3 «	Hollandia	114 «
Spanyolország	543 millió	Norvégia	83 «
Japán	323 «	Uruguay	80 «
Argentina	232 «	Svédország	60 «

A háborúban elpusztult vidékek újraépítése a 100 milliónyi alap-tőkével létesült Crédi National feladata s további pénzügyi támaszul

e célra az ú. n. győzelmi kölcsönöket is felhasználják. Hadi, ill. győzelmi kölcsönökben az utóbbi években a következő összegek folytak be:

Év	Jegyzések milliárd	Ebből készpénz frankokban	Év	Jegyzések milliárd	Ebből készpénz frankokban
1915	13·3	6·3	1918	21·7	7·1
1916	10·1	5·4	1920	15·7	6·3
1917	10·2	5·1			

Az államadósságoknak csupán kamatai 9·5 milliárdra rúgnak évente, tehát majdnem kétszer annyira, mint a békeidők összes évi kiadása. E hatalmas passzívakkal szemben az állam mintegy 12 milliárd szövetségesinek nyújtott előleget és mintegy 40 milliárd értékű külföldi befektetéseket (ebből 30 milliárd Oroszországban) könyvelhet aktívumként a maga számlájára. Hogy e kintlevőségek milyen tényleges értéknek felelnek meg, az az adósnak mai politikai és gazdasági viszonyai-ban tükröződik legjobban vissza.

A helyzetet súlyosbítja még a franciák elbizakodottsága; a háborús rendkívüli kiadások folytán előálló 38 milliárdnyi évi deficit fedezésére nem is gondolnak, azt teljesen szövetségesek és az agyonsanyargatott Németországnak a nyakába kívánják varrni, ami sikerre ez utóbbiak kimerültsége következtében természetesen sehogyssem vezethet. Ez a gondolat vezette őket akkor is, mikor egy hatalmas amerikai konzorciumnak, mely a gyújtó- és dohánymonopólium kiaknázásának jogát akarta 60 milliárd frank azonnali lefizetése ellenében 25 évre bérbevenni, ajánlatát kereken visszautasították. A kereskedelmi mérleg passzívuma az utóbbi öt évben 75 milliárdra,¹ a fizetési mérlegé pedig évente kb 25 milliárd frankra tehető. A Banque de France bankjegyforgalma, mely 1913-ban 5·7 milliárd volt, 1920 júliusában a bankhitelnek az állam részéről való folytonos igénybevétele folytán 40 milliárdra szaporodott már, dacára annak, hogy a fedezet mindössze csak 5·9 milliárdra rúg.²

A háború előtt 2,550.000 tonnatartalmú francia kereskedelmi flotta a kereskedelmi tengerészet államtitkárának a képviselőházban 1920 júliusában elhangzott kijelentése szerint a háború alatt részint harcban, részint pedig balesetek folytán majdnem felét, 1,100.000 tonnát, elvesztette. Helyébe azonban már 1920 közepéig részben új építés, vétel vagy zsákmányolás, részben pedig a beszolgáltatott német hajók révén 980 tonna utánpótlás jelentkezik, melyet a franciák tervszerű új szerzeményekkel és továbbra is beszolgáltatandó német hajókkal még erősen növelni szándékszanak, úgy hogy számításaik szerint rövidesen 4 millió tonnányi hajótér birtokába kell jutniok. A háború által elpusztított vasútvonalakat aránylag nagyon gyors idő alatt állították ismét helyre: a 2245 km.-nyi elpusztított sínútból 1920 áprilisában 2020 km. már

¹ Az «*Économiste Européen*» szerint:

Az 1919. év részletes kereskedelmi mérlege.			Az 1919. év részletes kereskedelmi mérlege.		
Honnan ?	Hová ?	Bevitel millió frankban	Honnan ?	Hová ?	Bevitel millió frankban
Nagybritánia	...	7202	Egyesült-Államok	...	8133
Németország	...	591	Brazília	...	813
Belgium	...	909	Argentína	...	1299
Svájc	...	530	Algír	...	1026
Olaszország	...	1087	Marokkó	...	214
Spanyolország	...	883	Egyéb országok	...	7112
					1822

² A szenátus egy 1920 augusztusi határozata értelmében újabb 5 milliárdnyi bankjegykibocsájtást rendelt el. L. a «*The Economist*» 1920. aug. 28-iki számát.

megint használható volt. Csak valamivel halad lassabban a csatornák újjáépítése, amennyiben az 1075 km.-nyi elpusztított hálózatból a fenti időpontig csak 700 km.-t helyeztek ismét használható állapotba. A *«Journée Industrielle»* szerint ugyanekkor az elpusztított vidékeknek megkárosított 3363 ipari nagyüzeme közül 2241, tehát majdnem 72%-uk, üzemét teljesen vagy részben újra megkezdhette s ismét 234 ezer munkást foglalkoztatnak már a háború előtt alkalmazott 668.000-ból. Az 1·8 millió hektárnyi elpusztított szántóföldből megmívelhető ismét 400 ha, lövedékektől mentesített pedig 200 ha, 300.000 drb elpusztított mezőgazdasági eszköz megint 200.000-rel van már pótolva. Az 550.000 elpusztított lakás helyébe eddig csak 75.000-et építettek, 60.000-et pedig helyreállítottak.

Rendkívül sokat árt az ország termelésének a 8 órai munkaidő bevezetése. A *«Der Deutsche Oekonomist»* szerint a napi 2 órai munkavesztés az egész országban 15 millió órára rúg, ami viszont 1,875.000 munkás kéz elvesztésének felel meg. Ehhez járul még a sztrájkok és lock-outok által előidézett súlyos munkavesztés is. A munkaügyi minisztérium jelentése 1919 májusától szeptemberig 1669 sztrájkról emlékezik meg, melyekben félmilliónál jóval több munkás vett részt. E társadalmi reformokból, ill. súrlódásokból eredő veszteség havonta átlagban 382 millió munkaóra, 2 millió munkásnak a termeléstől való elvonását jelenti.

A mezőgazdasági termelés is részint az elpusztított területek hasznavehetetlensége, részint pedig a megmívelés hiányossága miatt jóval gyengébb a háborúelőttinél. A *«L'Économiste Français»* szerint a termények mennyisége a következő volt:

Termény	1919	1918	1914
	m i l l i ó q - b a n		
búza	49·65	61·43	76·94
vegyes (búza-rozs keverék)	0·97	0·96	1·35
rozs	7·30	7·35	11·15
árpa	5—	5·98	9·76
tatárka	2·72	2·24	5·32
zab	23·95	25·62	46·21
tengeri	2·53	2·48	5·72
burgonya	77·31	65·20	119·93

A széntermelés, dacára a lotharingiai gazdag bányaterület francia kézre való jutásának, nagyon szomorúan fest; a háborúelőttinek majdnem felére csökkent.

A bányászott szén millió tonnákban:

1910-ben 38·35	1913-ban 40·84	1917-ben 28·92
1911-ben 39·23	1914-ben 29·79	1918-ban 29·31
1912-ben 41·14	1915-ben 19·91	1919-ben 22·34 ¹
	1916-ban 21·48	

Az Egyesült-Államok.

Az 1917. évi válságot csakhamar ellefedtette az egyre tovább-száguldo gazdaság, anyagi fellendülés, mely azonban határozottan inkább bir relativ, mint abszolút jelleggel. A gazdaságilag összeroppant Európának most már egyedül Amerika szolgál támaszául, tőle vár segítséget siralmas helyzetében. Ennek megfelelően a világ pénzügyi-

¹ L. 8 órai munkanap.

és hitelközpontja egyszerre New-York lett s a dollár, mint nemzetközi fizető eszköz, kiszorította előbbi egyeduralmából a fontot.

A háború alatt az amerikai textilipar és a fémiparok egyes ágazatai 20—25%-os gyarapodást mutatnak s közel ugyanily arányban növekedett a többi iparág is. Az entente fokozott élelmiszerszükségei által sarkalva a mezőgazdaság szélesben terjeszkedik. A Wild West rétségeit egyre sűrűbben tartítják a serény szorgalommal dolgozó farmok,¹ még soha meg nem munkált, szűz földeket hasít fel az eke. S mindenki gazdagodik, mert az óvilági szövetségeseknek étvágya kielégíthetetlen, csillapíthatatlan, gazdasági életük és harctéri helyzetük fenntartására egyre többre van szükségük. Mikor azután megkötötték a fegyverszünetet, nem egy közgazdász hőkölt meg s jósolt hirtelen összeroppantást a terményeit immár a jövőben elhelyezni képtelen s egész gazdasági létét e hatalmas arányú többtermelésre alapító Egyesült-Államoknak. E számításnak azonban két okból is kudarcot kellett vallania. Először is az amerikai szállítmányok csak kisebb részükben állottak a háború közvetlen folytatására szükséges anyagokból, fegyverekből, robbanószerekből; túlnyomóan nagyobb részüket élelmiszerek, ruházati cikkek, közlekedési eszközök, azok alkatrészei és egyéb iparcikkek, nyersanyagok alkották, melyek, amennyiben mégis hadikövetelményeknek jellegét viselték magukon, hamarosan s könnyen voltak átalakíthatók, ill. pótolhatók a békés szükségletek kielégítésére szolgáló cikkekkel. Másodszor pedig gyökeres tévedésnek bizonyult az a feltevés, hogy az európai államok szükségleteiket most már maguk tudják majd fedezni s nem kell többé igénybevenniök az amerikai szállítmányokat. Élénken cáfolja meg ezt az Egyesült-Államok kiviteli statisztikája, mely évenként a következőképen gyarapodott:

É v	Milliárd dollárookban	É v	Milliárd dollárookban
1912—14 (átlagban)	0·53	1917 --- ---	6·23
1915 --- --- ---	1·78	1918 --- ---	6·15 ²
1916 --- --- ---	3·09	1919 --- ---	7·92 ³

E pénzben kifejezett adatok helyes értelmezéséhez azonban ismét csak az áruindexszámok figyelembevétele szükséges. Ezek a háború folyamán, különösen pedig 1916-tól kezdve, Amerikában is erősen emelkedtek. Az en gros kereskedelem árai a következő gyarapodást mutatják:

1914 júl.	100	1918 dec.	207
« dec.	98	1919 jún.	207
1915 «	106	« júl.	219
1916 «	147	« dec.	238
1917 «	183		

A megélhetés költségei, tehát a detailárak, 1914 júliusától 1919 júliusáig a szövetségi kormány munkásügyi osztályának jelentése szerint 70%-kal emelkedtek. Az áraknak ezt a magasba való szökését főleg a nagyterjedelmű bankjegyinfláció okozta, melyről alább lesz még szó.

¹ A háború előtt kb. 6 milliárd \$-ra rúgott összes terményeik értéke. Az 1917—19-iki évek átlagában már több mint kétannyi, 14 milliárd dollárnyi értékű termeléssel dicsekedhetnek.

² A visszaesést a mozgósítás és az 1917-iki válság okozták.

³ A háború befejeztével tökéletesen megszűnt a muníció és robbanó anyagoknak szállítása. Most főleg élelmiszerek és nyersanyagok alkotják a kivitelt; a gyártmányok közül leginkább mezőgazdasági és ipari, nevezetesen pedig villamossági, fa- és bőripari gépek és felszerelési tárgyak szerepelnek nagyobb számban.

Visszatérve az ország fellendülésére, ennek bizonyítására, illetve kimutatására pompás adatul szolgál, hogy a csődök száma 1881 óta soha oly alacsony nem volt, mint 1919-ben. Az összes kereskedelmi cégeknek csupán 0·38%-a került csődbe ez évben az 1918. évi 0·58-cal szemben. Ezt megelőzőleg az újabb időkben, 1906-ban, az 1907-iki válság előtti nagy fellendülés szakában találjuk a legalacsonyabb százalékot s ez 0·77! Az 1917-iki válság végső hullámai elsimulván, az építkezési ipar, dacára a nyersanyagok magas árának, tüneményes fejlődési mutatót mutat. A *«Financial Chronicle»*¹ szerint a 285 nagy város építkezéseinek értéke 1916-ban érte el addigi legnagyobb magasságát, 1·14 milliárd \$-t. A következő két évben azután 818, ill. 496 millióra süllyedt, hogy 1919-ben annál hirtelenebbül szökjön fel 1·50 milliárdra. Az 1906. év értéktőzsedeforgalma utólérhetetlen magaslatként lebegett mindaddig a yankeek szeme előtt: a newyorki Stock Exchange-en 284 millió részvény került forgalomba, több mint 23 milliárd \$ értékben. 1919-ben ugyanitt 316 millió részvényt adtak-vettek, melyeknek értéke 26 milliárd \$ volt.

A jómód általános emelkedése nem kis arányban terjedt ki a munkásosztályra is, melynek számára most egyszerre megvalósult évek óta tartó heves küzdelmekkel vívott legfőbb törekvésük célja: a munkáskezek folytonos szaporodásának s így az állandóan bőven fölös munkakinálatnak korlátozása. A *«literary test»*,² az utóbbi évek politikai harcainak gyűpontja, melyet a kongresszus ismételt elfogadott s melynek törvénnyé válását csak Taft elnöknek ellenzése, később pedig Wilson 1914., majd 1917. évi vétója tudta megakadályozni, most már nem szükséges, a bevándorlás magától is mélyen csökkent. *Achille Viallate* adatai szerint³ az új jövevények száma a következőképen alakult:

Év	Lélekszám	Év	Lélekszám
1910—1914 (átlag)	5,174.000	1917	295.000
1915	326.000	1918	110.000
1916	298.000	1919	141.000 ⁴

Ehhez hozzájárul még, hogy a hadüzenetek idején katonai szolgálatra való jelentésük céljából igen sokan visszavándoroltak az ővilágba (1914—15-ben 122 ezren, 1915—16-ban 169, 1916—17-ben pedig 229 ezren). 1917-ben azután elrendelték Amerikában is a mozgósítást. A munkások körében újabb ritkulás állott be. Ez év ápr. 1-én a hadsereg mindössze 190.000 emberből állott; 1918. nov. 1-én pedig 3,665.000 sérült állott fegyverben. A munkakinálat csökkenése a béreket természetesen gyorsan hajtotta magasba, mi az ipari üzemekbe csalogatott számos nyugati földművelőt s a déli államokból is mintegy félmilliónyi

¹ L. 1920. febr. 14. számát!

² Eszerint minden 16 évnél idősebb bevándorlónak valamely élő nyelven olvasni kellett tudnia. Az utóbbi években u. i. rendkívül szaporodott a teljesen műveletlen s munkában is képzetlen bevándorlók száma. Ezeknek fellépése a munkapiacra természetesen mélyre nyomta le a munkabéreket. Bevándorlásuknak különben sem mutatkozott sok haszna: családjukat rendszeren otthon hagyták s a statisztika tanúsága szerint 4—5 év múlva, mikor kicsit megszédtek már magukat, újra visszatértek hazájukba, nagyjából déltáliai és dél-s közép-szláv vidékekre.

³ L. a *«L'Economiste Français»* 1920. július 31-iki számát.

⁴ Feltűnő, hogy a bevándorlók száma a háború befejezése után a várakozások ellenére is csak ily egészen csekély arányban szaporodott. Ennek okát főleg a kedvezőtlen valutaviszonyokban (utiköltség, a partraszállásnál felmutatandó összeg) kell keresnünk. Az Európából való szabadulás vágya azonban láthatólag ennél az akadállyal is erősebbnek bizonyult. Az Elis Island vendégei 1920 második felében megint hatalmasan szaporodnak s ez év végén már új törvényjavaslatról hallunk, mely állítólag két évre akarja beszüntetni a további bevándorlást.

sárga- s feketebőrű vándorolt északra. Ez áramlatot ismét ellensúlyozza a középeurópai államok ott élő fiainak egyre növekvő számú vissza-vándorlásokban megnyilvánuló honvágya, melyet nem kis mértékben táplál azon körülmény is, hogy az aránylag csekélyebb megtakarított összeggel hazatérőket is gazdag emberekké teszi idehaza az óriási valuta-különbőség. A munkabérek így egyre emelkedő irányzatot mutatnak s a munkásosztály vagyonosodik. A kisemberek részére fennálló takarékpénztárakban elhelyezett összegek 1914. január 1-től 1919. január 1-ig 47%-kal növekedtek; az *«Annual bankers conventions report»* 1919 szeptemberi jelentése szerint 27 millió betevőnek több mint 10½ milliárd dollár rugó betétje volt a takarékpénztáraknál. A vásárló erők így magasra való növekedése hatalmas lendületet ad az áruforgalomnak; a *National City Bank* mondja 1919 decemberi köriratában: «Az üzletnek sosem volt még ily élénk irányzata; népességünk eddig még meg sem közelített vásárló erők felett rendelkezik, melyek határozottan meghaladják termelési képességeinket: az árúknak ritkasága akadályozza meg, hogy mindenki kénye-kedve szerint láthassa el magát velük». Hasonlóképpen nyilatkozik a *Federal Reserve Board* 1920. február havi kiadványában: «Kerületi ügynökeink azt mondják, hogy a kereslet ily nagy még sosem volt; többeknek kijelentése szerint kerületükben ily magas fellendülés, általános boldogulás még nem volt tapasztalható». A *Journal of Commerce* szerint 1920 április havában 1262 új vállalatot alapítottak az Unióban, melyekbe 1·35 milliárd \$-t fektettek be. Ezzel szemben 1919., ill. 1918. április hónapjában ½, ill. 0·26 milliárdra rugott mindössze az új ipari befektetés. Az 1920. első négy hónapjában befektetett összes tőke 6·17 milliárd, míg az 1918. év megfelelő idejében 1·7, 1919-ben pedig 9·92 milliárd \$.

E ragyogó fénynek, melyre szomorúan s talán egy kevésbé irigykedve tekint fel a meggyötört európai, megvannak azonban a maga árnyoldalai is. A nagy forgalom természetesen erősen igénybe vette a hitel intézményét. Ezt fokozták még az államnak egyre növekvő kiadásai: 1917. április 6-tól, a Németbirodalomnak küldött hadüzenet napjától 1919. okt. 31-ig a szövetségi kormány kiadásai 35½ milliárd \$-ra rugtak, mely összegből csupán 10 milliárdot fedeztek adók és illetékek által, a többi mind kölcsönök útján kellett felhajtani. Ez pedig ily rövid idő alatt csupán a bankok által nyújtott nyílt hitelnek nagyfokú emelése által volt lehetséges. A nemzeti, állami bankok és a trustok bankjai által nyújtott kölcsönök és váltóleaszámítolásaik a betétek gyarapodása mellé állítva a következőképpen növekedtek:

Év	Betétek	Kölcsönök és váltóleaszámítolások
	milliárd \$-ban	
1914 jún.	16·26	12·26
1917 márc.	24·86	17·02
1918 nov.	28·80	19·79
1919 okt.	33·16	22·27

Azóta az arány egyre kedvezőtlenebbé válik, mivel a közönség csak lassan jegyzi a kölcsönöket, melyek így sokáig nyomják a bankokat. Hogy a hitelnek ez a túlfeszítése egyre nagyobb arányokat ölt, azt ékesen illusztrálja, hogy a *«Der Deutsche Oekonomist»*¹ által közölt

¹ L. 1920. aug. 7. számát

kimutatás szerint a Federal-Reserve-Office tartalékjainak forgalomban lévő bankjegyeihez és letétjeihez mért arányszáma egyre csökken:

1918. nov. 8.	49·8%	1919. dec. 20.	44·8%
1919. jan. 31.	53·0 «	1920. máj. 21.	42·7 «
« aug. 29.	50·7 «		

A hiteléletnek ezt a nagyszabású terjeszkedését a háború végéig igazolni látszott s azt megkönnyítette az európai aranyak folytonos beáramlása: 1913 végén 779, 1918 végén pedig már 2248 millió \$-nyi arany volt a szövetségi kincstár, a nemzeti bankok és a szövetségi tartalékbankok birtokában. Mikor azonban 1919 júliusában megszűntek az aranykivitel tilalmát, a készlet csökkenése azonnal érezhetővé vált: ki kellett fizetni a régi hitelezőket s így az év végére 2093 millió volt már csak az arany. 1913-ban a «Federal bank notes» kibocsájtása előtt 1·1 milliárdnyi nemzeti bankjegy és «zöldhátú» volt forgalomban; 1919 júniusában 2·65, decemberében pedig már 3·06 milliárdnyi szövetségi tartalékjegy kering künn, mihez hozzáadva a még forgalomban lévő nemzeti bankjegyek és zöldhátúak összegét, a teljes papirforgalom mintegy 4 milliárdra rugott. Míg tehát az aranykészlet csupán háromszorosára emelkedett, a papirból most négyszeresen több volt forgalomban. A szövetségi tartalékhivatal most már mindent elkövet a hitelélet megszorítására, a diszkontlábat egyre emeli, úgy hogy az 1920 augusztusában a legtöbb kerületben már 7%.

E két momentumnak, a hitel és a bankjegyek inflációjának tudható be az áraknak fent vázolt emelkedése és a megélhetés drágulása, mi viszont az alacsonyabb néprétegekben, különösen a munkások körében elégedetlenségek, nyugtalankodások és bérharcoknak szakatlan láncolatát idézi elő. Az 1919. év folyamán egymásután lépnek sztrájkba a textil- és fém munkások, a bitumen-bányászok, a magánvasutak alkalmazottai, sőt Bosztonban még a rendőrök is. A háború, akárcsak Európában, itt is végzetesen fenyegető mozgalmakat indít, meg a munkásság körében, melynek főleg a csak nemrég bevándorolt nagyobb-részt analfabéta proletariátus szolgál különösen alkalmas anyagaúl. A kormány erélyes intézkedéseket tesz ellenük, nagyszámú ily veszedelmes orosz munkást szállíttatott vissza hazájába. De a fellendülésnek van még egy, talán még ennél is veszélyesebb árnyoldala, s ez a külkereskedelem aránytalanul nagy megnövekedése. A kiviteli többlet, mely az 1912—14. évek átlagában $\frac{1}{2}$ milliárd \$ volt, 1915-ben 1·8, majd a következő három évben 3 milliárdon felül emelkedik, hogy azután 1919-ben elérje a 4 milliárdot. Így ez öt év kiviteli többlete megüti a 15 milliárd dollárt. Ellenszolgáltatásul ez idő alatt 840 millió \$ aranyat kapott az Unió, azonkívül visszaszerezte külföldön keringett, kb. 3 milliárd értékű papírjait s átvett vagy 2 milliárdnyi entente-hadikölcsönt, — a többi hitelre ment. De ez még csak a kereskedelmi hitel! 1917. április 6-tól a fegyverszünetig több mint 8 milliárdot, 1919. október 18-ig, a további hitel megvonásáig pedig újabb $1\frac{1}{2}$ milliárdot, összesen és pontosan tehát 9647 milliárd dollárt kölcsönzött az entente kormányainak. Ha közelebbről vesszük szemügyre mármost az 1919. év kereskedelmi mérlegét:

	Európa	Ázsia	Délamerika
Kivitel \ millió	+5186	+ 703	+242
Bevitel / \$-ban	— 750	—1041	—687
Kiviteli többlet	+4436	— 338	—245

azt vesszük észre, hogy Ázsia és Délamerika összesen 583 millió plusszal végeztek az Egyesült-Államokkal szemben, mely összegből ez utóbbi az 1919. évfolyamán 291 milliót törlesztett aranyban. Hogy a fizetéseket tovább is folytatja, annak élénk bizonyítéka, hogy pld. 1920 első hónapjában az aranyban az országból való kiviteli többlete $51\frac{1}{2}$ millió \$ volt. E deficitet azonban az állam könnyen elviseli, hisz ott vannak horribilis követelései az entente-tal szemben. Csakhogy most újabb s még fenyegetőbb baj kezdett mutatkozni. Aminthogy arról már fentebb is történt említés, 1919. okt. 18-án beszüntették a további kölcsönnyújtást. Az entente államai ezt hirtelenül nagyon súlyosan megérezték, valutájuk erősen kezdett süllyedni; a font, mely New-Yorkban 1919. okt. végén még $4\cdot16\frac{3}{4}$ -en állott, december végéig $4\cdot02\frac{1}{2}$, 1920. január végéig $3\cdot50$, febr. végéig pedig $3\cdot38\frac{1}{4}$ -re esett, honnan csak lassan kezdett újból emelkedni. A francia frank és a lira pályafutása még sokkal gyászosabb. E kedvezőtlen valutaviszonyok nem maradhatnak hatás nélkül: az Unió óriási európai kivitelének okvetlenül csökkennie kell, az óvilág államai e megnövekedett terhet már nem viselhetik el. Az egyes nagybankok jelentéseiben már fel-felcsillan egy kis ijedelem, a *Federal-Reserve Bulletin* 1920 márciusában már a kivitel csökkenő tendenciáját állapítja meg s a nyár közepe táján már azt halljuk, hogy az Unió lázas sietséggel vonja be európai kintlevőségeit. Egyes mezőgazdasági cikkek árai lassú, majd egyre rohamosabb süllyedést mutatnak s szept. közepén a *Berlingske Tidende* jelenti, hogy a januárihoz hasonlítva következőképpen estek már az árak: selyemáruk 70% -ot, cukor 50% -ot, gyapjút 35% -ot, gummi 60% -ot, hús 36% -ot, gabona 12% -ot! Ha a mezőgazdasági körök vásárlóképessege ennek következtében csökkenni kezd, azt az ipar is meg kell, hogy érezze. Hogy pedig ez mit jelent, azt könnyen leolvashatjuk az eddigi válságok történetéből... jóslásoknak itt nincs helye! Izelitőül itt csupán azon november végén Párison át hozzánk érkezett newyorki kábeljelentésre utalunk, mely szerint az Unióban egymást érik a kereskedelmi fizetések beszüntetései. A bejelentett fedezet nélküli passzívák összege egyedül szeptember havában $70\frac{1}{2}$ millió \$-ra rugott. A három utóbbi hónapban gyáraknak és egyéb nagy vállalatoknak egész sora volt kénytelen üzemét beszüntetni. A bérek mindenhol és állandóan süllyednek. Deuwillben egy nagy textilgyár munkásai elfogadták bérüknek 25% -os csökkentését, hogy a vállalat számára így lehetővé tegyék üzeme fenntartását. Az sem ritka jelenség, hogy hasonló célból a munkások maguk javasolják bérük leszállítását...

Japán.

A mult század közepetáján még a távol Kelet titokzatosságába burkoltan, politikailag s gazdaságilag még teljesen elzárkózott, elszigetelt életet él a sogunok és a mikádók birodalma. A modern éra a hatvanas évek végén köszönt be, az ország hamarosan a civilizáció, az európai jellegű kultúra útjára lép, a fejlődés a század utolsó éveiben egyenesen bámulatos arányokat ölt s nemsokára nagyhatalomként áll szemben Oroszországgal a győzelmes Japán. A háború után hatalmas gazdasági, kereskedelmi felvirágzás köszönt be, ezt azonban az üzérkedés túlhajtásának következtében csakhamar súlyos pénzügyi, kereskedelmi és iparválság követi, mely eleinte eszeveszett felfordulást idéz elő, azután pedig mélyenszántó depresszióban halad a kibontakozás felé.

Japán gazdasági helyzetének vizsgálatánál először is több speciális tényezőt kell tekintetbe vennünk. Az anyaország lakossága — nem számítva ide tehát Kóréát, a Formosai szigeteket stb. — évente 600.000 lélekkel szaporodik, úgy hogy *T. Ourakami*¹ szerint 1934-ben száma 686 millió lesz, hacsak valami rendkívüli esemény meg nem akasztja e szaporodási folyamatot. E körülmény különösen azért fontolandó meg, mert az ország élelmiszertermelése már hosszabb idő óta s most is elégtelen a népesség eltartására s így az állandó s egyre növekvő behozatalra szorul. A legfontosabb táplálkozási cikkből, a rizsből 45—50 millió koku (1 koku = 180 liter) termelt az ország, mely mennyiségen kívül azonban még állandóan 3—8 millió koku behozatalra szorult összes szükségletei fedezése céljából. Csupán a háború első éveiben, 1915—16 és 17-ben volt részint az észszerűbb megmivelés, részint azonban a pompás időjárás következtében oly áldásos rizstermése, hogy még kivitelre is jutott belőle. Ugyanezekben az években — melyek közül azonban különösen az utolsó, 1916, tűnik ki rendkívülien bő aratásával — a többi élelmiszerekből a következő behozatalra szorult az ország:

	1914	1915	1916		1914	1915	1916
	millió yenekben				millió yenekben		
Gabona	8·5	1·6	1·4	Cukor	21·7	14·8	13·0
Búza	1·3	1·9	0·9	Tojás	1·4	1·4	1·3
Hüvelyesek	12·1	9·3	7·1	Állati zsír	1·5	1·4	1·5
Édességek	1·5	1·1	1·0	Borok	0·7	0·6	0·9

A háború alatt az ipar hatalmasan fellendül, az ország az Egyesült Államok mintájára az entente hadiszállítója lesz. Hajóépítőipara óriásit fejlődik, de nem marad el mögötte a többi iparág sem; papírból pld. 1903-ban még csak 12,413,231, 1908-ban már 18,797,066, 1917-ben pedig már 36,283,552 yen értékűt gyártottak.

A fegyverszünet megkötése nem maradhatott kedvezőtlen hatás nélkül erre az európai háború szükségleteire és követelményeire berendezkedett gazdasági szervezetre sem. A lökést erősen megéreztek a kereskedők, valamint a festék- és vegyi-, a vas- és acél- és a hajóépítőipar is. Egynéhány súlyosabb csődöt az egész üzleti világ nyomott hangulata követett. 1919 első hónapjaiban a láthatár újra derülni kezd, a newyorki piacon egyszerre nagyobb keletje támad a japán selyemnek és selyemárúnak s a tengeri szállítmányozási üzlet is újból éledni kezd. E fellendülés élén a mezőgazdaság halad, melynek hatalmas lökést ad a pompás rizs- és selyemtermés, egybekötve a mezőgazdasági termékek magas s még egyre emelkedő árával. A gazdák itt is — akárcsak Középeurópában — egyszerre az ország vagyonos osztályai sorába emelkedtek, jómódjukban csakhamar valóságos fényűzésre hajlanak, oly iparcikket vásárolnak, melyekre rövid idővel azelőtt még csak nem is gondoltak. Ez természetesen az iparosok malmára is hajtotta a vizet, a megnövekedett kereslet következtében egyre emelkedő árak az üzemek bővítését, intenzívebb működését tették lehetővé. Mikor azután az Egyesült Államok megszüntették aranykiviteli tilalmukat, Japánban mindenki optimistává vált, a jövőt olyannyira rózsás színben látták, hogy a tőzsdei árfolyamokat még a munkások nagy-

¹ L. a. «*L'Economiste Français*» 1920. jún. 26. számát.

arányú sztrájkmozgalma sem tudta megakasztani emelkedésükben. A fejlődés most már általánossá vált, a forgalom megélenkülött s a kereskedelmi mérleg is elég nagy látszólagos¹ élénkülésre mutat:²

Év	Bevitel milliárd yenekben	Kivitel
1917	1·04	1·60
1918	1·67	1·16
1919	2·31	2·23

Az ötmilliónyi aranykivitellel szemben annak behozatala 285 millió yenre rúgott 1919-ben; különösen az év utolsó 3 hónapjában özönlött be nagyon sok arany az Egyesült Államokból. Az év második felében azonban különböző tényezők behatása folytán bizonyos lanyhulás észlelhető. Kihinában az ifjúkínaiak propagandája egyre nagyobb arányokat ölt, májusban kimondják a Japán elleni bojkottot, mely júniusban, júliusban és augusztusban egyre szélesebb rétegekre terjeszkedik, novemberben ugyan meglehetősen lelohad, hogy azután a Foochow-incidens hatása alatt annál erőteljesebben lobbanjon ismét lángra. A japáni igen nagy magas árak s az európai vásárlóerőknek gyengülése egyaránt s egymást kiegészítve járulnak hozzá a kivitel csökkentéséhez errefelé is³ s csupán az északamerikai hatalmas hausse ide is eljutó kedvező hullámainak tulajdonítandó komolyabb zavaroknak elkerülése.

1920 első hónapjaiban azután ismét — ezúttal azonban kissé mesterkéltné izű — fellendülés körvonalai vehetők ki. Az árak még magasabbra szöknek fel, az általános árindexszám, mely 1919 decemberében még 381, 1920 márciusában már 425-ön áll, a vállalkozási kedv az országban soha nem látott arányokat ölt. Az év első 3 hónapjában 4·44 milliárd yent fordítanak új vállalatok létesítésére, többet, mint az egész előző évben, 3 milliárddal többet, mint annak megfelelő időszakában. Az üzleti élet élénkségének e mindent elárasztó fenye elvakította a kormányt is: 1920-ra 1,275,944,023 yenes rekordköltségvetést fogadott el, amilyenre az ország egynehány évvel azelőtt még csak gondolni sem mert volna. Igaz, hogy a méretek megnagyobbodtak, a gazdagodás eléggé általános jelleget öltött; 1914-ben Japán aranykészlete még csak 353 millió yen volt, ekkor pedig már 1·8 milliárdra rúgott, mivel szemben az állandósság alig valamicskét emelkedett: 2·5 milliárdról 2·74 milliárdra, mely összegnek több mint fele belföldi kölcsön. De még ezeknek figyelembevételével is vakmerőnek mondható különösen a hadsereg és a hadiflotta fejlesztésére ez évben fordítandó összeg, mely 200 millió yennel haladja meg az 1919 évit! A pénzügyminiszter ezt — a «*The Economist*» szerint — azzal indokolja, hogy «semmi sem lehet fontosabb, mint a nemzeti védelemnek erősítése a béke fenntartása és a forgalom fejlesztése céljából...» — Chi viverà, verrà...

Ezek mellett szinte természetesen látszik a hitel- és bankjegy-forgalomnak nagymérvű növekedése. 1914-ben a Japán Bank jegy-forgalma mindössze még csak 386, 17-ben 831 millió, 1920 márciusának végén pedig már 1·37 milliárd yen, mely utóbbi összeget csak akkor tudjuk helyesen értékelni, ha tekintetbe vesszük, hogy a fentemlített

¹ Valóságban, az árak nagyarányú emelkedése folytán, csökkent.

² L. a «*The Economist*» 1920. febr. 20 iki számát.

³ Különösen a textilárúk utáni külföldi kereslet csökken erősen.

aranykészletnek csak mintegy $\frac{2}{5}$ része volt a bank birtokában. 1920 első hónapjaiban inflációja következőképen festett:¹

Időpont	Bankjegyek millió yenekben	Kölcsönök millió yenekben	Időpont	Bankjegyek millió yenekben	Kölcsönök millió yenekben
jan. 6	1447	667	márc. 12	1184	503
« 16	1221	440	« 31	1368	676 ²
febr. 9	1261	483			

Az üzérkedés most már tetőpontjára hágott; a részvények átlagos osztaléka, mely pár hónap előtt még 20·88% volt, 23·48%-ra szűkött fel.

Az aranynak az országból egyszerre megindult kiözönlése és a kereskedelmi mérleg kedvezőtlen alakulása most azonban arra bírja a bankárokat, hogy megszorítsák hitelnyújtásaikat. Ez hamarosan megérezeti hatását az üzleti élet minden piacán, a rázkódtatás általános, egy osakai bank nem tudván néki ellentállni, elbukik, s utána textilgyáraknak és egyéb vállalatoknak egész sorozata kénytelen üzemét beszüntetni vagy legalább is erősen megszorítani. A gyapot-, selyem- és rizspiacon egyaránt erős áresés, folytonos s nagy kilengésű ingadozás tapasztalható, míg egy sikerült cukordumping³ nem enyhít valamelyest a helyzeten. A válság azonban a kormány intézkedéseinek dacára is akkora méreteket öltött, hogy a selyem-, gyapot- és rizstőzsdét be kellett zárni. Az egyes üzemek júniusban legfeljebb félerővel dolgoznak, az értéktőzsdei árfolyamvesztések mintegy 2 milliárd yenre tehetők.⁴ E hónap végén a kölcsönkamatláb 5 $\frac{1}{2}$ %-ra, a diszkont pedig 10%-ra emelkedett már, a Japán Bank bankjegyforgalma 1.349 millió, kölcsönei pedig 660 millióra rúgnak.⁵

A gazdasági zavarokon kívül súlyos szociális bajok is mutatkoznak. Az ipart rövidebb munkaidő és béremelések céljából folytatott sztrájkoknak sűrű tömege jellemzi. Még 1919 végén fordult elő, hogy egy rézbányának mintegy 6000 munkása beszüntette a munkát, majd pedig hatalmába akarta keríteni az üzem vezetését, mit csak katonai csapatok kivezényeltetésével lehetett megakadályozni. Ez Japánban első példája annak, hogy fegyveres erővel kellett sztrájkolók ellen fellépni. A hadimilliomosok fényűzése itt is a végsőkéig élezi ki a szociális ellentéteket; míg a proletariátus nyomorog és hajléktalan, ezek Tokió legnépesebb helyein háznak egész csoportjait vásárolják meg, majd leromboltatják őket s helyökbe csillogó palotáikat építik hatalmas kertjeikkel. A szocializmus most már természetesen egyre elkeseredettebb jelleget ölt.⁶ E társadalmi bajokat azután még betetőzik az általános választójog körül vívott heves politikai küzdelmek, melyeknek következtében tavasz utóján még a képviselőházat is fel kellett oszlatni.⁷

¹ L. a. «The Economist» 1920. jún. 12. számát.

² 1914-ben mindössze 87 millió volt a bank által nyújtott kölcsönök összege.

³ Az Egyesült Államokban és Kanadában 30.000 tonnát sikerült eladni.

⁴ L. a «Deutsche Wirtschaftszeitung» 1920. máj. 15-iki számát.

⁵ L. a «The Economist» 1920 júl. 10-iki számát.

⁶ L. a «The Economist» 1920 febr. 7-iki számát.

⁷ L. az «L'Économiste Français» 1920. jún 16-iki számát.

Olaszország.

A világháború győztes nagyhatalmai közül gazdaságilag a leggyászosabban kétségtelenül Itália végzett, melynek már a háború előtt is zilált pénzügyeiben az utóbbi ijesztő rombolást vitt véghez. Pénzének elértéktelenedése kétszeresen haladja meg szövetségeseit; a «*L'Economista*» részletesen közli *Bachi* tanárnak a «*The Economist*» rendszere alapján összeállított árindekszámain, melyeknek alapjául az 1901–1905. évek átlaga vététt:

Időpont	Hús- és gabona-neműek	Egyéb élelmiszerek	Textilárúk	Ásványok és fémek	Vegyesek	Átlag
1913 átlaga	120·2	146·1	120·6	121·0	117·9	126·0
1914 jún.	115·9	132·7	115·6	111·7	107·7	117·0
1915 «	149·5	124·6	126·3	260·3	154·5	161·3
1916 «	184·8	194·7	194·1	459·7	238·8	242·8
1917 «	229·8	249·4	371·0	722·5	297·1	562·9
1918 «	335·5	326·0	589·8	775·1	468·1	523·5
1919 «	396·6	501·8	455·9	506·6	396·0	451·0
1920 jan.	436·5	578·1	937·4	811·9	492·3	634·7
« febr.	438·6	582·2	1013·2	1036·7	522·7	701·0
« márc.	458·5	610·4	1159·6	1205·2	576·0	780·0
« ápr.	475·2	712·6	1283·4	1302·5	630·8	855·7
« máj.	530·2	728·4	1012·8	1317·8	619·4	830·3
« jún.	535·0	741·1	895·3	1109·9	628·4	773·5

A líra tehát 1920-ban mintegy 7-szerre kisebb értéket fejez ki, mint 6 évvel előbb! Ennek állandó figyelembevételével kell megítélnünk az alábbi pénzértékben kifejezett számadatokat is! Az ország 28·5 milliárd líra államadóssággal indult a háborúba, 1919 okt. végén pedig 83·72 milliárdra rüg adósságainak összege;¹ ennek kb. negyedrészt alkotja a szövetségesei által nyújtott kölcsön.² Ily körülmények között könnyen érthető meg az elkeseredés és felháborodás, melyet itt a legfőbb tanácsnak azon határozata keltett, hogy a németek által fizetendő hadisarcnak Franciaország 55, Anglia 25⁰/₀-át, Olaszország pedig Belgiummal és Szerbiával együtt mindössze 20⁰/₀-át kapja!

A bankjegyinflációra vonatkozólag *Bonaldo Stringher*, a Banca d'Italia cégvezetője szolgál pontos kimutatással:

Időpont	Bankjegyek		Összesen	Állami papírpénz	Összes papírforgalom
	A kereskedelem számlájára kibocsájtva	Az állam kibocsájtva			
	milliárd lírában				
1914. júl. 31.	2·26	—	2·26	0·50	2·76
1915. dec. 31.	1·90	2·07	3·97	1·08	5·05
1916. «	2·50	2·55	5·05	1·32	6·37
1917. «	2·59	5·83	8·42	1·75	10·17
1918. «	4·58	7·17	11·75	2·15	13·90
1919. «	5·65	10·66	16·31	2·27	18·58
1920. febr. 29.	—	—	—	2·27	} 17·88
1920. márc. 20.	—	—	15·61	—	

¹ Az egész nemzeti vagyont 1890-ben 54·4 milliárd lírára becsülték.

² L. az «*L'Économiste Français*» 1920. jún. 19-iki számát.

Az állami költségvetés,¹ összehasonlítva a háború előttivel, a következő képet adja:

	1913—14	1920—21
	milliárd lírában	
Kiadás --- --- ---	2·69	9·53
Bevétel --- --- ---	2·44	7·49
Deficit --- --- ---	0·25	2·04

Az 1920-as költségvetésben különösen nagy, az egésznek $\frac{1}{3}$ -ánál magasabb összeggel szerepelnek az államadósság kamatai és szintén $\frac{1}{3}$ -nál magasabbra rúgnak az állami alkalmazottak javadalmazásai, mely tételek a háború előtti budgetnek jóval kisebb részét alkották.

A súlyos pénzügyi helyzet javítása céljából — az adók érzékeny fel-emelése nélkül — az 1920. ápr. 22-én kelt kormányrendelet kényszerkölcsönnek nevezett egyszeri vagyonadót léptet életbe, mely szerint a június 10-én birtokolt 20.000 lírán felüli vagyonnak progresszív alapon megállapított 5—40%-át kell 8 évre szétosztott részletekben beszedtetni. Kedvező színben tünteti fel az olasz nép áldozatkészségét azon körülmény, hogy a legutóbbi, 1920 nyarán forgalomba hozott államkölcsön 20 milliárd lírát eredményezett, mely összegnek mintegy egyharmada új pénz.

Nagyon szomorúan fest a külkereskedelmi mérleg alakulása, különösen a háború utolsó éveinek folyamán:

É v	Bevitel	Kivitel	Paszivum
	milliárd lírában		
1914 --- --- ---	2·92	2·21	0·71
1915 --- --- ---	4·70	2·53	2·17
1916 --- --- ---	8·39	3·09	5·29
1917 --- --- ---	13·99	3·31	10·68
1918 --- --- ---	16·04	3·34	12·69
1919 --- --- ---	16·52	5·19	11·33 ²

Kedvezőbben indult azonban már neki a külkereskedelem az 1920. évben, melynek első két havi mérlege összehasonlítva az előző évével így fest:

É v	Bevitel	Kivitel	Paszivum
	millió lírában		
1919 --- --- ---	2431	468	1963
1920 --- --- ---	1998	966	1032
Eredmény --- --- ---	—433	+499	—931

Az indexszámok nagyarányú növekedésének tekintetbevételével is hatalmas emelkedést mutat a «*Supplemento Economico*» szerint az ipari vállalkozásokba befektetett tőkének évi összege. Az összes részvénytársaságoknak 1911. évi tőkegyarapodása 153 millió líra, mely összeg az akkori válság következtében 1913-ban 133 millióra süllyed, 1914-ben pedig 144 millióra emelkedik. A háború kitörése pangást idéz elő, az 1915. évi befektetés mindössze 72 millió líra. 1916 második felében azonban hirtelen 250 millióval emelkedik s innen már ugrásszerűen gyarapodik tovább:

¹ A rendkívüli kiadások és bevételek mellőzésével.

² NB! Az 1919. év számai az 1918-iki árak szerint vannak kiszámítva; ha tekintetbe vesszük azoknak azóta való emelkedését, körülbelül a következő számokat nyerjük: bevitel 18·70, kivitel 5·90, passzivum 12·80 milliárd líra.

Időszak	Befizetések	Tőkevissza-	Gyarapodás
		fizetések millió lírában	
1917	első félév ---	515·3	46·5
	második félév	894·4	29·6
1918	első félév ---	1177·9	28·8
	második félév	1976·1	29·7
1919	első félév ---	1558·7	79·7
	második félév	1603·8	70·6
			1479·0
			1533·2

A háború kezdetétől 1920 első feléig bezárólag 2133 új társaságot alapítanak 2·7 milliárd líra tőkével s 1699 meglevő társaságnak tőkéjét összesen 5·75 milliárddal emelték fel. Ezzel szemben csak 599 társaság oszlott fel 329 millió tőkével s csak 345 társaságnak szállították le tőkéjét, összesen 391 millió lírával. E kimutatás 1919-re részletezve következőképpen alakul:

Száma	Tőkéje ill. összege millió lírában	Száma	Tőkéje ill. összege millió lírában
Új társaságok 866	1015	Feloszlott társaságok 151	100
Tőkeemelések 575	2147	Tőkecsökkentések ---	45
			49

Az újonnan alapított társaságok között az utóbbi években legnagyobb számban a szárazföldi és tengeri szállítmányozó vállalatok, a bankok, vasgyárak, villamossági, mechanikai, elektrokémiai, ingatlanforgalmi, kereskedelmi és gépkocsigyártási vállalatok szerepeltek ugyane sorrendben. Még nagyobb arányban fejlődött a bányászat, mely a «Sole» statisztikai kimutatásai szerint 1914-ben még csak 46 ezer, négy évvel később pedig már 60 000 munkást foglalkoztatott. A széntermelés 781 358 tonnáról 1 171 397 tonnára, a petroleumé 6572 tonnáról 7035 tonnára emelkedett. Hasonló gyarapodást mutat a kén-, valamint a mangánbányászat is, mely utóbbiból 1913-ban még úgyszólván semmit sem, 1918-ban pedig már 52 000 tonnát termeltek.

Amint az a fentebbi indexszámok alakulásából is kitűnik, a líra értéke 1920 közepétáig emelkedő tendenciát kezd mutatni s vele párhuzamosan javul a kereskedelmi mérleg is. Az öt olasz értéktőzsdén: Milanóban, Torinóban, Genovában, Rómában és Firenzében a külföldi valuta erősen esik: a font, mely áprilisban még 100—105-ön állt, június elején 66—67-re süllyedt, a dollár 25-ről 17-re, a svájci frank 4·70-ről 3·10-re, a francia pedig 1·60-ról 1·33-ra.¹

A valutának ezen emelkedésével egyidejűleg s azzal szoros összefüggésben azonban a belföldi értékpapírpiacon általános depresszió s árfolyamcsökkenés mutatkozott. A bankkamatlábnak 5%-ról 6%-ra s ennek következtében a tőzsdei halasztások kamatlábnak 5%-ról 7 és 8%-ra való emelésén kívül nem kis részt vett ki a hanyatlás előidézéséből annak megfontolása sem, hogy az áraknak s így egyúttal az üzleti haszonnak csökkenése következtében az árfolyamoknak előbb-utóbb amúgyis esniök kell. A nagy értékpapírkínálatot előmozdította még a vagyonadórendelet is: készpénzt mégis csak könnyebben lehet elrejteni; értékpapiroknál a kormány még arra a gondolatra jöhetne, hogy valamennyit kötelezőleg névre szólóvá változtassa. Ez árfolyamsüllyedések közül fontosabbakként legyenek megemlítve:

¹ Általánosan ismeretes és következményeiben is messzeható esemény azonban az olasz valutának az ősz folyamán való újbóli hirtelen és mély leromlása.

R é s z v é n y	április e l e j é n	június e l e j é n
Banca d'Italia... --- --- ---	1525	1440
Banca Commerciale --- --- ---	1300	1175
Credito Italiano --- --- ---	860	745
Banca Italiana di Sconto ---	620	580
Navigazione Generale Italiano ---	850	835
Accidierie Terni... --- --- ---	1160	950
Fiat --- --- --- --- ---	390	340
Ansoldo... --- --- --- --- ---	210	185
Beni Stabili --- --- --- --- ---	375	310
Fondi Rustici --- --- --- --- ---	295	275

A megélhetés nehézsége miatt az alsóbb néposztályok elégedetlensége általános, a szocializmus, amint azt az 1919 novemberi képviselőválasztások eredménye is ékesen mutatja, erősen emelkedőben van.¹ 1920 januárjában és februárjában nagyszabású sztrájk által kényszerítették a vasutasok az államot újabb béremelésre s ezáltal a vasút deficitjének újabb növelésére. A posta, távíró és távbeszélő üzemének deficitje ugyanekkor 300 millió lira volt. Az alkalmazottak követeléseinek teljesítésével azonban 46—2 milliárdra ugrott volna!

Németország.

Amit a német birodalom az utóbbi hat év alatt gazdasági téren produkált, az valóban elismerésreméltó. Elismerésreméltó, hogy azon rettenetes súlyú politikai nyomás alatt gazdaságilag nem süllyedt még mélyebbre, bámulatos az a fegyelmezettség és a hatalmas szervezet, mely emberi idegektől tellő lehető legnagyobb relativ pontossággal alkalmazkodott a németiség léte körül fonódó, egyre szűkebbre összehúzott hurok mindenkori feszültségéhez. Hiába írja *Arthur Raffalovich*:² «La distribution et la répartition des produits alimentaires ont été loin de correspondre à ce qu'on attendait du prétendu génie d'organisation des Allemands...» Hiába hasonlítja össze az e szervezet ellen a lakosság részéről kifejtett ellenállást az orosz kommunista állapotokkal... Ő a rendezők kényelmes páholyából szórakozik a német tragédián... «He jests at scars, that never felt a wound!...»

A spai tárgyalások alkalmából a német kormány két emlékiratot tett közzé, melyek a birodalom jelenlegi gazdasági teljesítőképességét mutatják be az entente jóvátételi igényeivel kapcsolatban.³ Németország a világháború harcterein munkaképes férfainak $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{4}$ -ét veszítette el, 1·7 millió halottja van s 1·5 millió katonája vált teljesen vagy részben nyomorékká. E veszteségeket be nem számítva a birodalomnak 1919 májusának végén 67·5 millió lakosa volt, mely szám azonban Elzász-Lotharingiának elszakítása folytán 1·45 millióval, Posen, Kelet- és Nyugatporoszország kihasítása következtében pedig további 3·52 mil-

¹ A megválasztott szocialista képviselők a házban kimagasló relativ többségben vannak: számuk 156 az utánuk következő, legnépesebben képviselt néppárt (klerikálisok) 100 kiküldöttjével szemben!

² L. a «*L'Économiste Français*» 1920. aug. 7-iki számát.

³ Noha az egyik hivatalos kiadvány, a másik pedig komoly tudósoknak s a gazdasági élet vezető férfainak szakértői nyilatkozata, *Raffalovich* még ezeknek hitelességében is kételkedik.

lióval csökkent. Eltekintve a Schleswig-Holsteinben elveszített 100.000 és az Eupen-Malmedyvel együtt Belgium fennhatósága alá került 66.000 lélektől, újabb 3 milliónyi főnek a birodalomhoz való tartozása válik kétségesse az észak-sziléziai és a saarmedencei állapotoknak bizonytalansága folytán. De még ezen számbeli veszteségeknél is sokkalta súlyosabb azon minőségbeli leromlás, a munkaenergiának azon hatalmas csökkenése, melyet az egész német népben a hosszú éveken át való silányabb táplálkozás okozott. Szinte megdöbbentő, mikor *dr. Ellzbacher* s utána indulva a többi fiziológus s közgazdász is nem kilogrammokban, nem márkákban, hanem kalóriákban számítva bizonyítja be népük táplálkozásának elégtelenségét. Naponta és fejenként 3215 kalóriát fogyasztottak háború előtt a németek, mely mennyiségben 97 gramm zsír foglaltatott benn. Ha mármost feltesszük, hogy a megélhetéshez szükséges minimum 3000 kalória (ebből 60 gr. zsír), úgy kimutatható, hogy az 1918. évi fejadag ennek alig felére, a kiszabott zsírmennyiség pedig a minimumnak $\frac{1}{5}$ -ére zsugorodott össze. 1919 augusztusáig ez arány 67%-ra, illetve a zsírfejadagnál 70%-ra javult, 1920 tavaszán azonban csaknem újból az előbbi színvonalra csökkent. A táplálkozás ezen hiányosságának hatásait növeli még a nagyszabású lakásinség, melyet különösen a nyugatról és keletről menekülő s a külföldről meg a gyarmatokról hazakereszterített németeknek a nagyobb városokban való tömeges összegyűlemlése, no meg az építkezésnek, mely békében évente mintegy 200.000 lakást állított elő, immár hat év óta való szünetelése idézett elő. E testi nélkülözésekhez hozzájárul még az a bénító szellemi, lelki depresszió, demoralizáció, mely a háború szomorú kimenetelének s a forradalomnak nyomában járt. A ruhrvidéki szénbányamunkás 1919 második felében, dacára a munkanap erős megrövidítésének, naponta csupán 127·5 kg.-ot termel, szemben az 1913. évi 136·3 kg.-mal. A porosz-hesseni államvasutak alkalmazottainak száma jelenleg kétfannyi, mint a háború előtt, a vasutak teljesítménye azonban alig valamicskét emelkedett. A Siemens-Schuckert művekben 1919-ben a munkás által termelt árúk átlagos súlya 2250 kg., szemben a békeidők átlagos évi 4400 kg.-nyi termelésével. A termelt árúk mennyiségének csökkenésén kívül azonban azok minőségében is lényeges rosszabbodás állott be, mi különösen súlyosan érinti a finomabb munkát igénylő cikkek előállítását. A háború alatt ugyanis a munkászeknek nagyrésze muníciónak s egyéb tömegcikknek gyártásában annyira eldurvult, hogy könnyesebb munkára már csak nehezen képes; a fiatalabb generáció pedig éppen a fenti munkáknak sürgőssége miatt nem részesülhetett kellő ipari oktatásban.

Rátérve mármost a birodalom pénzügyi állapotára, először is a márka rendkívüli értékcsökkenése említendő. Általános indexszámok hiányában megközelítő pontossággal jellemzi ezt a táplálkozási cikkeknek drágulása is. *Calwer* már csaknem negyedszázad óta számítja a négytagú család (szülők + 2 gyermek) heti elelmiszer-szükségletének árát a német tengerészaktona békebeli adagja háromszorosának alapulvételével. Számításának eredménye az utóbbi évek átlagában:

É v	Márka	É v	Márka
1912 ---	25·28	1918 ---	57·30
1914 ---	24·70	1919 ---	73·70
1915 ---	36·49	1920 ---	224·63

E számok egyes nagyobb városokra részletezve:

Város	1912 máj.	1919 máj.	1920 máj.
Berlin --- --- ---	24·70	70·19	269·23
Hamburg --- --- ---	24·70	77·43	216·72
München --- --- ---	25·20	68·64	200·01
Lipce --- --- ---	24·40	71·10	258·27
Drezda --- --- ---	24·73	85·53	217·68
Köln --- --- ---	27·83	74·58	337·65
Boroszló --- --- ---	25·66	66·15	162·18
Frankfurt a/M. --- ---	24·78	83·19	306·12
Düsseldorf --- --- ---	27·12	94·47	212·02
Chemnitz --- --- ---	26·55	96·15	223·02
Stuttgart --- --- ---	24·42	68·82	173·49
Königsberg --- --- ---	23·74	68·53	175·83

A márka 1920-ban tehát ezek szerint 8—9-szerre kisebb értéket fejez ki, mint 1914-ben. A *«Der Deutsche Oekonomist»* szerint 1920 áprilisáig az árak átlagai a békebelieknél 300—500%-kal magasabbak, míg a munkabérek átlag 300%-kal emelkedtek. *Crammond* angol statisztikus szerint a háború valóságos költségei, leszámítva az abból származó aktívumokat, az egyes hadviselők között közetkezőképen osztottak meg:

	Valóságos költség			Valóságos költség	
	millió £-okban	a nemzeti vagyon %-ában		millió £-okban	a nemzeti vagyon %-ában
Anglia --- ---	3200	12·7	Belgium ---	500	20·0
Franciaország	5450	25·0	Németország	8700	26·0
Olaszország ---	1900	20·0			

E kimutatás szerint, melynek számadatait a *«L'Économiste Français»* különben túlmérsékelteknek tartja, Németországnak egyedül nagyobb költségei voltak, mint Angliának és Franciaországnak együttvéve.

1920. március végén az államnak összesen 213 milliárd márka adóssága volt, mely összéből kb. 50 milliárd illeti a külföldet. A háború utáni budget 40 milliárdra rúg, melynek fedezésére kirótt adó fejtenként kb. 700 márkával nehezedik a lakosságra. Ha, amint a kérdés 1920. nyarán felmerült, a legszükségesebb kiadások fedezésére és az ántánt legsürgősebb követeléseit teljesítésére a költségvetést újabb 30—35 milliárddal gyarapítanák, az adóteher 1200—1300 márka lenne évenként. Ezzel szemben a győztes nagyhatalmak lakosságára nehezedő adó *Daiberti*, a francia képviselőház költségvetési bizottsága elnökének kimutatása szerint fejtenként:

Franciaországban	453 fr.	Az Egyesült Államokban	272 fr.
Angliában --- ---	526 «	Olaszországban --- ---	228 «

A Reichsbank 1920. aug. 15-iki kimutatása szerint ércpénzállománya mindössze 1098·5 millió, mivel szemben 56½ milliárdnyi jegyforgalma volt! A hitelélet inflációjának jellemzésére szolgáljon a főbb bankokról szóló alábbi kimutatás:

Bankok	1913		1918		1919	
	Tőke és tartalék	Letétek, elfogadványok és hitelek	Tőke és tartalék	Letétek, elfogadványok és hitelek	Tőke és tartalék	Letétek, elfogadványok és hitelek
m i l l i ó m á r k á k b a n						
Deutsche Bank ---	35	1580	505	6740	510	13.822
Diskonto Ges. ---	281	674	444	3649	450	8191
Dresdener Bank ---	261	958	340	4151	340	8126
Darmstaedter Bank	192	608	192	2000	195	4096
Berlin Handels-Ges.	144	297	144	570	144	961
Commerzbank ---	99	316	102	1318	104	2128

A Reichsbank leszámítolási forgalma:

1915 aug.-ban	4202 millió márká	1918 aug.-ban	9866 millió márká
1916 „	5327 „	1919 „	12.775 „
1917 „	7722 „	1920 „	52.593 „

Rendkívül szomorúan fest a külkereskedelmi mérleg: a háború elejétől 1918 végéig 31·8 milliárd bevittel szemben a kivitelt csupán 16½ milliárd márká volt, 1919 elejétől 1920 februárjáig pedig 17·6 milliárd csak a kivitelt, míg a bevétel 50 milliárd márkára rúg. E kimutató azonban erősen ingadozóvá teszi a békekötés után a nyugati határon való törvénytelen, vámmentes forgalom. A legközelebbi évek kivitele a legjobb esetben 35—40 milliárd lesz, míg csupán a nélkülözhetetlen élelmiszereknek külföldről való pótlása 80 milliárdba fog kerülni!

A háború előtt Németország növényi anyagokból álló táplálkozási szükségleteinek 90%-át, az elfogyasztott hús- és zsírmennyiségnek 67%-át, a tejnek pedig 50%-át önmaga termelte. A békeszerződés által elvesztett területekkel a gabona- és burgonyatermelésnek 25%-a, az állatállománynak pedig 10—12%-a kerül idegen kézre. Súlyosbíttja ez adatokat, hogy az utóbbi 6 évben a rendes békebeli trágyamennyiségnek csak mintegy 35%-át alkalmazhatták a föld megműveléséhez. Ha ehhez még tekintetbe vesszük a mezőgazdasági gépek rendkívül nehéz beszerzési lehetőségeit a háború alatt, valamint a takarmányneműek hiányát, nem is lephet meg, hogy a békebeli mennyiséghez képest a gabonaneműekből 40, burgonyából 50, nyerscukorból 66%-kal kisebb a termés, a marhaállomány 10, a sertésállomány pedig 40%-kal csökkent. Még ijesztőbben alakulnak e számok, ha figyelmen kívül hagyjuk a területek elvesztését; eképen Németország 1913-ban 30·7, 1919-ben pedig csak 15·1 millió tonna gabonaneműt, a háború előtt 54, 1919-ben pedig csak 20 millió tonna burgonyát termelt; marhaállománya 1913-ban 21, 1919-ben 15·3, sertéseinek száma 1913-ban 25·7, most pedig csak 11·5 millió! S emellett az átlagos vágósúly a marhánál 250-ről 160 kgr-ra, a sertésnél pedig 85-ről 63 kgr-ra esett! Most következik még a békeszerződés értelmében a győzteseknek leadandó állatmennyiség,¹ melynek minőségi kiválasztásában azok ugyancsak szigorúan járnak el! Az erdőállományt a kényszerű rablógazdálkodás következtében vég-

¹ 1920 októberének közepén már 810.000 fejőstehénnek kiszolgáltatását kéri, mi kb. 6 millió liter tejnek s *Hermann Müller* volt birodalmi kancellár kijelentése szerint az egész marhaállomány 100%-ának elvesztését jelentené. Az egész német nép felháborodással utasítja vissza e követelést; a szocialista párt a világ proletariátusához fellebbez ellene. Az ántánt megseppen s állítólag felére hajlandó redukálni követelését (a *Daily News* okt. 31-iki jelentése).

pusztulás fenyegeti, az ország anyagi viszonyai nem bírják el a szükséges fabehozatait.

Elszász-Lotharingiának elvesztése és Luxemburnak a Zollvereinből való kiválása csaknem pótolhatatlan csapást mért a német iparra; elveszett a vasércnek zöme, mely magva volt a német ipari életnek. Az 1913-ban termelt 35·9 millió tonnányi ércből 28·5 millió tonna, tehát 79%-ánál több, került az elvesztett területekről! Az ismeretes, felbecsült ércállomány 2·3 milliárd tonnájából csupán 0·4 milliárd tonna maradt a németeké. Az 1913. év széntermelésének 60%-a esett a Ruhrvidékre, 90%-a a Saarmedencére, 23%-a Felsősziléziára és 8%-a egyéb bányavidékekre. A lotharingiai kohók elvesztése, valamint a pénzhány következtében a nyersvastermelés, mely 1913-ban 19·3 millió tonna volt, 1919-ben mindössze 6·25 millió tonna.¹ Az acéltermelés, dacára annak, hogy az acélműveknek csak 37½%-a fekszik Lotharingiában és Luxemburgban, 18·9-ről 7·8 millió tonnára süllyedt 1913-tól 1919-ig. A hatalmas szénhiány az ipar minden ágában érezteti pusztító hatásait. A téglas és cementgyárak üzemüket miatta 4—5-szörösen kénytelenek csökkenteni, a porcellánipar, dacára a termékei iránti nagy keresletnek, a békében termelt mennyiségnek csupán 40%-át tudja előállítani s hasonló sorsra jutott az üvegipar is. 1919 októberétől 1920 márciusáig az egész ipar már megszorított üzeméhez szükséges szénmennyiségnek a fentemlített hivatalos gazdasági kimutatás szerint csupán 57%-át kaphatta meg. A Ruhrvidék bányamunkásainak számát 395.000-ről ugyan máris 479.000-re emelték, ahhoz azonban, hogy megint annyi szén termelhesse, mint békeidőben, oly hallatlan újabb befektetési összegek válnának szükségessé, amelyeknek előteremtésére a birodalom jelenlegi siralmas pénzügyi helyzetére való tekintettel még soká csak nem is gondolhat.

Ezenkívül elvesztette a német kiviteli ipar háború előtti két főerősségét: káli- és szurokfestéktermelésének kiváltságos helyzetét. Ami az elsőt illeti, úgy a német monopólium abban Lotharingia elvesztésével megszűnt. Habár ez az egész német kálitermelésnek csupán egynegyedét szolgáltatja, gazdag készletei hivatva vannak arra, hogy Franciaország azok szolgáltatóképességét megsokszorozza. A szurokfestékipart a termelt mennyiség nagyrészenek a békeszerződés értelmében való leadása és a szabadalmi jognak a háború alatt való megsértésével keletkezett külföldi verseny sújtja földre.

A közlekedésügyön végzetes érvágás volt a fegyverszüneti szerződés által kikényszerített 5000 mozdonynak és 150.000 vasuti kocsinak átadása. Hiába kétszerezte meg az állam vonatépítő műhelyeiben dolgozó munkásainak számát, hiába minden erőfeszítés — a közlekedés békebeli színvonaláról mélységes mélységbe van taszítva. A személyszállító-forgalomban csupán felényi személy- és egynegyednyi gyorsvonat közlekedik, az áruforgalomban is az 1918. évi kocsitérnek csupán 42%-a állott rendelkezésre. 1919-ben a vasút az állami költségvetésben 16 milliárdos minuszként szerepel, dacára az áruforgalom díjai átlagos 490 és a személyforgaloméi 350—600%-kal való felemelésének. A vasúthoz hasonló megrázkódtatáson ment át a bel-, valamint a csatornahajózás is; megsemmisítően érte azonban a békeszerződés a tengeri kereskedelmi-flottát. Valamennyi 1600 bruttótonnán felüli s az 1000 és 1600 bruttótonna közötti hajók felét ki kellett az

¹ Ez utóbbi évtől azonban tekintetbe kell vennünk a forradalomnak még mindig érezhető, különösen a közlekedési- és munkásviszonyokat érintő bomlasztó hatásait.

ententenak adni, úgy hogy most még 100 hajója sincsen a németeknek, melyekkel az Óceánra kimerészkedhetnének; ezek is természetesen egészen kicsinyek. A békeszerződés értelmében évente 200.000 tonna erejéig kötelesek a német hajóépítőműhelyek a győztesek számára építeni! Rendkívül súlyosan érinti a birodalmat az a csapás is, melyet gyarmatai elvételével és alattvalói külföldi vagyonának lefoglalásával reá mérnek. Hosszú évek verejtékes munkája, óriási tőke- és energia-bebefektetése vész oda ama hatalmas külföldi szervezetnek megsemmisítésével, mellyel a némettség a háború előtt rendelkezett. Kb. 20 milliárdnyi aranymárkára tehetők a német alattvalóknak külföldi zár alá került értékei, ennél azonban még sokkal nagyobb az a veszteség, mely az ország gazdasági életét a külfölddel való szabad és közvetlen érintkezésének megszüntetésével éri. Az üzleti fejlődés ütőerének működését bénítják meg a békeszerződés eme pontjai; a megmaradó fellendülési lehetőségre is mázsakőként nehezedik a jóvátételi határozmányoknak állandóan fejük fölött függő damokleskardja.

Az üzemeknek anyagihiány miatti csökkentése súlyosan érezteti természetesen hatását a munkáspiacon. A *«Der Deutsche Oekonomist»* szerint a munkanélküliség által közvetlenül sújtottak száma 1920. jún. 15-én kereken 573.000 (297.000 munkanélküli és 276.000 családtag), júl. 1-én 614.000 (321.000 munkanélküli és 293.000 családtag), július 15-én pedig 686.000 (357.000 munkanélküli és 329.000 családtag) volt. Munkanélküli-segély címén ezeknek 1920. június 15-től július 1-ig kereken 31 millió márkát fizettek ki, júl. 1-től 15-ig pedig már 33 millió márkát. Egyedül Berlin városában a 32 szabad szakszervezetből bejelentett munkanélkülieknek száma a berlini statisztikai hivatal kimutatása szerint 1920. júl. 21-én 37.884, júl. 5-én, tehát két hét múlva pedig már 42.699 volt. A nyári időszakban a munkanélküliségnek e szaporodása annál súlyosabb tünet, minthogy a megnövekedett mezőgazdasági munkálatok ilyenkor sok tétlen kézbe adnak szerszámot. A fentemlített folyóirat szerint különben augusztus hó második felében a birodalom egyes részeiben a munkáspiacon mintha valamelyes javulás kezdene mutatkozni.

Végezetül nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a hatalmas hullámot sem, mely 1920-ban a német valután végighömpöltyög s melyet a berlini jegyzések a következőképen adnak vissza:

Időpont	Hollandi forint	Svájci frank	Francia frank	Font	Dollár
1919. máj. 21... ---	5·25	2·65	2·16	66·0	13·3
1920. jan. 2... ---	18·85	8·80	4·56	180·50	54·9
« febr. 2... ---	36·50	15·95	6·95	319·0	93·0
« febr. 7—9... ---	39·60	17·32	7·20	348·5	104·7
« márc. 1... ---	36·90	16·30	7·03	339·0	100·20
« ápr. 1... ---	26·50	12·60	4·72	279·0	72·0
» jún. 1... ---	14·11	7·0	3·0	151·0	39·30

Azóta a márka megint lassú, de fokozatos rosszabbodást mutat. Hogy ez az egész hullám csupán csalóka játék, hogy magvát inkább valutaüzérkedésben, mint a birodalom gazdasági állapotaiban beállott változásban birja, azt az utóbbiaknak fenti ecsetelése kétségtelenül kimutatja.

Oroszország.

Noha minden jel arra mutat, hogy 1920 nyarán a konjunktura hullámmozgása a többi államban sem jutott nyugvópontra, különös

mértékben s fokozottan áll ez Oroszországra nézve, melyben ekkor még vad forrongásban, vajudásban vannak azok az elemek, melyekből a közeljövőnek jelenleg még teljesen bizonytalan gazdasági és politikai képe ki fog alakulni. Arról az óriási rázkódtatásról, melyen a cárok egykori birodalma az utóbbi években keresztülment, ezidőben még vajmi halvány fogalmat alkothatunk csak magunknak. A róla szóló tudósítások annyira át meg át vannak itatva politikai tendenciával, oly mélyen vág még bele az orosz bolsevizmus sorsa Európa legaktuálisabb létkérdéseibe, a cenzura oly szigorúan működik, hogy ugyanazon tényekről a lehető legellentétesebb, homlokegyenest ellenkező tartalmú tudósítások vannak gyakorta hitelesekként forgalomban. Itt tehát a legnagyobb óvatossággal kell az objektív kutatónak eljárnia, minden egyes számadatot, minden egyes betűt a forrásoknak gondos mérlegelésével szabad csak tekintetbe vennünk.

Noha az utóbbi hat év politikai története három élesen elkülönített szakaszra oszlik, a gazdasági életben tulajdonképen csak egy caezurát észlelhetünk: az 1917. évi őszi bolsevista forradalmat. A cári uralomnak ez év tavaszán való bukása a háborús gazdálkodásban változást nem idéz elő, annak csupán folytatását, sőt rövid ideig tartó intenzív fokozását jelenti. Ha az orosz népnek most az a meggyőződése, hogy a háború alatt csak az angolok és franciák által ostonnal, korháccsal hajtott, azok öncéljai elérésére kíméletlenül feláldozott játékszer volt, úgy ez a körülmény a Kerenskij-éra alatt még kézenfekvőbben forgott fenn, mikor odadobták az értelmetlen s a dolgok való lényegébe be nem látó tömegeknek a stereotyp háborús frázisok még egy utolsó, egyre gyvendülő szellemi potenciával összetákolt jel-szavát: «A Nyugat és Kelet demokráciáinak egyesült erejével törjük meg a központi hatalmak imperializmusát...»

A világháborúban szereplő Oroszország gazdasági zavarait a többi hadviselő államéhoz hasonló anyagi megerőltetésének, vérvesztésének hatásait elhomályosítják a bolsevizmus mindent alapjában megrengető intézkedéseinek következményei. Hogy azonban ne csak Szovjetország nyílt és bevallott ellenségei nyomán induljunk, *audiat et altera pars* ... et sit prima!

A német Reichstag 1920. júl. 26-iki ülésén mondja programbeszédében dr. Simons külügyminiszter a bolsevikiekkel való gazdasági összeköttetés újrafelvételével kapcsolatban: «Man darf aber nicht verkennen, dass dort eine enorme aufbauende wirtschaftliche Arbeit geleistet worden ist. Es ist dort eine Arbeit geleistet worden in der Überwindung des Chaos, die unsere ganz besondere Beachtung verdient...» Ha nem is adunk hitelt a kommunizmus kacérkodó államocskákból származó híreknek, melyek Moszkvába helyezik a jelenkor Eldorádóját s vakítóan fénylő csillámruhába öltöztetik Szovjet-oroszország gazdasági állapotait, a higgadt objektivitásukról ismert németek külügyminiszterének hivatalos minőségében elhangzott megállapítása mégis csak gondolkodóba ejthetne bennünket... Gondolkodóba ejthet bennünket még akkor is, ha tökéletesen tisztában vagyunk a két ország között jelenleg fennálló érdeközösség lényegével... Az orosz megbízottak a külföld különböző államaival tárgyalnak, egyes lapok tudósítása szerint 5000 mozdonynak szállítását sikerült biztosítaniok; a kommunistabarát körök véleménye az, hogy a közlekedés e fellendítésével az ország gazdasági felvirágzása befejezett tény...

A másik tábor adatai szerint az oroszok a legmélyebb nyomorban színlődnek, gazdasági állapotaik hajója menthetetlenül süllyedőben

van. A pénzügyekre vonatkozólag a következő képet nyerjük. A háború előtt az Orosz Birodalmi Bank trezorjaiban kb. 2—2½ milliárd rubel volt aranyban. Miután ebből a Kerenszkij-kormány alatt hatalmas tömegek vándoroltak az entente államaiba, a novemberi szovjeturalom kb. 1 milliárdnyit vehetett csak át. 1918 nyarán az aranykészletet Samarába akarták szállítani, útközben azonban az egész, 50 vagonból álló vonat a cseh csapatok kezébe került, kik azt keletfelé való visszavonulásuk alkalmával magukkal vitték; a Bajkál-tó közelében mégis a legtarkább kalandok után részben a japánoknak, nagyobb részben azonban a bolsevistáknak voltak kénytelenek átadni. Ha feltesszük, hogy az immár három éve állítólag intenzíven folytatott aranybányászat eredménye kielégítő és hogy a moszkvai Kreml hatalmas értékű kincsei is illetékes kezekbe jutottak, mintegy 1 milliárdra tehető a kormány rendelkezésére álló aranykészlet. Bábeli azonban a zűrzavar, amely a forgalomban lévő papírpénz terén uralkodik. Szibériában 1920 nyarán még a megbukott ellenforradalmi kormány pénze, az ú. n. *koltschakrubel* volt forgalomban. Értékét visszatükrözik az akkori vladivosztoki árak: 1 font fekete kenyér 25—35 rubel, fehér kenyér 40—60, marhahús 70—90, sertéshús kb. duplája, kolbász 200—400, füstölt hering darabja 25—35, egy személyre való egyszerű ebéd valamely munkásétkedében 160—220 rubel. Hogy azonban e pénz árfolyama mennyire ingadozó, mutatja, hogy pld. áprilisban néhány nap alatt a japán yennel szemben 280-ról 440-re esett. Emellett forgalomban van még a régi *cári rubel* is, melynek Vladivosztokban 10—15-szörösen, Mandzsúriában 25—35-szörösen nagyobb értéke van amannál. Ez utóbbi tartományban fizetési eszköz a *horwathrubel*, az «American Bank Co» által készített és az Orosz-Ázsiai Bank, valamint a Kinai-Keleti Vasúttársaság által forgalomba hozott, a cári rubellel kb. egyenlő árfolyamú pénz is, melynek fedezetéül az említett vasúttársaság vonalainak összessége szolgál. Transzbajkáliában használatban van még a *koltschakrubel*nél is értékteleenebb *semenowrubel*, melynek forgalmát azonban csakis az attamán terrorja tudja biztosítani. A «kerenski»-nek nevezett, a Koltschak-kormány által értéktelennek kijelentett *kerenszkijrubel* is újra forgalomba került s árfolyama mintegy 2—3-szorosan haladja meg a koltschakrubelét. Ezek mellett Transzbajkáliában még az ú. n. *schmiedepénz*, az Amur mentén pedig a *muschinpénz* van forgalomban. A horwathrubel kivételével e pénzek mind igen primitív kivitellűek, mely körülményt a hamisítók és csalók természetesen gazdagon aknázák ki. Az állam hivatalos pénze, a *szovjetrubel* értéktelensége mellett ékesen szólnak az európai árak 1919 őszén, melyek azonban a hazatérő hadifoglyok állítása szerint azóta többszörösen növekedtek:

Moszkvában:

1 font fekete kenyér	50—55 rubel	1 drb hering	... .. 70—100 rubel
1 pud rozsliszt...	2000—2400 «	1 font burgonya	... .. 12—14 «
1 font búzaliszt	... .. 65 «	1 drb tojás	... .. 17 «
1 « cukor	... .. 280 «	1 font tea	... .. 1250 «
1 « só	... .. 115 «	1 « mosószappan	100—280 «
1 « vaj	... .. 400 «	1 csomag gyufa	... .. 15 «
1 liter tej	... .. 100 «	1 pár cipő	... .. 1500—5000 «
1 font marhahús	... 75—120 «		

Szentpéterváron:

1 font marhahús	180—190 rubel	1 font burgonya	... 30 rubel
1 « vaj	... 650 «	1 « kenyér	... 100 «
1 « cukor	... 550—580 «	1 « só	... 140—150 ¹ «

Elképzelhető, hogy ily zilált és zavaros pénzállapotok mennyire ártalmára vannak az amúgy is egyre lanyhuló forgalomnak. Ugyancsak az említett forrásból meríti *Kerenskij*, hogy a mozdonyoknak 50%-a használhatatlan és még a legkedvezőbb körülmények között is 5 évig tartana, míg e számot 10—15%-ra tudnák csökkenteni. Szinte hihetetlenül hangzik, hogy az 1919 szeptemberében naponta megrakott 7000 vagonnak 45—50%-a (3500—3750 vagon) az összes többi szállítmány számlájára kizárólag a vasútnak szánt tüzelőfát, 25%-a (1750—1850 vagon) hadianyagot szállít, 10%-a (700—750 vagon) a katonai kiürítéseknek szolgálatában áll és a megmaradó 15—20%-ból (1050—1150 vagon) is 1000 vagon szállít (nem vasúti célokra szánt) tüzelőfát.

Az 1913. évi állományhoz képest a folyami hajópark 30%-kal csökkent; 1913-ban 1 milliárd pudnyi terhet szállítottak még a Volgán, 1919-ben ennek mindössze 11%-át, 110 millió pudot. A vasútak használhatatlan állapota a kijavítás lehetetlensége folytán arra bírta a kormányt, hogy komolyabban s intenzíven foglalkozzék a szekérluvarozás kiterjesztésével s megszervezésével. Az 1917. év termeléséhez mérten 1919 első 10 hónapjában csupán 45·7% szén bányásztak. A népbiztosok tanácsa kiterjedt erdőirtásokat rendel el, ezeket azonban a lakosság — talán jobb belátásától vezérelve — nem hajlja végre. 1915-ben Oroszországnak még 10,285.000 orsója és 249.920 szövőszéke volt, négy évvel később már csak 6,900.962 orsója és 164.226 szövőszéke; minthogy azonban a szükséges anyagnak csak 3·7—4·7%-át tudják beszerezni, valójában csupán 300.000 orsó és 18.181 szövőszék állott munkában. A turkesztáni gyapot békében 680.000 deszatinnyi területen termelt, 1919-ben csupán 85.000 deszatinon; a gyapottisztító gyáraknak mindössze 16%-a van üzemben s ezek is átlagban csak 15 napot dolgoznak havonta. Az *«Ekonomicseskaja Zsiznij»* szerint a csökkenés s visszafejlődés «az államhatalom iránti bizalom hiányának» tudandó be. A pétervári fémipar, mely békében a földkerekség legvirágzóbbjai közé tartozott s 100—150.000 munkást alkalmazott, 1919-ben csupán 12.141 munkást tart állományában, mely számból azonban mindössze annak 62·4%-a, 7585 munkás dolgozott. A jelenleg már teljesen bezárt newskiji hajó- és mechanikai gvárbán 1919. július első felében a munkásoknak még 56%-a járt be dolgozni, a hó vége felé 30, augusztus első felében pedig már csak 16%. Hasonlóan sivár képet mutatnak a kolomenskij, sormowi, tulai, bojanszki és az urali fémüzemek és gépgyárak is. A bőrgyárak üzeme 1919-ben még az előző — szintén nagyon gyenge — évhez képest is kb. 50%-kal szűkült. Még nagyobb lanyhulás tapasztalható a papir- és gumiipar terén; sárcipőből pld. csak 8%-át gyártották a rendes békemennyiségnek. A gyújtógyárak üzeme 1919. októberében 50%-kal csökkent, mivel a munkások nagyrésze vidékre uta-

¹ Ez adatokat a legfelsőbb orosz gazdasági tanács és a pénzügyek, az élelmezés-, a kereskedelem- és iparügy népbiztosságok hivatalos lapja, az *Ekonomicseskaja Zsiznij* (Gazdasági Élet) 1919 szept. 16-tól okt. 15-ig megjelent 205—230-as számaiból merítette a jelenleg Párisban élő A. F. *Kerenskij* és közli az ugyanott megjelenő társadalomforradalmi folyóiratban, a *Pour la Russie*-ben.

zott kenyérbeszerzés céljából. A villamossági gyárak egyrésze tanult munkások, másrésze pedig a szükséges gázmennyiség hiányának következtében volt kénytelen üzemét beszüntetni. A cukoripar teljes megakadása arra kényszeríti a szovjetkormányt, hogy faforgácsból kísérletet tegyen a cukrot gyártani. A sóhiány pedig a lakosságot bírja állítólag arra, hogy heringes hordókat fűrészeljen szét, s azok sóval teljesen átitatott darabjait főzven meg, ily módon izesítse ételeit. Még cifrább színben tűnnek fel ezen állapotok, ha tekintetbe vesszük, hogy az állam 1918 első felében 762,895.100 rubelt, második felében 5,141,073.179, 1919 első felében pedig már 15,439,115.828 rubelt fordított a «nemzetivé tett ipar» fejlesztésére.

Moszkvában 1917-ben még 1000, 1919. januárjában 390, júliusban pedig már csak 250 közuti villamoskocsi közlekedett. 1917. novemberében ugyane városban még 110—120.000 ló volt, 1918. áprilisában 21.000, 1919. tavaszán 12.000, ősszel pedig már csak 8000; a kommunista uralom alatt tehát 92% volt a csökkenés! *Kerenskij* szerint ily körülmények között nem is csodálatos, ha a szovjetkormány díjat tűz ki egy kézikocsinak megszerkesztésére, melyen lehetőleg kevés fizikai erőnek felhasználásával nagy terhet lehet szállítani.

A munkabérek terén lassacskán lényegében megint az akkordrendszer kezdik bevezetni, a díjrendszer köntösébe burkolva. A podoliai állami mozdonygyárban pld. a háború előtti termelésnek 25%-a a rendes munkateljesítmény. Aki ezt bizonyos időn belül eléri, a díjszabáson felül ennek 20%-át, aki pedig nem éri el, a díjszabásban feltüntetett összegnek mindössze $\frac{2}{3}$ -át kapja. Ha valaki a kiszabott idő felében végzi el munkáját, a tarifászerű munkabér kétszeresét kapja. Nem egy helyen a «pensumot» a munkavezető belátása szerint szabja meg. A moszkvai közuti villamos vasútnál az *Ekonomicszeszkaja Zsiznij* szerint külön díjban részesül az az alkalmazott, aki havonta 12 napnál többször jelenik meg munkára; az 1100 kocsitologatónak csak 20%-a felelt meg e feltételnek. A moszkvai körlet-munkabizottság az egyre gyakoribb «sétálás»-ért (munkakerülés) bérlevonásokkal s ismétlődő esetekben elbocsátással, tömeges fellépés alkalmával pedig koncentrációs táborokba való internálással büntet (lényegében kényszermunka). A súlyos gazdasági állapotokon segitendő a kommunista-párt elhatározta, hogy tagjait «önkéntes» szombati munka teljesítésére «kötelezi». Minthogy e munkálatok a legelsőbbrendű szükségletek kielégítésére irányulnak, a bennök való részvétel a lakosság között egyre szélesebb rétegekben hódít teret. Hogy a tüzelőinségen segítsenek, a felsőbb iskolák tanítói és tanulói is segédkeztek a barakkok és faházak szét-szedésében, szétfűrészelésében és elszállításában.¹

A gazdasági hanyatlás nyomában általános nyomor jár. A többször említett lap szerint Pétervár lakossága 1917 őszétől számított két éven belül 60—65%-kal csökkent, 1919 őszén mindössze 954.204 lélek volt. 1915-ben a születéseknek ugyanitt 1000 lélekre eső száma még 22, 1919-ben már csak 84. A halálozások száma *Kerenskij* számítgatásai szerint 1919-ben 300—400%-kal multa felül a rendes békebeliekét.

Végezetül legyünk még egyszer tekintettel arra, hogy ez adatok a bolsevisták elkeseredett ellenségeinek szájából származnak s ha

¹ V. ö. 1919. novemberében a gráci egyetemi hallgatók vasárnaponként kijártak a köflachi szénbányába s a leobeni bányászati akadémia felsőbbosztályú diákjainak vezetésével maguk bányászták és rakták kocsira az alma mater fűtéséhez szükséges szenet!

nagyobbrészt az orosz kormány hivatalos lapjából vannak is idézve, összeválogatásuk mindenestre erősen tendenciózus. A lengyel csapatoktól szenvedett 1920. augusztusi vereség után már-már az örvény szélére jut a kommunisták ügye. Ekkor azonban az egész világ hatalmas meglepetésére új energiáknak fellobbanása észlelhető: a lengyel béketárgyalások alatt megsemmisítik Wrangel ellenforradalmi seregeit s döntő győzelmet aratnak az ukrán csapatok fölött is. A Szovjet állásának megerősödése a nemzetközi gazdaságpolitikában is azonnal érezteti hatásait: Anglia Kraszín orosz megbízottal már hónapok óta folytatott s mindkét részről mesterségesen halogatott tárgyalásai eredményeképpen Oroszországgal ez utóbbira nézve kedvezőtlennek épen-séggel nem mondható gazdasági szerződésre lép. Kétség sem férhet hozzá, hogy a szigetszág példáját Európa többi államai is rendre követni fogják.

A tanácsköztársaság politikai és gazdasági viszonyai köré vont fátol azonban még mindig nagyon sűrű... Hogy mit takar, hogy mi fog alóla talán már a közeljövőben kibukkanni, azt feléje vetett pillantásaink egyre idegesebb volta eléggé sejteti...

Újabb válság készül?

A világháború befejezése óta immár két esztendő telt el, két reményben, megfeszített erőlködésben eltöltött súlyos esztendő. A négy évig tartó hadakozás alatt s a fegyverszüneti szerződés megkötése utáni időkben egyre vártuk az új kedvező konjunktúra beköszöntését, a békebeli magas gazdasági színvonalra való újbóli felledülést. Általánosságban azonban ez mindeddig nem mutatkozott. Azon egynehány, inkább helyi jellegű felvirágzásnak tetsző, csálóka felvillanás, melyet itt-ott tapasztaltunk csak, a pillanatnyilag kedvező körülményeknek néhány ügyesen dolgozó üzér részéről való kizsákmányolása, melynek, ha ezek hasznát, úgy mások ugyanoly kárát látják.¹ Az ipari termelők optimizmusa azonban nem lankad; a kedvezőbb viszonyok soká nem késbetnek már, hát gyártanak, gyártanak folyvást, töltik a raktárakat. Egyben azonban elszámítják magukat. Nem veszik észre, hogy az évekig tartó rombolás nem csupán megakadást okozott a világ gazdasági menetében, abban határozottan retrográd mozgást idézett elő. Noha a termelés a háborúelőttihez mérten csökkent, még mindig messze túlhaladja a jelenlegi fogyasztás határát, mely az általános elszegényedés, lerongyolódás szomorú képét mutatja. Ez az összecsugorodott fogyasztás semmiképpen sem áll arányban a termelésnek azon hatalmas apparátusával, az ipar és kereskedelem azon széles, pompás és főkép költséges szervezetével, melyet egészen más viszonyok között teremtetünk s melyek egészen más gazdasági méretekhez vannak szabva. Bármennyire szorítsa is meg e szervezet termelését, már csak lényegének nagy súlyánál fogva sem képes alkalmazkodni az új viszonyokhoz, melyekben az általános anyaghiány a munka egyes ágazatainak egészen más értékebecslését s ennek következtében a produktív tényezők hierarchiájának egészen más képét nyújtják. A békeidőből származó fényes, csillogó palotáink, kényelmi eszközeink,

¹ Ilven az 1920. év tavaszán a háborúban vesztes államokban mutatkozó hatalmas külföldi árúkereslet, melyet azonban csakis az óriási valutakülönbözet idéz elő, s melynek szükségszerűen azonnali el kellett tűnnie, amint a valutákban bizonyos kiegyenlítődési tendencia kezdett mutatkozni.

cikkeink éles ellentétben állanak a jelen nyomorával; kopott ruhában, a táplálék elégtelenségétől ványadt arccal ülünk az arannyal még gazdagon diszített, ragyogó színházban, hol azonban a csillogás csalóka, hamis. S e, bár minden erejükből egymáshoz alkalmazkodni akaró, de természetüknél fogva összeférhetetlen ellentéteket megtaláljuk társadalmunk minden rétegében, gazdasági életünk minden pontján. A társadalomban napjaink nagy szociális forradalmi tükrözik vissza e folyamatot; hatása a gazdasági életben sem maradhat el.

1920 nyarának végén mintha érezhető lenne már a készülődő vihar hűvös, baljóslatú előszele. Azt halljuk, hogy a világháború alatt viszonylagosan oly magas gazdasági színvonalra emelkedett Svájc Amerikában kölcsönt készül felvenni, melyért 9·1%-os kamatot kell majd fizetnie, hogy óra- és csipkeipari üzemeiből a munkások egy részét elbocsájtani kénytelen, hogy Bern városát fizetéseképtelenség fenyegeti. Valutájának túl magas állásánál fogva a kis köztársaság termékeit külföldön elhelyezni képtelen s azokat még a belföldi piacon is egyre fenyegetőbb méretekből nyomja el az aránytalanul olcsóbban produkáló külföldi verseny. Hollandiában, a skandináv államokban, melyeknek gazdagságára, kincseire s ragyogóan rózsás gazdasági állapotaira oly irigykedve pillantunk fel, szintén súlyosabb természetű, általános fogyasztási válság előtűnetei mutatkoznak. Szeptember második felében Brüsszelben nemzetközi konferencia ül össze, hogy tanácskozásai alapján teendő intézkedésekkel elejét lehessen venni az általános világválság kitörésének.¹ Hogy a helyzet a háborúban vesztes államokban a legfenyegetőbb, annak, sajnos, magunk vagyunk koronatanúi. Valutánkban a nyár folyamán újabb hatalmas esés állott be s ha a német márka zürichi jegyzése nem is súlyyodt az év első hónapjaiban elért 4·75-ös színvonalára, a mi koronánk novemberi 1·15-ös árfolyamával szinte hihetetlennek tartott relativ értékminimumra zuhant. Most azonban nincsenek már meg békebeli árúkkal telt rak-táraink, mindent eladtunk a külföldnek, új cikkeknek gyártása pedig pang. Szóta a külföldnek is csökkent vásárlóereje, magának is súlyos belső gazdasági bajokkal kell küzdenie, melyek ha magukban talán nem is, de egyesülve a rajtunk keresztül megérezett kedvezőtlen gazdasági hullámokkal, mindenesetre alkalmasak lehetnek nagyobb zavarok előidézésére...

A légkörben cikázó, magasfeszültségű áramok levezetésére egyedül képes villámhárítóként *Wekerle* jelszavának széleskörű, nemzetközi kiterjedésű megszívlelése állítható oda: «Egyszerűsödjünk!» Egyszerűsödjünk egyelőre s így dolgozzunk, dolgozzunk ama szilárd meggyőződés által hajtva, hogy azután munkánk eredményeként hamarosan ráléphetünk megint a világháború által megbénított gazdasági fejlődés, tökéletesbülés útjára...

¹ Rövid ideig tartó tanácskozások után úgyszólván minden gyakorlati eredmény nélkül oszlik fel.

III. RÉSZ.

Magyarország gazdasági válságai.

Nagyobb gazdasági zavaraink a legújabb időkig.

Hazánkban a gazdasági fejlődés, az ipar és kereskedelem színvonala csak nehezen s igen lassú ütemben emelkedik azon színvonalra, hogy autochton válságoknak alkalmas talajává legyen, bár súlyos csapások által beállott gazdasági zavarokban, sajnos, több részünk volt, mint nyugati szomszédainknak. Már az első Árpádok alatt a vallási és politikai belvillongások, trónkövetelőknek a koronáért való harcai, erős megpróbáltatásoknak teszik ki az országot.

A tatárjárás pusztításait általában sokkal súlyosabb színekben szokták feltüntetni a valóságnál. Igaz, hogy ahol megfordultak, ott törtek, zúztak, romboltak, de az országból való hamaros kivonulásuk miatt, szerencsére, annak széles területeire el sem juthattak. *Deák Farkas*¹ valószerűnek tartja, hogy a Dunántúl, a Bánát, a Bácska, valamint a Felvidéken Sáros, Szepes, Liptó, Árva s még egynéhány megye elkerülte a pusztulást; különben lehetetlen lett volna, hogy IV. Béla 1244-ben már az oroszokat, 1246-ban pedig az osztrákokat és cseheket támadja meg s verje le hadaival.

A vegyesházbeli királyok változatosságban gazdag uralkodása után, Mátyás alatt éli első fénykorát az ország ipara és kereskedelme, tesz világhírré szert a magyar gazdasági kultúra is. Mohács után mély tespedés korszaka következik; a törökök lelkiismeretlen rablásai, megtelepedésük után pedig hamisíthatatlan keleti tunyaságuk mázsakő gyanánt nehezedett gazdasági életünkre s ugyancsak irigykedve tekinthetett az anyaország a virágzó Erdély pompás fellendülésére. A törökök másfél százados uralmát követő nehéz időket súlyosbították még a Habsburgok abszolutisztikus törekvései, melyek az országot több ízben is fegyveres ellenállásra birták.

Ez időből különben eléggé érzékenyen sújtó pénzválságról emlékezik meg *Katona*.² Rákóczy ugyanis a XVIII. század első éveiben kétmillió frt névértékű rézpénzt veretett; tizkrajcárosainak belértéke azonban nem lévén több egy krajcárnál, a nép azokat csakhamar «kongó pénz» elnevezéssel tisztelte meg s bizony nem nagyon akarta őket fizetésül elfogadni. Hiába voltak a fejedelemnek szigorúbbnál-szigorúbb parancsai, a forgalomban egyre súlyosabb zavarok kezdtek mutatkozni. Közben már 15 millióra növekedett a rézpénz mennyisége, melyet most Rákóczy, hogy a bajon gyökeresen segítsen, 2 millióra szállított le. A zavart ez azonban még csak növelte, «számtalan család koldus-

¹ L. «A nemzetgazdaságtan története Magyarországon», Pest, 1865.

² L. «Historia critica Rerum Hungariae», Budae, 1778—1817.

botra jutott, miután e pénz sem adósságlerovásra, sem zálogváltásra nem fordíthaték...»¹

A XVIII. század nagy háborúi szerencsésen elkerülik Magyarország területét s így annak végre alkalmá nyílik csendes, nyugodt gazdasági fejlődésre. Nagyobb zavart a század második feleiben a szőlőművelés válsága okoz. Részben már a hazai termelésnek nagymérvű kiterjesztése nyomta le mélyen az árakat s tett ezáltal szegénnyé számos, addig módos gazdát, nagyobb részt azonban az alsóausztriai szőlőknek hatalmas fellendülése s a lengyel-, porosz- és oroszországi magas beviteli vámok mérték súlyos csapást hazai termelésünkre. 1753 körül 1,200.000 négyszögöl területű szőlőt irtottak ki egyik leggazdagabb s leghíresebb bortermő vidékünkön, Sopronban, Szentgyörgyön pedig 1784-ig 1167 kapányit hagytak el egészen. *Marczali*² szerint 1780-ban 1,318.000 frt értékű szőlőt vittünk még ki külföldre, 1781-ben 1,153.000, 1783-ban pedig már csak 1,047.000 frt értékűt.

Pénzügyeink a királyi kamara révén ez időkben szorosan egybe voltak fonódva Ausztriáéival, a keltőnek sorsa egy úton haladt. Noha jogilag az országnak az osztrák bankcédulákhoz semmi köze sem volt, tényleg mégis súlyosan meg kellett éreznie azok árfolyamesésének hatásait, mivel a kormány nálunk époly fizetési erővel ruházta fel őket, mint az örökös tartományokban. Forgalmuk a következőképen alakult:³

Év	Az ezüst árfolyama	A bankcédulák %-ban	A forgalomban levő bankcédulák mennyisége frt-ban
1796 --- ---	100 ¹ / ₄	99.75	46 825.925
1799 --- ---	107	93.46	141,018.640
1801 --- ---	116	86.20	262,030.092
1805 --- ---	148	68.49	377, 05.610
1807 --- ---	202	49.50	487,560.915
1809 júl. ---	315	31.74	600,922.945
1810 okt. ---	502	18.11	994,986.170
1811 márc. ---	833	12.—	1.060,798.000

A helyzet veszélyességének kérdése már az 1802-iki országgyűlésen szóba került, az 1807-iki országgyűlés pedig felirattal fordult a királyhoz, hogy szüntesse meg a bankcédulák körül előállott egészségtelen, ártalmas állapotokat s az értéktelen rézpénz kibocsátását. A király megígérte ugyan a bajok orvoslását, tényleg azonban nem történt ezirányú intézkedés s úgy az 1811-iki első, mint az 1816-iki második «devalváció» ugyanolyan zavarokat idézett elő nálunk is, mint ahogyan azt Ausztriában láttuk.

A XIX. század első telének nagy nyugati válságai alig érintették csak legszélsőbb hullámaikkal hazánkat, melyben a gazdasági életnek modern értelemben vett fejlődése csak ekkoriban kezdődik meg a nagy Széchenyi csodás működésének nyomán. Az 1849. évi nemzeti összeomlás nyomában járó, a Kossuth-bankók által előidézett pénzügyi válságról már más helyen volt szó.

Az abszolutizmus alatt megindult lassú gazdasági fejlődés a ki-

¹ L. *Horváth Mihály*: «Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt», Budán, 1840

² L. *Henry Marczali*: «Hungary in the eighteenth century», Cambridge, at the University Press, 1910.

³ L. *Halász-Mandelló*: «Közgazdasági Lexikon», 1898.

egyezés után vérmes reményekre látszott feljogosítani, Bécsen keresztül az üzerek raja vetette magát hazánkra, hogy annak szűz gazdasági erejét, energiáját kiaknázzák. A külföldi tőke ömlik Pestre, hol 1868 elején még csak 21, húsz hónappal később, 1869 szeptemberében pedig már 99 részvénytársaság működött 135 millió frt alaptőkével, melyből 100 millió már tényleg be is volt fizetve. A pesti váltótörvénytől ez idő alatt a következő cégbejegyzések történtek:

A bejegyzett társaságok			Időpont			A bejegyzett társaságok		
	száma	alaptőkéje millió frt-ban				száma	alaptőkéje millió frt-ban	
1868 febr.	2	11·5	1869 jan.	2	0·4			
« márc.	3	2·4	« febr.	4	2·0			
« ápr.	4	6·8	« márc.	3	107·6			
« máj.	9	9·3	« ápr.	1	6·0			
« júl.	3	2·0	« máj.	6	7·3			
« aug.	4	4·5	« jún.	6	17·3			
« szept.	3	2·3	« júl.	3	0·7			
« okt.	4	1·7	« aug.	8	70·9			
« nov.	6	62·2	« szept.	5	12·5			
« dec.	5	1·5						

A vasútalapítás terén valóságos láz üt ki; ekkor jön létre a pécsbarcsi, a kassa-oderbergi, a keleti és az északkeleti vasút, valamint egész csomó helyi közlekedési és hajózási vállalat. Hiába emelik fel a bankok diszkontjukat $4\frac{1}{2}\%$ -ról 5% -ra, hiába mondják fel reportügyleteiket, hiába szorítják meg a lombardkölcsönöket, az alapítási üzerekedés nem lohad le, mígnem azután 1869 őszén súlyosabb rázkódítás áll be, melyet egészen a «nagy Krach»-ig válságként emlegettek. Ugyanerre az időre esik a vallásosság leple alatt a nép bizalmába furakodó római grófnak, Langrand-Dumonceanak nagyszabású földhiteles-csalása is, mellyel számos családot juttatott koldusbotra. Rövid megakadás után az üzleti láz azonban csakhamar ujjól továbbdühöng s virágában volt, mikor beköszöntött az 1873. év nagy válsága. 10 bank omlott össze 33 millió frt tőkével és 2 iparvállalat 0·8 millió tőkével. 13 banknak, 2 biztosító intézetnek, 1 közlekedési, 1 építkezési és 10 iparvállalatnak kellett felszámolnia összesen több mint 22 millió frt tőkével. Pólya¹ szerint a budapesti tőzsde árfolyamveszteségei a válság folyamán több mint 55 millió frt-ra rúgtak. Dacára ezen összegek viszonylagosan elég magas voltának, nálunk — akárcsak a többi — ez a válság sem közelítette meg külföldi fellépésének intenzitását. Tanúsítja ezt külkereskedelmi statisztikánk is, melyen a válság mélyebb nyomot nem hagyott:²

Év	Behozatal millió frt-okban	Kivitel	Év	Behozatal millió frt-okban	Kivitel
1867...	294·3	407·4	1872...	613·7	388·0
1868...	387·4	428·9	1873...	583·1	423·6
1869...	418·9	438·1	1874...	568·7	449·2
1870...	431·9	395·4	1875...	552·5	504·4
1871...	540·8	467·6	1876...	518·0	508·5

Az 1882. évi ú. n. «Bontoux-válság»-nak hullámai szintén csak kisebb mértékben sújtották hazánk közgazdasági életét. Válságról ez

¹ L. Pólya Jakab: «A gazdasági válság», Bpest, 1890.

² L. «Magyar Statisztikai Evkönyv». 1876.

alkalommal nálunk nem is igen lehet szó, hiányzott az ennek előkészítéséhez szükséges magasabb fokú fellendülés; inkább csak merő forgalmi depresszió mutatkozik, mely még mélyebbre szorítja le, még lanyhábbá teszi kereskedelmünknek, iparunknak amúgy is lassú, beteges menetét. Összes külkereskedelmi forgalmunk, mely 1883-ban még 1.86 milliárd korona, 84-ben 1.74, 85-ben pedig már csak 1.67 milliárd, mely magaslaton kevés csökkenéssel a következő két évben is megmarad még és csak 1888-ban emelkedik újra 1.78 millióra, ahonnan azután már tartósan emelkedő tendenciát mutat. A külföldi válság befolyása alig észlelhető azonban már például vasútjaink teherforgalmánál, mely következőképen alakul:

Év	Összes teherforgalom ezer tonnákban	Év	Összes teherforgalom ezer tonnákban
1882 ---	8,695.237	1885 ---	10,855.424
1883 ---	9,364.926	1886 ---	12,081.304
1884 ---	10,622.135	1887 ---	12,836.237

A mult század nagy mezőgazdasági válsága.¹

Hazánknak, mint elsősorban őstermelő országnak gazdaságában a történelem folyamán visszafelé haladva, fontosságát tekintve, a gazdasági ágazatok közül mind fokozottabb mértékben emelkedik ki a mezőgazdaság, melynek sorsától függ egész gazdasági életünk boldogulása. Aminthogy a Nyugat államaiban az ipar és a kereskedelem zavarai jelentenek általános gazdasági válságot, nálunk ezt a szerepet a mezőgazdaság tölti be; egyszerű forgalmi válság nem képes arra, hogy gazdasági erőinket gyökerükben rázza meg. Bár tény, hogy a Nyugat válságai mindig megérettették hatásukat minálunk is, ezeknek intenzitása azonban rendszeren oly csekély, hogy az általuk előidézett zavarok jelentőségükben mindenképen eltörpülnek az őstermelés legkisebb fennakadása mellett is. Így a XIX. század második felében is figyelmünket teljesen magára vonja gazdánk válságos helyzete, mely ítételeiben támadja meg nemzetünket.

Mielőtt azonban ennek fejtegetésére rátérnénk, tekintetünket a mezőgazdasági válság általánosságban fennálló speciális tulajdonságaira kell vetnünk, melyek élesen megkülönböztetik azt a válságok egyéb nemétől. Ez utóbbiakat a hirtelen, gyakorta váratlan kitörés jellemzi, pánikszerű ijedelem, melyben a lélekjelenlét elvesztése rendszeren nagyobb bajt, több kárt okoz, mint maguknak a forgalmi tényezőknek betegségei. Az első rémület elmúltával azonban aránylag gyors a kibontakozás; a gyógyulást, gyógyítást elősegíti s sietteti az üzleti élet mozgékonyasága, hajlékonysága, mely könnyen engedelmeskedik erőyes kezek irányításának. Égészen más a helyzet a nehéz fajsúlyú mezőgazdaságnál, melynek változásai hosszantartóak, lassúk. Súlyosabb autochton zavaroknak előállításához évtizedeknek egészségtelen állapotai szükségesek, hogy azok az évről-évre megújuló energiájú, mindenképen decentralizált, egymástól többé-kevésbé független őstermelési

¹ *Gaál Jenő*: «A mezőgazdasági válság kérdése», Bpest, 1885; *Lévay Henrik*: «A mezőgazdasági válság megoldása», Bpest, 1895; *Márk M.*: «A mezőgazdasági válság gyors és gyökeres megszüntetése» Bpest, 1896; *Lóherer Andor*: «A gazdasági válság és a búza árnyatlása Magyarországon. Okai, eredményei és orvosszerei», Bpest, 1897; *Pólya Jakab*: op. cit.; *Szathmáry György*: «Az amerikai verseny és a magyar mezőgazdaság», Bpest, 1893.

üzemekben általános s állandó jellegű depressziót idéznek elő. Kijátszó válságot itt hiába keresünk; csupán mély nyomottság s lassan, de biztosan pusztító nyomor s sokáig húzódó, nehezen haladó javulás járnak a mezőgazdasági válsággal.

Nálunk a bajok eredete még a szabadságharcot közvetlenül megelőző s követő időkbe nyúlik vissza. A jobbágyság felszabadítása újszólván teljesen előkészületlenül találta a magyar birtokosságot, melynek egész gazdálkodása, üzemének felszerelése, berendezése, de saját-magának gondolkozásmódja is gyökerében volt hozzánőve a jobbágy-munka fogalmához, az úrbéri állapotokhoz. Az ősi szolgáltatások elvesztéseért nyújtott állami kárpótlás vajmi csekély vigasza lehetett csak a gazdaközönségnek, mivel — amint azt *Nagy Miklós*¹ eléggé kézenfekvően kimutatja — az erre fordítandó, pótható alakjában kivetett földtehermentesítési járulék súlyosan aránytalan, legnagyobb részében újra csak az ő vállaikra nehezedett. Az új viszonyokba csak nehezen belépszokni tudó, válságos helyzetbe jutott gazdákra az agráriusok szerint valóságos csapást mért az 1853. máj. 29-iki császári nyílt parancs: az ősiség és a «magyar zálog» eltörlése. A tőkével nem rendelkező birtokos kénytelen az új jelzálogkölcshöz folyamodni; az ősi kúriák egyre gyakrabban kerülnek dobra, a hetvenes évek végén már közel 20 ezerre tehető az elárverezett ingatlanok száma. A kormánynak a kamatlábbal szemben elfoglalt liberális álláspontja következtében az uzsora rendkívül elharapódzott s az égető pénzszükséglet mellett 30—40%-os kamat nem is volt ritkaság.

A birtokelaprózódás, a phylloxera által elpusztított szőlők, valamint a felvidéki szeszgyárak nagyrészenek megszűnése folytán elvesztett munkaalkalom mind elősegítették a kivándorlást, mely most már tömegesen indult meg Amerikába, Szlavóniába és Romániába. Nem kis mértékben támogatta e mozgalmat a birtokososztály előtt nemrég még ismeretlen adók egyre nagyobb mértékben való fokozása, valamint a gazdasági gépek használatának elterjedése, mely utóbbi körülmény sok munkást fosztott meg kenyerétől.

A nagy reformoknak, újításoknak, melyek a tőkéletesbülés felé vezeték az emberiséget, mint mindig, úgy most is megvoltak közvetlen visszahatásai, melyek ezúttal is súlyosan érintették az egész életmódjában mindenképen a régi, kényelmes viszonyokhoz szoktatott generációt. Így volt ez a XIX. sz. egyik legnagyobb művével, a Széchenyi indítványozta Tisza-szabályozásokkal is. Az addig hosszú mértföldekre kiterjedő árterületek, lápok és mocsarak a vizivadak és vándormadarak milliárdjainak volt paradicsoma, mindenféle hal s a csik bőven tanyáztak ott. A környék lakosságának a halászat és vadászat búsás jövedelmet biztosítottak s az új, szabályozott medrében gyorsan tovarohanó Tisza magával ragadta gazdasági existenciájukat is. A lecsapott területek bújá, vad talaja mindjárt nem is volt alkalmas a megművelésre, minden egyéb növényt elölt ott egyelőre a túltengő gaz. No meg a lakosság nem is értett a földműveléshez, az új kultúra megkezdéséhez feltétlenül szükséges beruházásokra pedig egyáltalán nem volt pénz. Hogy bírhatta volna e nép a rája rótt súlyos adóterhet épségben elviselni! A szabályozási munkálatokat különben sem hajtották valami kiváló előrelátással végre; a kanyarulatok átvágásával most már rohanóvá tett víz, mely előbb mintegy 200 négyszögmmértföldet borított

¹ L. «A magyar agrárválság főbb okai» című értekezését a «Magyar Gazdák Szemléje» 1897. évi júniusi füzetében.

el áradásaival, szűk partjai közt megmaradni nem tudván, nem egyszer törte át az újonnan épített, de gyengéknek bizonyult védőgátakat. Ime egyenéhány a Tisza-szabályozás utáni árvízpusztítás képe:

Év	Elöntött terület	Év	Elöntött terület
1855 ---	250.000 hold	1869 ---	157.000 hold
1860 ---	451.700 „	1876 ---	121.000 „
1861 ---	104.000 „	1877 ---	108.000 „
1865 ---	105.000 „	1878 ---	40.000 „
1867 ---	220.000 „	1879 ---	72.000 „

Az utolsó rombadöntötte Szeged városát, de a többi is hatalmas károkat okozott, egész tanyákat, falvakat sodort el magával. A tíz árvíz 25 év alatt tehát mintegy 1'63 millió holdat öntött el. Ily viszonyok közt nem csoda, ha a tiszamenti gazda, ki sohasem tudta, melyik évben sodorja el fáradozásainak gyümölcsét az ár, rablógazdálkodáshoz folyamodott: a váltógazdálkodásnak eddig sem valami nagy lelkiismeretességgel betartott aranyútjáról végreképen letért, sutbadobta a hármasszorgót s többször egymásután vetett búzát ugyanabba a földbe, búzát, melynek akkoriban külföldön nagy a kereslete, s melynek termelése egyedüli boldogulásnak tűnik fel szemük előtt. Hogy ezen észszerűtlen, egyoldalú gazdálkodás — nem ritkán olyan talajba is búzát vetettek, mely annak termelésére egyáltalán alkalmatlan volt — csak káros következményekkel járhatott, az az alábbiakból is kitűnik majd.

A politikailag üldözöttek birtokán csak asszonyaik, gyermekeik éltek, kiknek azt bérbé kellett adniok. A nagyobbbrészt házizsidóból bérlővé vedlett üzerek most azután hiéna módjára vetették magukat a még bőven termő talajra s nagyobb befektetésekre nem is gondolva, mentől busásabb jövedelmet igyekeztek a maguk számára abból kicsikarni. Ezek is főképen búzát termelnek csak s az áldott energiájú, de rosszul, kevés munkával s felületesen megmunkált földet a végsőkig szipolyozzák ki rablógazdálkodásukkal.

Sajátságosan súlyos mellékkövetkezménye volt a tagosításnak is. A legtöbb község határában egyszerre ezt végrehajtani nem lehetett s gyakran évekig is elhúzódtak a mérnöki munkálatok. Tudva már most azt, hogy senki sem tarthatja meg addigi földjét az új szétosztás után, mindenki igyekezett abból még utoljára annyit kihozni, amennyit csak lehetett. Trágyáját már senki sem használta fel, hanem azt összegyűjve, új telkét akarta majd vele termékenyebbé tenni. Azon jelenség sem ritka ebben az időben, hogy a trágyát téglába verve megszáritják s aztán tüzelésre használják. De az évekig gyűjtögetett s felhalmozott trágya is minden gondozás híján, ki léven téve szélnek, esőnek, napnak, lassanként elvesztette értékes anyagait s így mire azt kihordták a teljesen kimerült szántókra, haszontalan szemétté silányodott.

Hogy az ugyanekkor felbukkant külföldi versenyt valódi jelentősége szerint tudjuk megítélni, vessünk előbb egy pillantást a magyar mezőgazdaság fellendülésének korszakára.

A régi úrbéri terményszabályozásban a főcél csupán a házi szükségletek kielégítése volt. A gabonatermelés terén ennél távolabbra gazdáink nemigen tekintettek. Ha azonban mégis bőséges aratás következében gabonafölösleg mutatkozott, a fel nem használható mennyiséget földalatti vermekben tartogatták soványabb esztendőkre. Kereskedelmünk még ekkor oly fejletlen volt, hogy dacára földünk áldott gazdagságának 1855-ben pl. 1,070.856 q gabonát kellett importálnunk, 1856-ban

900.249, 1858-ban 175.357, 1859-ben pedig 195.903 q-t. Kivitelünk csupán a határhoz közelo vidékekről volt, de természetesen az is csak tengelyen; így főleg Galicia, Morva, Stájerország, Krajna és Karinthia felé. Pozsonyból gabonaszállító csónakjaink felkeresték Bécsét, Linzet, Passaut és Regensburgot. Első búzakivitelünk 1856-ban volt: 207.785 q.

Ebben az időben főleg csak a Bánát s Bácska jöttek tekintetbe, mint gabonatermő vidékek; a Nagy-Alföld részben mocsaras terület volt, a Kárpátokhoz közelo vidékeken kiterjedt erdőségek borították a talajt s különben is nem annyira szemtermelés, mint inkább állattenyésztés volt itt a lakosság főfoglalkozása. A gabonakereskedelem központja az országban akkor még Győr volt s mellette Moson; az irányítás főszálai azonban, amint a későbbi időkben még fokozottabb mértékben, már most is Bécsben futottak össze.

Az első jótekonv lökést gabonaexportunknak a Bécsből Poroszországba vezető vasútvonal kiépítése adta meg 1851-ben. Ebbe az évbe kerülünk először abba a helyzetbe, hogy a németeknek rossz termését szállítványainkkal pótolhassuk. A kísérlet azonban balul ütött ki, a poroszokat nem elégítette ki — tényleg szemetes és gazos — gabonánk s így a következő években inkább Oroszország felé fordultak. A vasút azonban kiépül a majnai Frankfurtig és Münchenig s 1856-ban, 57-ben a németeket már megint a magyar búzapiacra látjuk; 207.785, ill. 493.145 q kivitelünk volt ez években. A kivitel most már rendszeressé válik, Nemetszágon kívül Svájcba, majd a trieszti vasútvonal megnyitása után Angliába, sőt Franciaországba is van már exportunk. Ez utóbbi ország 1861-ben tett velünk nagyobb szabású kísérletet; az elszállítás terén tanusított lassú, vontatott eljárás azonban annyira elkedvetlenítette őket, hogy a következő években inkább Oroszországhoz és Amerikához fordultak szükségletük kielégítése céljából.

Az 1863-iki sovány esztendő után a konjunktúra hatalmasan kedvezett megint mezőgazdaságunknak, Európa gabonafogyasztása egyre nagyobb mértékben szorult reánk; mikor aztán az 1867. évi párisi kiállításon lisztünk fényes kitüntetései vel magára vonta az egész világ figyelmét, gazdáink optimizmusa tetőfokára hágott. A kereskedelmi, üzleti szellem azonban még ekkor is annyira gyermekcipőkben járt; megint csak forgalmi eszközeink csekély teljesítőképessége s a szállításban tanusított lanyhaságunk okozta, hogy a közlekedési viszonyaiban óriási fejlődést mutató Amerika, de még Oroszország is, végleg elragadták előlünk a pálmát. Főleg Amerikának a víziutak is mindenképen kedveztek s így Oroszországgal egybefogva, lassanként kiszorítják gabonánkat Angliából, Belgiumból, Hollandiából és Északnémetországból, úgy hogy Ausztrián kívül most már csupán Délnémetországnak csekély része, Svájc és Franciaországnak ezzel határos keskeny földszávjá maradnak meg kiviteli területünknek.

Ugyanekkor jelenik meg a világpiacra a román búza, mely termésének olcsóságánál fogva súlyosan veszélyezteteti érdekeinket.

E bajokat fokozta még, hogy 1867-ig a gabonaexport biztosítását nálunk nem tekintették állami feladatnak, azzal abszolútisztikus kormányaink vajmi keveset törődtek s így e fontos gazdasági létkérdésünknek gyakran kellett Ausztria politikai érdekei mögött háttérbe szorulnia. A helyzet válságossá lett azután a hetvenes évek rossz termésének következtében: 1872-ben 1.832.314, 1873-ban 2.788.930, 1874-ben pedig 2.974.955 q gabonát kellett behoznunk. A kereskedelmi és tőzsdeválság annyira megnehezítették a hitelszerzést, hogy e behozatalt csak a legnagyobb erőfeszítésekkel lehetett biztosítani. 1876, 77, 78 és 79-ben

kivitelünk igen csekély volt csak, a következő évben pedig már megint behozatalra szorulunk. Dacára a világ búzatermelése hatalmas megnövekedésének az árak még mindig eléggé magasán állottak; 1883-ban azonban 12½ frt-ról hirtelen 10, majd 1884-ben 9 frt-ra süllyedtek. Nekünk pedig egész mezőgazdaságunk ekkor már a búzatermelésre volt felépítve: elképzelhető a gazdáink körében dúló általános válság. A fentemlített pusztító árvizek még csak súlyosbították a helyzetet, birtokosaink egymásután buktak el, a legszorgalmasabbak voltak kénytelenek birtokaiktól megválni; legerősebb a megrázkódtatás a középbirtokosok körében volt.

Gabona- és lisztkereskedelmünk ez időszakban következőképen alakult:

É v	Gabona		Liszt		Búza	
	behozatali	kiviteli	behozatali	kiviteli	behozatali	kiviteli
	t ö b b l e t q - b a n					
1860	—	2,449.722	—	183.876	—	1,270.442
1861	—	3,184.271	—	262.186	—	2,671.835
1862	—	2,907.906	—	350.671	—	2,302.754
1863	—	1,019.049	—	205.814	—	582.694
1864	—	312.901	—	209.992	—	720.581
1865	—	2,581.838	—	420.041	—	2,184.662
1866	—	3,267.300	—	945.437	—	2,048.565
1867	—	9,102.351	—	949.437	—	5,413.967
1868	—	12,363.532	—	1,249.610	—	5,515.967
1869	—	7,088.323	—	1,450.460	—	3,287.231
1870	—	2,721.713	—	1,271.713	—	1,472.110
1871	—	4,420.185	—	1,584.895	—	2,184.502
1872	1,832.314	—	—	414.843	621.626	—
1873	2,788.930	—	183.714	—	1,696.041	—
1874	2,974.955	—	—	55.744	1,493.348	—
1875	—	3,906.329	—	378.311	25.780	—
1876	—	3,617.893	—	671.671	—	36.668
1877	—	4,178.896	—	1,175.019	—	1,277.102
1878	—	3,778.969	—	1,831.918	—	2,151.226
1879	—	4,395.903	—	1,867.827	—	1,457.562
1880	993.334	—	—	512.935	1,234.954	—

Gabonakereskedelmünket ez utóbbi években már kizárólag Bécs irányította s míg magyar gazdáink itthon nyomorogtak, a bécsi tőzsdeüzérek közvetítésük által busás jövedelmet biztosítottak maguknak. Hogy mennyi kerülhetett az osztrák kereskedők zsebébe, míg búzáink a világpiacra ért, ékesen mutatja ki a horribilis árkülönbözet, mellyel a búza liverpooli ára a budapesti felett áll:

É v	Különbözet arany frt-okban	É v	Különbözet arany frt-okban
1874	16'28	1885	8'01
1877	16'06	1886	7'11
1881	11'81	1887	8'04
1882	11'32	1888	8'16
1883	10'66	1889	6'84
1884	8'71	1890	7'68

A fuvardíj ugyanakkor 2-50 és 3 frt között ingadozott Budapest és London között! Ezeknek figyelembevételével teljesen indokoltnak

látszik a gazdanép elkeseredése: az ő verejtékes fáradtsága gyümölcseként csörgött az arany a bécsi kereskedő zsebében!

A bajok orvoslására 1879-ben Székesfehérváron összeült a II-ik gazdakongresszus s ennek folytatásaként az O. M. G. E. 1880. évi tanácskozmánya. Ékesnél ékesebb beszédek hangzottak el, ötletes, hasznos, szebbnél-szebb javaslatokat terjesztettek be, melyek erélyes állami intézkedéseket sürgettek a helyzet megmentésére — eredmény azonban ezúttal sem mutatkozott. Ugyanezen országos tanácskozmány élesen cáfolta rá az akkoriban sokat hangoztatott, minden baj forrásának tartott «túltermelés»-re, kimutatván, hogy a magyar búzatermelés számára helyes irányítás mellett bő fogyasztási piacnak kell rendelkezésre állania. Számításai szerint:

Hiányzik	millió hl-iterekben
Németországban	2
Ausztria-Magyarországban	2
Franciaországban	20
Svájcban	5
Angliában	45
Belgiumban	5
Hollandiában	1
Spanyolországban	3
Olaszországban	7
Hiány Európában	91.3

Ennek fedezésére rendelkezésre áll:

Amerikából	60
Oroszországból	12.5
A dunai fejedelemségekből	7.5
Osszesen	80

Az Európában fedezendő hiány ezen kimutatás szerint még mindig 11.3 millió hl-iter volt, Magyarország fölöslege részére tehát épen elég bő érvényesülési tér. A fogyasztási piacon fellepett zavarok tehát kizárólag a hatalmas mértékben elburjánzott tőzsdejátekknak, a határidőüzletek terén dühöngő üzérkedésnek voltak betudhatók.

E helyen nem hallgatható azonban el azon kedvezőtlen befolyás sem, melyet csak papíron arany-, tényleg azonban ezüstvalutánk gabonaárainkra gyakorolt. *Sauerbeck* kimutatása szerint a búza árának 1873-tól 1894-ig való 41.5%-os esése szoros összefüggésben volt az ezüst akkori demonetizálódásával s elértéktelenedésével, mely az importáló államok aranyvalutájával szemben egyre súlyosabban nehezedett a magyar gazda vállaira. A tiszta aranyvalutára való áttérésünk azután mindenestre sokat enyhített a mezőgazdasági válságon. Igen nyomasztólag hatott a helyzetre, hogy Ausztriával való vámszerződésünk semmiképp sem törődött mezőgazdaságunk javával s míg az ipartermékeket gondosan takarta el védőszárnyaival, a gabonaellátás belső érdekeit szintén csak Ausztriában kereste, melynek így módjában volt a magyar árakat mélyre szorítani; ha ez nekünk nem tetszett, védővámok hiányában bármikor fordulhatott a külföldi gabonapiac felé is. A dolgok illetén fejlődését megakadályozni hivatott közigazgatási közegeink helyét nagyjából szónoki bravurokra mindig kész, a közgazdasághoz azonban vajmi keveset értő politikusok töltötték be,

kik gazdáink érdekeinek kellő nyomatékkaal való képviselésére természetesen képtelenek voltak.

Ily körülmények között ijesztően kellett hatnia a velünk versenyző államok kivitele őríási emelkedésének. India 1873—74-ben még csak 0·8, 1882-ben pedig már több mint 13 angol q búzát visz ki s Románia is hatalmasat fejlődik. Amerika 1868-ban, tehát már a polgárháború után, mindössze még csak 4·5, 12 év múlva pedig már 45·15 millió q gabonát exportál. Oroszországnak, mint reánk nézve legveszedelmesebb versenytársnak búzakivitele következőképen alakult:

É v	Kivitel millió q-ban	É v	Kivitel millió q-ban
1836—40	3·47	1866—70	14·85
1841—45	3·58	1871—75	15·46
1846—50	5·85	1876—80	18·53
1851—55	5·33 ¹	1881—85	20·76
1856—60	6·40	1886—89	25·60
1861—65	8·41		

Valóban kétségbeejtő átlagos búzatermelésünk alacsony volta ez időkben; mezőgazdasági ipar, cukor-, szesz-, maláta- és keményítő-(sör-) gyárak becses hulladékainak hiányában s a megmivélés fent érintett s még alább is részletezendő silány volta miatt búzánk termésétlaga a nyolcvanas években holdanként 388 kg., míg ugyanekkor egyéb országok a következő átlagokat érték el:

Oroszország	384 kg.
Kelet-India	425 «
Egyesült-Államok	465 «
Ausztria	640 «
Franciaország	760 «
Németország	760 «
Bulgária	788 «
Belgium	944 «

S egyidejűleg Magyarország csak 8 frt 83 kr.-ért tudta a búza q-ját előállítani, míg India 4·5, Oroszország pedig 5·46 frt-ért! Kedvező közlekedési viszonyai által támogatva, valamennyivel diadalmasan kelt azonban versenyre Amerika, noha önköltségei q-ként 13·5 frt-ra rúgtak.

E kedvezőtlen versenyviszonyokat súlyosbították azon hatalmas közterhek, melyek alatt a magyar gazda vállalai roskadoztak. A nyolcvanas évek végén az államadóságokból a lakosságra fejenként esett:

Dániában	35 frt
Németországban	52 «
Szerbiában	71 «
Romániában	72 «
Oroszországban	80 «
Belgiumban	138 «
Monarchiánkban	140 «
Franciaországban	242 «

Franciaország nagy megterhelését a súlyos hadisarcnak kell itt betudnunk; de Franciaország gazdag, kulturában s iparában fejlett

¹ E csökkenés a krimi háborúnak tudandó be!

állam. A magyar, válsággal küzködő gazdára pedig ugyanekkor 254 frt esett az államadósságokból!

A gabonatermelés e zavaraival egyidejűleg az állattenyésztés terén is aggasztó tünetek mutatkoztak. A sokatigéző búzatermés arra indította a gazdákat, hogy a legelőknek nagyrésztét is feltörjék s bevelessék; a marha mind szűkebb táplálékra szorult. 1870-ben egy darab nagy-marhára még 1152 négyszögöl rét és 1328 négyszögöl legelő jutott, 1884-ben pedig már csak 825 négyszögöl rét s 852 négyszögöl legelő. S ami ekképen megmaradt, az is csak silányabb minőségű, szikes, nedves, vizes vagy kopár terület volt, mely csak sovány táplálékot nyújthatott az elcsenevészedsésre kárhozott állatoknak; a kövérebb, jobb földeket eke szántotta föl.

Rendkívül károsan befolyásolta a legeltetést a vízszabályozás is. A talajnedvességgel eddig bőven ellátott s így gazdag fűvet termő területeket most messze kerüli el a keskeny partjai közt tovarohanó víz; a szükséges nedvesség hiánya miatt tavasszal a fű nem nőhet itt elég gyorsan magasra s így a későbbben tűző napsugár előtt nem árnyékolhatja be eléggé a talajt, mely csakhamar teljesen kiszárad s annál gyérebb fűvet képes csak teremni. Az állatállomány azonban nemcsak minőségében silányodott, számában is megfogyasztotta azt a túlhajtott kivitel, a törzsállomány állandó csökkentése:

É v	Szarvasmarha		Ló	
	behozatal	kivitel	behozatal	kivitel
1868—74. évek átlagában ...	65.156 drb	50.545 drb	3892 drb	8.892 drb
1882 ...	21.081 «	84.338 «	652 «	9.868 «
1883 ...	38.831 «	90.377 «	1364 «	9.771 «
1884 ...	28.520 «	92.822 «	4606 «	8.986 «
1885 ...	47.594 «	99.696 «	3103 «	12.236 «
1886 ...	31.484 «	115.347 «	1170 «	14.236 «
1887 ...	31.512 «	126.575 «	640 «	8.867 «
1888 ...	42.720 «	127.351 «	495 «	10.366 «
1889 ...	39.725 «	151.497 «	749 «	14.620 «
1890 ...	66.284 «	210.040 «	1166 «	12.705 «

Ily körülmények között azután nem csoda, ha állataink mennyisége a statisztika kimutatása szerint következőképen alakult:

	1870-ben	1884-ben
Ló ...	1,899.961 drb	1,748.859 drb
Szarvasmarha ...	4,600.431 «	4,879.038 «
Juh ...	14,289.820 «	10,594.038 «
Kecske ...	459.821 «	270.191 «
Sertés ...	3,692.926 «	4,803.639 «
Összesen ...	24,942.959 drb	22,296.596 drb

Ez adatok szerint a szarvasmarhaállomány 279 ezerrel megnövekedett; köztudomású tény lévén azonban, hogy épen a 70-es években fogyott igen erősen szarvasmarháink száma, alapos a feltevés, hogy itt a statisztika tévedésével állunk szemben. Veszteségeink lényegét e számok azonban még távolról sem meritik ki. A magyar földhöz és éghajlatához évszázadokon át hozzászokott egészséges, itt gyönyörűen tenyésző, címeres magyar tehén egyre fogy és kevesebb lesz, helyét mindinkább elfoglalja a félakkora «risk». Az 1820-ban Oroszországból behurcolt marhavész 200.000 darabnál jóval többet pusztíthatott el s

súlyos csapásként érte állattenyésztésünket az 1863. évi rettenetes aszály is. Az állomány pótlására behozott idegen fajták az éghajlatot csak nehezen tudták megszokni, bő martalékot nyert soraikban a tüdőgümőkór.

A silányabb táplálék következtében elerőtlenedett marha természetesen nem volt képes többé annak a munkának az elvégzésére, melyet előbb még könnyen elbirt. Mint igavonó, úgy nagyobb tehernek szállítására, mint mélyebb barázda szántására alkalmatlanná vált s mind gyakrabban tűnik fel a ló eke elé fogva. Három-négy hüvelykre szánt most már csak a paraszt, bár tudja, hogy ennek csak a termés adja meg az árát; jószága azonban nem bírja mélyebbre. Hasonlóképpen a szemtermelésre hat vissza a trágyamennyiségnek az állatállománnyal párhuzamos csökkenése, mely egész súlyosságában mutatkozott átlagtermésünk szomorú statisztikájában.

1875-ben fedezték fel nálunk az első phylloxera-infekciót Pancsova határában. Eleinte a megtámadott szőlők kiirtásával igyekeztünk ellene védekezni, ez azonban, akárcsak a külföldi államokban, nálunk sem vezetett eredményre. 1886-ban állította fel az állam a zalatnai szénkéneggyárat s ennek termékei széles kiterjedésben való felhasználásával, az amerikai ellentálló tőke átplantálásával és egyéb bevált védekezési módszerek alkalmazásával sikerült azután csak a végpusztulástól megmenteni szőlőtermelésünket, melyet azonban így is rendkívül súlyos csapás ért. A magyar birodalomra vonatkozó statisztikai kimutatás szerint:

É v	Bortermés hlt.-ekben	A szőlőterület kat. holdakban	Borkivitel méter m ázsákban	Borbehozatal méter m ázsákban
1885 --- ---	6,619.685	756.828	1,060.788	89.792
1886 --- ---	5,525.617	749.212	1,347.759	91.444
1887 --- ---	6,234.864	731.355	1,331.252	90.010
1888 --- ---	4,997.936	713.134	1,493.037	160.064
1889 --- ---	5,139.979	696.384	1,431.697	165.065
1890 --- ---	3,776.802	634.002	1,339.627	230.236
1891 --- ---	1,481.244	547.490	1,012.646	725.048
1892 --- ---	983.378	530.890	722.641	1,221.613
1893 --- ---	1,110.212	483.189	719.930	1,124.811
1894 --- ---	1,607.711	461.012	691.889	770.776
1895 --- ---	2,191.359	426.268	779.910	1,039.390

Mezőgazdasági politikánkban s egyben a mezőgazdasági válságban is fordulópontot jelent az 1894: XII. t.-c. megalkotása. Ez úgyszólván a mezőgazdaság egész menetét a közigazgatási hatóságok vezetése, intézkedése és ellenőrzése alá helyezte. A gazdáknak testületekbe való szervezése és e szervezeteknek széleskörű intézkedési joggal való felruházása által, továbbá a növénytermelés és állattenyésztés megmentésére, védelmére és fejlesztésére tett részben imparatív intézkedéseivel rendkívül jótékonyan hatott őstermelésünkre. Kiegészíti e törvényt az 1895: XLVI. t.-c. a mezőgazdasági termékek és cikkek oltalmáról, a szőlőfelújításról szóló 1896: V. t.-c., valamint az állategészségügyet rendező 1900: XVII. t.-c., mely az állatorvosi szolgálat államosításával és egyéb erélyes intézkedéseivel kitöltötte az 1888: VII. t.-c. hézagait. Csomó törvényt rendezte azután a gazdasági munkások és alkalmazottak ügyét, amint hogy jótékony hatásánál fogva a birtokrendezésről szóló 1908: XXXIX. t.-c. is megemlítendő. A XX. század elején az őrlési forgalom erős korlátozása nagy gőzmalmaink üzemé-

ben némi zavart okoz, melynek azonban csak múltó jellege volt.¹ Régi bajokat és sérelmeket orvosolt azután az Ausztriával kötött 1907. évi kereskedelmi és vámszerződés, mely végleg biztosította ősterményeink számára az osztrák piacot.

Az 1895. évi tőzsdeválság.²

Gazdasági életünknek, mint egésznek menetében annyi bal-szerencse s a kedvezőtlen konjunktúra oly hosszú tartama után az 1888. év jelenti a javulás, az élénkülés, a fellendülés kezdőpontját. E változás élesen domborodik ki az államháztartásban is, mely 1887-ben még 49·42 millió forint deficitet mutat, ez évben 24·10, a következőben már csak mindössze 3·31 millió marad fedezetlenül, hogy aztán 1890-ben már 28·45 millió forintos felesleggel dicsekedhessünk. Az állami költségvetésnek ily derűs képe mögött természetesen a gazdasági élet örvendés felvirágzása húzódott meg, melyre támaszkodva az állami hitel annyira megerősödött, hogy 1889-ben az 5⁰/₀-os földtehermentesítési kötvények 4⁰/₀-osra való konvertálása vált lehetővé s pompás sikerrel járt az ezévi 4¹/₂⁰/₀-os regále-kártalanítási kölcsön s a vasúti járadék kibocsátása is. Vérmes remények fűződnek az ugyanekkor bevezetett zónatarifához, valamint a közlekedésügynek a kereskedelmi minisztérium ressortjába való utalásához is.

Az üzleti körökben általános optimizmussal találkozunk, az ipar felvirágzik s a tőzsdén, dacára a kültöld pénzügyi háborgásának (I. I. Rész: «A XIX. század utolsó válságai»), sokat ígérő hausse lesz úrrá. Különösen a bányarészcények emelkednek erősen: 1889 elejétől végéig a Rimamurányi 109-ről 176-ra, Salgótarján 197-ről 433-ra, az Északmagyarországi pedig 116-ról 165-re szökik fel. Az összes helyi papírok emelkedése 1878-tól 89-ig több mint 85 millió forint, mely összegből 35 millió esik ez utóbbi évre. Az állam mindenképen elősegíti s támogatja az ipar, kereskedelem s a bankélet fellendülését; hathatós állami kedvezményekkel létesítik a «Magyar ipar-és kereskedelmi bank r.-t.»-ot, valamint a «Magyar kereskedelmi r.-t.»-ot is.

Az 1890. évi súlyos angol válság szele bennünket is végiglegyint, a hangulat nyomottá lesz s a következő év nyarának bizakodó hangulatát, mely fennálló vállalatoknak bővítésében, újaknak alapításában, tőkeemelésekben, egyes részvényárfolyamoknak sikeres felverésében mutatkozott, novemberben alaptalan, kósza hírek által előidézett elég érzékeny visszaesés, 15—50⁰/₀-os árfolyamsüllyedések követik. 1892-ben válnak törvényt az akkori gazdasági élet figyelmének középpontját alkotó valutareformok s a nagyszabású konverziók is

¹ 1901-ben a 10 nagy budapesti gőzmalom 7·79 millió q gabonát őröl meg 6·05 millió q lisztet és 1·56 millió q korpává, összesen tehát 7·61 millió q őrleménnyé. A következő évben áll be az erős csökkenés: 6·95 millió q gabonából 5·43 millió q liszt és 1·35 millió q korpát, összesen tehát 6·79 millió q őrleményt termelnek csak. Az 1903-iki év azonban már ismét helyreüti a hibát, 8·06 millió q gabonából 6·34 millió q lisztet és 1·55 millió korpát, összesen 7·89 millió q őrleményt állítanak elő fentemlített malmaink. A depresszió nagyjában azonban ezután is érezhető, úgy hogy 1907-től kezdve a malomkارتell üzemének szabályszerű, periodikus szünetelését volt kénytelen elrendelni.

² Gömöri Lajos: «A magyar ipar és kereskedelem korszakai», Budapest, 1901; Karl Mandello: «Rückblick auf die Entwicklung der ungarischen Volkswirtschaft im Jahre 1894, 1895, 1896», Budapest; Arthur Raffalovich: «Le marché financier en 1894—95, 1895—96», Paris; Vajda Zoltán: «Az 1895. évi tőzsdekrízis okai és következményei», Budapest, 1897.

hozzájárulnak az üzleti életnek újbóli felvirágoztatásához. Aranyjára-dékunk árfolyama Berlinben az utóbbi három év alatt 87:10-ről 96:20-ra, papírajáradékunk pedig 74:80-ról 85:10-re emelkedett. A külföldi tőke most már előszeretettel s nagy tömegekben keresi fel piacunkat, de belföldön is olcsó volt a pénz: a bankok nagyrésze 1893-ban mindössze 3:6%-ot fizetett betétek után. A tőzsdeüzérek könnyen jutván így pénzhez, kisebb csoportokba verődve, játszi módon uralkodtak a helyzeten s az árfolyamok alakulása, emelése, súlyos-zása most már tisztára ki volt szolgáltatva az ő kényüknek-kedvüknek. A pénzpiac azonban egyre élénkül, 1893-ban 147 új társaságot ala-pítanak 53:98 millió frt alaptőkével; ezek közt 56 bank és takarékpénztár szerepelt 5:72 millió frt és 52 iparvállalat 17:93 millió frt alap-tőkével. Beleszámítva a mintegy 50 tőkeemelés is, az év összes kiboc-sátásai a kétszeresnél jóval felül haladták meg az előző éveit, melyek mindössze 70 millióra rúgtak. Egynéhány fontosabb értékünk az utóbbi időben következőképen emelkedett:

A papír neve	1887	1888	1889	1890	1891	1892	1893
Magyar aranyjáradék...	96:20	102:40	101:30	103:—	107:10	114:30	116:70
« papírajáradék ...	79:60	98:50	98:30	100:—	100:70	100:10	100:40
« nyereménykölcsön ...	119:—	129:50	136:50	134:50	138:—	144:—	147:50
« hitelbank ...	265:—	306:50	343:—	359:50	331:75	360:75	418:—
« leszámítoló bank ...	83:75	98:75	110:90	115:80	111:—	115:—	233:50
« jelzálogbank ...	122:25	140:—	151:75	160:—	171:50	187:—	233:50
Pesti Magyar Keresk. Bank	654:50	738:—	820:—	953:—	1011:—	1047:—	1116:—
Hazai Takarékpénztár ...	7000:—	7875:—	10.150	8150:—	8436:—	8325:—	8875:—
Első magyar bizt. társ. ...	2830:—	3130:—	3455:—	3000:—	3060:—	3290:—	3640:—
Budapesti gőzmalom ...	986:—	1065:—	850:—	1165:—	1240:—	1370:—	1900:—
Első magy. részv. serfőzde	830:—	745:—	930:—	875:—	950:—	1210:—	1390:—
Ganz ...	745:—	1020:—	1415:—	1470:—	1800:—	1865:—	1760:—
Schlick ...	130:—	180:—	236:—	235:—	240:—	237:—	270:—
Drasche ...	207:—	244:—	368:—	435:—	560:—	526:—	624:—
Kőbányai gőztéglagyár ...	225:—	247:—	410:—	450:—	560:—	695:—	970:—
All. vaggongyár ...	58:—	74:50	83:—	86:—	92:—	104:—	305:—

A londoni és párisi tőzsdén ekkoriban tetőfokán tomboló dél-afrikai aranyláz, mint közveszélyes üzérkedési mámor hozzánk is átragad, sőt még nálunk is komolyan tárgyalnak egy nagyszabásúnak tervezett «Angol-délafrikai-magyar bank s hitelintézet» megalapítá-sáról. Ha ebből természetesen nem is lett semmi, annál nagyobb vehemenciával feküdtek mármost a belföldi piacra; az üzleti élet és üzérkedés nyugateurópai színvonalra hág, a tőzse nyüzsgő élénkségű. Az alapítás valószínűsége lázzá női ki magát, emelkedése 1895-ben már ugrásszerű, amint azt az alábbi kimutatás is jellemzi:

A vállalat neve	1893. évi	1894. kibocsátások	1895.
Állampapírok ...	12,600.000	—	22,500.000
Jelzáloglevelek ...	75,000.000	72,000.000	85,000.000
Bank, hitelintézet és takarékpénztár ...	5,720.000	10,834.000	18,151.500
Iparvállalatok ...	17,931.800	17,066.000	28,879.000
Vasúttak, hajózás ...	25,082.700	18,203.000	55,228.000
Különfélék ...	5,243.800	3,520.000	4,880.136
Tőkeemelések ...	11,850.000	18,689.484	48,793.100
A kibocsátások összege ...	153,428.300	140,312.484	263,431.736

Ez alapításoknál azonban még sokkal több veszélyt rejtett magá-ban meglévő vállalataink részvényeinek felhajtása, tekintet nélkül

azoknak tényleges boldogulására avagy jövedelmezőségére. A meggazdagodási vágy elemi erővel tör most már ki: olyanok, kik azelőtt komolyan szentelték idejüket egészen más téren működő élethivatásuknak, most a tőzsde mindennapi látogatóivá, szenvedélyes játékosává válnak s könnyelmű vaksággal teszik kockára sok évi becsületes fáradozásuknak, verejtékes munkájuknak gyümölcsét. Hogy az egész tőzsdeélet most már tisztán az üzérkedési szenvedély és az árfolyamkülönbsézetek által elérendő nyereség köré összpontosult, annak ékes bizonyítéka, hogy a közönség a részvények adás-vételénél egyáltalában nincs figyelemmel többé azok osztalékfizetésére. Míg a legkonszolidáltabb, teljesen szilárd alapú s keretű közgazdasági viszonyok közt élő nyugati államok iparvállalatai közel 5%-ot fizetnek, a mieink osztalékjainak átlaga mindössze 3·85%! Ime az árfolyamok alaptalan felverésének egynehány markáns példája:

R é s z v é n y	Névérték	Árfolyam	O s z t a l é k		
			a névérték	az árfolyam	
	forintokban	forintban	%-ában	%-ában	
Brassói bánya és kohó ---	200	336.—	10.—	5.—	2·98
Ganz-gyár ---	400	2440.—	85.—	21·25	3·50
Ált. villamossági r.-t.	100	173.—	5.—	5.—	2·93
Budapesti közuti v. v. r.-t.	200	955.—	25.—	12·50	2·62
Budapesti városi v. v. r.-t.	100	347·50	9.—	9.—	2·60
Déli vasút ---	200	111.—	1·92	2.—	1·73
Dunagőzhajózási r.-t.	500	570.—	14.—	2·80	2·46
Osztrák-magyar államvasút	200	433·23	15·86	7·93	3·66

Hogy azonban a nálunk oly rendkívüli irányadó bécsi tőzsdén, dacára annak, hogy még mindig élénken emlékeztében élt a húsz év előtti nagy «Krach», sem voltak rózsásabbak a viszonyok, azt az ott jegyzett papírok jövedelmezőségéről a *Neue Freie Presse* által összeállított alábbi átlagadatok is bizonyítják:

É v	Jára- pénzek	Bankok	Vas- utak	Villa- mosok	Építk. vállalatok	Vas- és szénművek	Sör- főzők	Gép- gyárak	Textil- gyárak	Külön- telék
1892	4·29	5·25	4·51	4·07	2·79	5·31	5·36	6·43	3·34	6·62
1893	4·14	5·16	4·07	4·03	2·93	5·09	5·37	5·76	3·34	5·25
1894	4·62	4·75	3·80	3·30	3·74	3·44	2·63	4·80	3·25	4·84

A komolyabb, tapasztaltabb elemek már megállásra intettek, a budapesti tőzsdén már 1894-ben történtek lépések az üzérkedés túltengésének megfékezésére, az új papiroknak bevezetését és a határidő-ügyleteket bizonyos szabott határok közé szorítják, az irányadó nagy pénzintézetek egyike-másika már mesterséges eszközökkel is csökkenti osztalékát, hogy részvényei árfolyamának ugrásszerű emelkedését megakadályozza. Mindez azonban kiáltó szó marad a pusztában s az áradat csak pillanatra hőköl meg láttára, azután vakon száguld megint tovább, míg az önmagában fejlesztett reakció megint megállásra nem kényszeríti. 1895 nyara folyamán a report egyre emelkedik, júliusban már 6—6½%, szeptemberben 7—8, októberben 10—15, egyes papírok után azonban eléri már a 25%-ot is. Ennek megfelelően emelkedik a kamatláb is, nyáron még csak 3⅞—4%, szept. 13-án azonban már az Osztrák-Magyar-Bank is 5%-ra emeli fel, a diszkont ugyanekkor szintén eléri az 5%-ot. A levegő fülledtségét a külföldről fújdogáló kedvezőtlen szelek változtatták határozott hanyatlássá, a Stambulow elleni merénylet, a macedóniai lázongások és a brüxi bányaszerencsétlenség

híre lefelé kezdték nyomni az árfolyamokat. Az üzérek még egy utolsó erőfeszítést tesznek a helyzet megmentésére, az árfolyamok még egyszer emelkedni kezdenek; a Fratelli Binghen-háznak aug. 2-án bekövetkezett bukása azonban, melyben valamennyi európai tőzsde többé-kevésbé érdekelve volt, határozott irányt szabott a bizonytalan hullámnak: most már ellenállhatatlanul köszönt be a baisse. Október folyamán már általánossá válik a spekulánsok kétségbeesése, veszteségeik egyre növekszenek. A jegybank okt. 31-iki kimutatása szerint a hitel ekkor érte el inflációjának eddigi tetőpontját:

	Összege ezer forintban	Utolsó heti emelkedés
Váltótárca --- --- --- --- ---	227.715	22.236
Lombardkölcsönök --- --- --- ---	42.225	3.534
Bankjegyforgalom --- --- --- ---	620.438	28.625
Adóköteles bankjegyek összege...	37.995	—

Pár nap múlva azután a konstantinápolyi moratórium került a figyelem középpontjába s az általános ijedelmet még csak fokozta, bár biztositat róla senki sem tudott. Az árfolyamok most már gyorsan estek nemcsak a berlini, a bécsi, hanem a mi tőzsdénken is. Fontosabb papirjaink közül november elején a következők szenvedtek nagyobb súlyedést:

Részvény	Nov. 2-án	Nov. 4-én	Nov. 5-én	Nov. 6-án	Nov. 7-én	Nov. 8-án	Esés 2-8-ig
Magyar hitel ---	472.25	465.25	465.75	464.25	464.75	465.75	6.50
Leszámitoló ---	306.25	303.25	303.25	299.24	300.25	299.75	6.50
Jelzálog --- ---	284.75	284.75	280.75	278.75	280.25	279.75	5.—
Kereskedelmi ---	1354.—	1351.50	1349.—	1340.—	1340.—	1345.—	9.—
Brassói bányá... ---	327.50	327.50	322.50	317.50	317.50	321.—	6.50
Északm. közsén ---	284.—	284.—	284.—	277.50	277.50	277.50	6.50
Rimamurányi ---	280.25	276.75	276.25	265.75	266.25	265.75	14.50
Salgótarjáni ---	726.—	726.—	719.—	715.—	713.—	716.50	9.50
Ganz... ---	2385.—	2385.—	2380.—	2358.—	2345.—	2362.50	22.50
Közúti v. vasút ---	957.50	950.—	941.50	937.50	927.90	925.—	32.50
Városi « ---	322.50	322.50	322.50	316.—	317.50	314.—	8.50

A vihar azonban november 9-én, a középeurópai tőzsdék fekete szombatján kulminált. Az a sok gyúanyag, melyet több év bűnös üzérkedése magasra halmozott fel, most egyetlen egy napon látszott felrobbanni, egyetlen egy napon bosszulta meg magát a hosszantartó, egészségtelen anyagokkal táplált hausse. A közvetlen lökést a devonshirei herceg harcias beszéde adta meg, melynek hatása alatt a hangulat már 8-án este válságosan izgatott volt, hogy azután a következő napon teljes erejével törjön ki a pánik. Délben ugyan némi enyhülés mutatkozik, melyet azonban csakhamar elfojt a válságnak a délután folyamán való továbbdühöngése. A Magyar hitel 8-nak déltől 9-én estig 466-ról 447-re, a Rimamurányi 266.50-ről 252-re, a Leszámitoló 299.65-ről 290-re, a Városi villamos 312-ről 280-ra zuhant. A legtöbb papir természetesen a következő napokon is még erősen esett, a pánik elsimulására egy nap ezeknél nem volt elég. Kevés vigaszunkra szolgálhatott csak, hogy a rémület Bécsben még nagyobb volt a «fekete szombaton»: Rimamurány itt pld. 264 $\frac{1}{2}$ -ről 218-ra esett!

A következő nap vasárnapi csendjében látszott csak meg, hogy nagy veszteségek tulajdonképpen csak az üzéreket és játékosokat érték,

a tőzsde alapijában szilárdul tartott ki, az ipari és kereskedelmi életnek általában tényleg emelkedő színvonala biztos támaszául szolgált. Ezzel magyarázható az a megnyugtató s a válságot csak múlt, csekélyebb fontosságú eseménynek minősítő válasz, melyet a pénzügyminiszter felvilágosítást kérő kérdésére kapott. 11-én azután külföldről is kedvezőbb hírek érkeztek már s az égbolton a felhők oszladozni kezdtek. Decemberben óriási szenzációt keltett Cleveland elnöknek a venezuelai kérdésre vonatkozó híres üzenete, melynek nyomában újabb, a novemberinél még súlyosabb árfolyamhanyatlás járt. Ez azonban már a helyzet végleges tisztulásához vezetett s az értékeknek rendes jövedelmezősége is helyreállott így megint: a papírok legnagyobb része új árfolyamához mérten 6—7%-ot fizetett most már!

A válság éve, 1895, egészében 47,741.497 frt-nyi árfolyamvesztéseget okozott nálunk. Ha azonban ez összeget az 1893 óta állandóan mutakozó hausse eredményével, a 81,837.619 frt-nyi nyereséggel összehasonlítjuk, kimondhatjuk, hogy a válság még relative is messze maradt a nyugati államoknak újabbkorú hatalmas összeroppanásaitól. Határozottan jótékony hatásául mutatkozott, hogy a tőzsdejáték egyszeriben megcsappant, a hiénákat tönkretette a nagy csapás s a nagyközönség is kijózanodott beteges mámorából: belátta, hogy vannak a meggazdagodásnak a tőzsdejátéknál célirányosabb útjai, módjai is. Élesen mutatja ki ezt az örvendetes változást a budapesti giro- és pénztáregylet értékpapír-leszámitolási osztályának forgalma, mely 1895 elejétől novemberéig 397,871.439 frt-ra rúgott, a következő év megfelelő szakának 140 milliójával szemben. Az alapítások túlbujánzásának is eredményesen vetett gátat azon intézkedés, melynek értelmében újonnan létrejött vállalatok részvényei a tőzsdén csupán az első 4 évi mérleg bemutatása után voltak bevezethetők.

Az egész válság tulajdonképen mindössze csak hirtelen lebonyolódó tisztulási folyamatnak fogható fel inkább, gazdasági életünknek egészségtelen elemeitől való gyors s természetesen a műtét fájdalmaival s kellemetlenségeivel ezúttal is együttjáró megszabadulásának, melynek hasznát elsősorban a milleniumi kiállítás sima s sikeres lebonyolódásában láttuk. A tőzsdei depresszió azonban mély s hosszantartó volt, sokáig emlékeztetett még az 1895. év válságára.¹

Annak bizonyosságául, hogy e rázkódtatás tényleg csak a tőzsdére szorítkozott, az ipart és kereskedelmet azonban csak kevésbé érintette, szolgáljon az alábbi egynéhány statisztikai adat.

Külkereskedelmi forgalmunkban a válság által előidézett visszaesés aránylag meglehetősen csekély:

Év	Behozatal	Kivitel	Összes forgalom
	millió	koronában	
1891	1005·6	1090·4	2096·0
1892	1038·8	1019·3	2058·1
1893	1027·4	1049·1	2076·5
1894	1092·6	1125·2	2217·7
1895	1088·0	1009·6	2097·6
1896	1096·6	1089·4	2186·0
1897	1107·4	1082·0	2189·4
1898	1184·3	1103·8	2298·1
1899	1198·8	1200·5	2399·3
1900	1110·4	1327·5	2437·8

¹ L. Dr. Hódosi Lajos: «Az értéktőzsde pangásának okairól és orvoslásáról», Budapest, 1900.

Bánya- és kohótermelésünk annyira stabil, hogy azon még pillanatyí csökkenés sem mutatkozik:

É v	Összes termékek értéke millió K-ban	É v	Összes termékek értéke millió K-ban
1891	62·34	1896	85·69
1892	64·47	1897	87·56
1893	70·95	1898	96·09
1894	73·60	1899	100·50
1895	79·49	1900	106·74

Az újonnan megnyílt *vasútvonalak* statisztikájában a válság hatása már elég jelentékenyen szembetűnővé válik; a csökkenés a vasútépítés technikájánál fogva természetesen csak egynehány évvel a válság után mutatkozik. Határozottan frappáns azonban már azon erős visszaesés, mely teheráruforgalmunkban beáll:

É v	Megnyílt vagy új vonalak hossza km-ben	Egész hálózatunk hossza km-ben	Összes teheráruforg. millió km-ben
1891	714	11.960	17·46
1892	480	12.140	19·72
1893	433	12.573	23·99
1894	564	13.137	27·59
1895	784	13.921	19·26
1896	952	14.873	20·67
1897	872	15.745	20·18
1898	617	16.362	21·71
1899	568	16.928	22·83
1900	173	17.104	24·41

A budapesti építkezési válság.¹

Noha a következő sorokban csak lokális jellegű s a gazdasági életnek csak egy bizonyos, elég élesen körülhatárolt részére kiterjedő zavaráról lesz szó, az mégis részint tipikusan jellemző voltánál, részint pedig súlyos következményeinél fogva, joggal követel helyet a többi válságok sorában.

Az 1873-ik évet követő általános depresszió korszakában Budapest építkezései is, melyek eddigelé meglehetősen élénkséget mutattak, a gyors hanyatlás útjára léptek. A csökkenés csak pár évvel a válság után volt erősen észlelhető, mivel még a kedvező konjunktúra alatt megkezdett munkálatoknak kényszerű befejezése a statisztikai adatokat egyelőre még kedvező színben tűntette fel. Legmélyebb pontját a pangás 1879-ben érte el, mikor is Budapest egész területén az összes építkezések száma a 200-at sem érte el, új lakóház pedig mindössze csak 53 épült. A gazdasági helyzet megszilárdulásával azután újból emelkedő tendenciájú éra köszönt be, az építkezések száma rohamosan szökik fel; tetőfokát a fellendülés, némi hullámlás után, a milleniumot követő három évben éri el.

¹ L. Dr. Körössy József: «Az 1896—1900. évi budapesti építkezések», Bpest, 1903
a «Városi Szemle» jubiláris számában: «A negyvenéves Budapest», Budapest, 1914,
Dr. Pikler J. Gyula: «A népesség» című cikkét.

É v	Az összes építkezések száma	É v	Az összes építkezések száma	É v	Az összes építkezések száma
1874	376	1883	451	1892	769
1875	298	1884	526	1893	1055
1876	332	1885	633	1894	867
1877	237	1886	854	1895	846
1878	217	1887	960	1896	995
1879	196	1888	829	1897	1117
1880	232	1889	728	1898	1109
1881	259	1890	708	1899	1028
1882	328	1891	717	1900	777

Az építkezési tevékenység e fejlődés folyamán azonban mindinkább távolodott el a szükséglet nyújtotta keretektől, egyre mélyebben került a nyereségre éhes, egyedül üzérkedő számítgatásaiktól vezérelt vállalkozók karmai közé, kik a főváros rendkívüli, ugrásszerű emelkedésétől elkapatva, elvakítva, erőszakosan lépték túl a természetes fejlődés által megszabott mértéket. Már 1897 végén észrevehetővé válik, hogy a lakások szaporodása nem tart lépést a lakosság számának növekedésével, azt erősen túlszárnyalja. A következő évben már 3000—3500 az üresen álló lakások száma, 1900 harmadik negyedében pedig már 5000-en felül emelkedik, mely szám kb. 10:000 üres szobának felel meg.

É v	Negyed	Üresen álló lakások száma	É v	Negyed	Üresen álló lakások száma
1895	II.	588	1900	II.	4945
1896	II.	603	1900	III.	5248
1897	II.	1448	1900	IV.	4787
1898	II.	3023	1901	II.	4651
1899	II.	4044	1901	III.	4476
1900	I.	4826	1901	IV.	3783

Az 1900. évi népszámlálás alkalmával a lakásoknak ekképen 2·75%-a, a szobáknak pedig 2·62%-a találtatott üresen, mely számok kétszeresen haladják meg a tíz év előtt észlelt 1·22, ill. 1·35%-ot. Hogy ez adatok valódi jelentőségét felfoghassuk, figyelembe kell vennünk, hogy a budapesti 2³/₄%-kal szemben Halleban, Magdeburgban, Hannoverben, Charlottenburgban, Frankfurt a/M.-ben, ill. Boroszlóban ugyanekkor, tehát 1900-ban, a lakásoknak csupán 0·61, 0·77, 1·47, 1·66, 1·80, ill. 1·92%-a állott üresen. Bécsben 1899-ben a lakásoknak csak 0·76%-a nem volt elfoglalva.

Még súlyosabban alakult azonban az üresen álló bolthelyiségek aránya: 1901-ben a fővárosban megszámlált 11.007 bolt közül 1151, tehát az összesnek 10·47%-a volt üres! E nagy szám mindenestre összefüggésbe hozandó az 1895-ik évi tözsdeválságot követő fentebb vázolt üzleti, forgalmi pangással és a XX. század első nemzetközi válságával.

A már 1897—98-ban mutatkozó hatalmas túlépítkezésben a vállalkozók eleinte nem akarnak hinni, lázas tevékenységüket továbbfolytatják, míg végre is kénytelenek magukat megadni: 1900-ban már csak 277, 1901-ben pedig mindössze 169 új lakóház épült. Ettől kezdve azután hosszantartó pangás áll be a budapesti építőiparban, melynek hatása igen súlyosan érinti úgy a vállalkozókat, mint a munkásokat. Míg 1890-től 1900-ig kb. 3000 a lakóházak szaporulata, az új század első évtizedében e szám mintegy harmadára zsugorodik össze.¹

¹ A csökkenés tekintélyes még annak tekintetbevételével is, hogy az idők folyamán egyre tágasabb s több emelettel bíró házak épülnek.

A világháború előtti három általános gazdasági depresszió a XX. században.

A XX. század elején Magyarország már oly mindennapi érintkezésbe, oly szoros gazdasági kapcsolatba jutott a Nyugat államaival, hogy azok rázkódtatásainak okvetlen kedvezőtlen konjunktúrát kellett előidézniök minálunk is. Századunknak a világháború előtti három nemzetközi válsága pontos lenyomatban mutatkozik tehát a mi gazdaságunkban is, anélkül azonban, hogy idehaza lejátszódott tulajdonképeni válságokról beszélhetnénk. Ha Magyarországot, mint zárt, magában megálló gazdasági egészet külföldről zavaró hullámok érik, melyeknek előidézésében semmi részünk sincsen, úgy az ezek következtében beálló rendellenességek teljesen allochton jellegűek; gazdasági válságokká csak azon körülmény minősítené őket, ha a külfölddel való kapcsolatot annak dacára, hogy tudatában vagyunk az onnan fenyegető veszélynek, egyéb gazdasági előnyök érdekében, a bajok szerencsés elkerülését remélve kockáztatjuk. De válságszerű, hirtelen megrázkódtatásról ez esetekben szó sem lehet; mire a hullámok hozzánk, a távol délkeletre elértek, csupán enyhébb természetű depressziós áramlatokká szelődültek, méregfogukat beletörték már az útközben ejtett súlyosabb marásokba.

A század első válságai idején mi még az aránylag enyhe lefolyású, de annál súlyosabb utóhatású 1895. évi tőzsdeválság nyomában járó mély depresszió keseregtünk s így gazdasági életünk egyáltalában kedvezőtlen talaj volt holmi összeomláshoz hasonlatos rázkódtatás számára. Csak imitt-amott mutatkozik némi hanyatlás a külföldi ártalmas behatások következtében, nagyjában azonban gazdaságunk megőrizi fejlődő menetét s így érkezik el a következő válság évéig, 1907-ig. Hogy ez nálunk milyen lefolyású volt, azt jellemzi akkori miniszterelnökünknek, *Wekerle Sándornak* az őt 1908 újév napján üdvözlő koalíciós-párti képviselőkhöz intézett válaszbeszéde, melyben kifejti, hogy Magyarország az előző esztendő válságos gazdasági viszonyai között hatalmas ellenállási képességéről tett tanúságot. A külföldről visszaáramló magyar értékeket a belföld tőkései szerezték meg, az ipari üzemek a legnehezebb viszonyok között maximális életképességüknek adták bizonyítékát s pénz- és hitelintézeteink is mindenképen a helyzet magaslatán állottak. Ha azonban a forgalomban természetesen mégis visszaesés mutatkozik, ezt hamaéosan eltünteti a rövidesen ismét felragyogó kedvező konjunktúra. A macedóniai zavargások elcsendesednek s csak az annexió által előidézett izgatott politikai hangulatnak a gazdasági életre való visszahatása homályosítja el valamennyire annak derűs égboltját.

A világháborút közvetlenül megelőző évek nyomott gazdasági hangulatából Magyarország azonban már elsősorban veszi ki részét, hisz legközelebb lékszik, ügyszólván benne él a sístergően háborgó, egyre nagyobb s pusztítóbb robbanásokkal fenyegető Balkán valpurgis-éjszakájában. A délszlávoknak egyre erélyesebben hangoztatott, egyre veszélyesebb s fenyegetőbb alakban mutatkozó területi követelése, a véresszájú s még véresebb kezű pánszláv agitáció ismételt diplomáciai beavatkozásra birták a monarchiát s amikor Montenegró vonakodott Skutarit kiűriteni, a háború elkerülhetetlennek látszott. Valamennyiünknek élénk emlékezetében él még az akkori napok hangulatának a

végso kig feszített izgatottsága s csak természetesnek kell találnunk, hogy ily körülmények között a gazdasági életben is mély pangás állott be. Jellemző adatot szolgáltat ez időből *Szilágyi Hugó*,¹ aki szerint 1911-ben Budapesten még 20 ötemeletes, 43 négyemeletes, 63 háromemeletes, 57 kétemeletes, 140 egyemeletes és 260 földszintes ház épült; 1912-ben az építkezés kb. felénnyire csökkent, a következő évben pedig úgyszólván teljesen megszűnt.

De nemcsak a külföld felől fú viharos orkán, a belpolitikai viszonyok is mindenképpen vigasztalan képet nyújtanak. Már 1912-ben leírhatatlanul viharos jelenetek színhelye a képviselőház, melynek háborúgása állandó izgalomban tartja a nép széles rétegeit is. Június 7-én Kovács Gyula ellenzéki képviselő két revolverlővést ad le a Házban annak elnöke, gróf Tisza István ellen, a házőrség és a kivezetendő képviselők közti dulakodás most már napirenden van. A helyzet a következő évben sem változik meg, az izgalom egyre fokozódik, jún. 4-én az őrség egyik tisztje kardjával megvágja Héderváry Lehel képviselőt. A tömeg szenvedélye most már véres utcai tüntetésekkben tör ki, az általános sztrájk damokleskardja állandóan fejünk felett lebeg. Mindez természetesen még csak fokozza az amúgy is elég mély gazdasági hanyatlást.

Kiséreljük meg mármost e három depresszió képét egynéhány statisztikai adathól megformálni.

Külkereskedelmi mérlegünk következőképen alakult:

E v	Behozatal	Kivitel	Összes forgalom	Kiviteli többletünk
	e r t é k e m i l l i ó k o r o n á b a n			
1899 --- ---	1198·8	1200·5	2399·3	+ 1·7
1900 --- ---	1110·4	1327·5	2437·9	+ 217·1
1901 --- ---	1147·6	1265·2	2412·8	+ 117·6
1902 --- ---	1158·3	1323·7	2482·0	+ 165·4
1903 --- ---	1215·3	1352·6	2567·9	+ 137·3
1904 --- ---	1328·9	1355·5	2684·4	+ 26·6
1905 --- ---	1363·7	1397·9	2761·6	+ 34·2
1906 --- ---	1555·6	1508·8	3064·4	— 46·8
1907 --- ---	1652·3	1618·0	3270·3	— 34·3
1908 --- ---	1559·6	1584·4	3144·0	+ 24·8
1909 --- ---	1808·8	1700·2	3509·0	— 108·6
1910 --- ---	1852·4	1716·8	3569·0	— 135·6
1911 --- ---	2082·2	1830·5	3912·7	— 251·7
1912 --- ---	2212·1	1962·8	4174·9	— 249·3
1913 --- ---	2075·3	1904·8	3980·1	— 170·5

A csökkenés tehát, amint látjuk, az első esetben alig vehető észre, a másodiknál már jelentősebb, míg az utolsó, a háború előtti depresszió alkalmával már elég tekintélyes összegre rúg.

¹ L. «Budapest újkora 1906—1916», Budapest, 1916.

Vasútjaink forgalmát a következő adatok jellemzik:

É v	Egész hálózattunk hossza	Az újonnan megnyílt vonalak km-ekben	Az összes teherforgalom millió tonnákban	É v	Egész hálózattunk hossza	Az újonnan megnyílt vonalak km-ekben	Az összes teherforgalom millió tonnákban
1899	16.928	566	39.93	1907	18.944	268	61.50
1900	17.101	173	42.58	1908	19.634	690	61.86
1901	17.264	166	43.03	1909	20.255	621	66.896
1902	17.407	143	44.72	1910	20.638	383	68.806
1903	17.703	216	46.42	1911	20.980	342	78.760
1904	17.817	114	50.68	1912	21.448	468	83.629
1905	18.122	305	51.95	1913	21.798	350	87.175
1906	18.676	554	55.78				

Az újonnan megnyílt vasútvonalak hossza nem simul azonnal a konjunktura változásaihoz, azokat csak egynéhány év múltán szokta követni; innen magyarázható a kimutatásból nyert kép szétfolyósága. A teheráruforgalomban az első két hanyatlási ponton a fejlődésnek erős csökkenése mutatkozik, az 1912–13. években azonban visszaesésnek nyoma sincs. Oka ennek a nagyrészt dél felé irányuló forgalomnak élénkülésében keresendő.

Hajózási forgalmunk fejlődésének menete:

É v	Összes belvizi hajósvállalataink teheráruforgalma ezer tonnákban	Fiume tengeri áruforgalma ezer tonnákban	É v	Összes belvizi hajósvállalataink teheráruforgalma ezer tonnákban	Fiume tengeri áruforgalma ezer tonnákban
1899	3320.1	1157.0	1907	3862.3	1608.7
1900	3398.3	1177.8	1908	3634.2	1484.7
1901	3642.9	1191.0	1909	3947.8	1613.7
1902	3430.3	1117.0	1910	4150.4	1524.5
1903	3678.0	1264.7	1911	4744.1	1628.9
1904	4060.1	1304.4	1912	5095.3	1971.3
1905	4099.1	1396.5	1913	4863.5	2097.6
1906	4277.3	1341.0			

A három depressziónak nyomát, ha nem is élesen, de e kimutatásban is határozottan megtaláljuk.

A pénz- és hitelintézetek alapításának statisztikája, mely legérzékenyebben szokott reagálni a konjunktura ingadozásaira, legpontosabban adja vissza az általános gazdasági emelkedést és hanyatlást; ez években következőképpen fest:

É v	Az év végén fennálló pénz- és	Az újonnan alapított hitelintézetek	A megszűnt	É v	Az év végén fennálló pénz- és	Az újonnan alapított hitelintézetek	A megszűnt
1899	2565	—	—	1907	5032	344	125
1900	2865	—	—	1908	5166	259	125
1901	3251	—	—	1909	5304	301	163
1902	3614	—	—	1910	5516	376	184
1903	3940	—	—	1911	5832	447	131
1904	4240	—	—	1912	6001	326	157
1905	4408	—	—	1913	6062	176	115
1906	4813	418	148				

A két utóbbi depresszió határozottan élesen válik ki az új ala-

pítások számának csökkenésével. A balkáni zavarok idején *ipari részvénytársaságaink* fejlődésében is hatalmas összezsugorodást tapasztalhatunk:

É v	Az összes fennálló ipari részvénytársaságok száma	Az év folyamán alakult megszűnt	Az összes ipari r.-t. tőkéje millió K-ban
1911 --- ---	895	164	25
1912 --- ---	964	143	74
1913 --- ---	1022	106	48
			912·7 1010·4 1090·1

Az Osztrák-Magyar-Bank diszkontlába e korszakban így alakult:

Időpont	%	Időpont	%
1899 XII/7—1900 I/21 --- ---	5·5	1908 I/11—II/3 --- ---	5·0
1900 I/22—II/5 --- ---	5·0	1908 II/4—V/7 --- ---	4·5
1900 II/6—1901 II/28 --- ---	4·5	1908 V/8—1910 X/23 --- ---	4·0
1901 III/1—1902 II/4 --- ---	4·0	1910 X/24—1911 II/3 --- ---	5·0
1902 II/5—1905 X/19 --- ---	3·5	1911 II/4—II/22 --- ---	4·5
1905 X/20—1906 V/27 --- ---	4·5	1911 II/23—IX/21 --- ---	4·0
1906 V/28—IX/27 --- ---	4·0	1911 IX/22—1912 X/25 --- ---	5·0
1906 IX/28—1907 VI/27 --- ---	4·5	1912 X/26—XI/15 --- ---	5·5
1907 VI/28—XI/10 --- ---	5·0	1912 XI/16—1913 X/27 --- ---	6·0
1907 XI/11—1908 I/10 --- ---	6·0	1913 X/28—XII/31 --- ---	5·5

E hullámozásnál azonban állandóan erősen szem előtt kell tartanunk, hogy a bank Ausztriával való közös intézményünk s így nagyrészen az onnan gyakorolt befolyáshoz is alkalmazkodni volt kénytelen diszkontpolitikájában!

Összes belföldi pénz- és hitelintézetünk *bankszerű váltókat* évenként a következő értékben számított le:

É v	millió korona	É v	millió korona
1899 --- --- ---	5339·3	1907 --- --- ---	10.145·4
1900 --- --- ---	5558·5	1908 --- --- ---	10.582·0
1901 --- --- ---	5873·7	1909 --- --- ---	11.511·6
1902 --- --- ---	5972·4	1910 --- --- ---	12.868·6
1903 --- --- ---	6119·9	1911 --- --- ---	15.023·7
1904 --- --- ---	6618·9	1012 --- --- ---	16.482·8
1905 --- --- ---	7595·0	1913 --- --- ---	16.248·2
1906 --- --- ---	8887·1		

Ezen összeállítás is eléggé pontosan adja vissza a három hanyatlási időszak képét.

Befejezésül tekintsük meg még a magyarországi *kézizálog üzleteknek* forgalmát a szóbanforgó időben. Ez is mindenesetre elég hűen adja vissza a lakosság széles rétegeinek magángazdasági zavarait, melyeket az általános depresszió idéz elő. Ha az első nem is, az utóbbi két hanyatlás következtében beállott nyomás eléggé tisztán domborodik ki ezen adatokból is:

É v	A felvett kölcsönök összege	Az elárverezett tárgyak	
	ezer koronákban	száma	értéke ezer koronákban
1899	42 961	188.693	2490
1900	40.939	195.944	2421
1901	42.730	165.814	4973
1902	43.790	167.551	2020
1903	44.158	165.930	1990
1904	45.881	173.589	2011
1905	47.667	187.881	2219
1906	48.522	189.716	2314
1907	53.197	190.810	2375
1908	54.253	217.977	2993
1909	53.885	241.891	3091
1910	57.726	214.866	2820
1911	64.403	228.425	3102
1912	72.025	259.300	3818
1913	67.571	256.211	3846

1914—1920 Magyarországon.

Ugyanazon indokok, melyek fentebb, a külföldi államok gazdaságában a világháború következtében beállott zavaroknak tárgyalásánál nyertek említést, birhatnak bennünket arra, hogy Magyarország gazdasági süllyedése ábrázolásának is helyet szorítsunk e munkában. A hazánkat végigsanyargató, hat évig tartó pusztulásnak leírása azonban — eltekintve terjedelmének kereteinkhez mért aránytalanságától — nem alkothatja feladatunkat. Világháború, népköztársaság, bolsevizmus, román megszállás a négy időszak, melyek bár különböző célokkal szemük előtt, különböző úton és különböző eszközökkel, de egységes eredményt hoztak létre: virágzó hazánkból vérző csonk maradt, mely mint ilyen magva, szíve ugyan a gazdaságilag mindenképen s megváltoztathatatlanul kerek egésze kovácsolt integráns területnek, végtagjainak kiszakításával azonban siralmasan tehetetlen vergődés képét nyújtja csak. Vessünk tehát rövid pillantást arra, amit ez idő alatt veszítettünk, mivé lettünk gazdaságilag, hogy vérzünk, szenvedünk még mindig.

A magyar birodalom területe 325.000 km² volt, csaknem 21 millió lakossal; a béke területünket 86.000 km²-re szorítja össze s lakosainak számát mintegy 7¹/₂—8 millióra apasztja. Ez utóbbi számot azonban csak az 1910. évi népszámlálás eredményén alapuló következtetés becsüli ennyire; könnyen lehetséges, hogy a háborúnak emberanyagban véghezvitt pusztításai folytán még ennél is kevesebb lakosságot fog kimutatni az 1921. évi statisztikai összeírás. 70%-át veszítjük el tehát területünknek és mintegy ²/₃-át népességünknek. A megmaradó torz azonban nemcsak dimenzióiban, hanem egész jellegét, megjelénését illetően is gyökeresen különbözik az integráns birodalomtól. Míg amaz az egyes termelési ágazatok harmóniájával rendelkező, ipárban örvendetesen fejlődő szervezet képét nyújtotta, addig Csonka-Magyarország az iparukban legszegényebb, tisztán agrárjellegű kultúr-államok közé tartozik; míg hajdan a költő «hegy-völgyről» dalolhatott, most — egészen parányi részeket leszámítva — sík rónákkal rendelkezünk csupán. Békebeli kormányainkat még vád sem érheti azért, hogy iparunkat főleg a birodalom szélein fekvő nemzetiségi területeken

fejlesztették; ha nem is számoltak e vidékek elvesztésével, érezték ők is, tudatában voltak annak, hogy ez az ipar elsősorban a helybenlakó idegennyelvű lakosságot erősíti a magyarság rovására. Teljes tudatában voltak ennek s ezért csak aggódva fejlesztették ebbe az irányba politikájukat; de megtették, mert az Alföldet környező hegyvidék rendelkezett úgyszólván kizárólag azon tulajdonságokkal, melyek létfeltételeit nyújthatták egy fellendülő iparnak és ezáltal azt odaláncolták. Ott volt a fa, só, vas, ott voltak leggazdagabb széntelepeink, ott volt minden, mi az ipar fejlődését elősegíthette; a lakosság munkáját ott nem vonta el a mezőgazdaság s még maga a nép természete is inkább hajlott az iparra, mint az eke szarvához nőtt alföldi magyaré. Oda központosítottuk tehát gyengéd szeretetünket, kitaró szorgalmunkat, verejtékes, fáradságos munkánkat, mellyel iparunk féltve őrzött, fejlődő csemetéit ápoltuk, oda hordtuk ipari befektetésre szánt millióinkat milliárdjainkat, onnan vártuk izgatott reménységgel a jövő gyümölcseit — s most vége mindennek, elvesztettünk mindent! Vége mindennek? ... Elvesztettünk mindent?...

Gabonatermő területeinkből a búzafieldnek 40%-a maradt csak meg, rozs 60, árpa 43, zab 26, tengeri 28, burgonya pedig 35%-án terem csak minékünk az integráns ország e növényekkel bevetett területeinek.¹ Ezek szerint, ha alapul az 1911—14. évek terméseit vesszük — ami egyelőre igen messze vezet a tényleges állapottól — Csonka-Magyarország termelése összehasonlítva az előbbi területtel, következőképen alakulna:

Termény	A bevetett terület millió hektárban		A termés millió q-ban	
	Nagy-Magyarországon	Csonka-Magyarországon	Nagy-Magyarországon	Csonka-Magyarországon
Búza... ..	3·453	1·381	43·83	17·54
Roszs... ..	1·102	0·671	17·87	7·85
Árpa... ..	1·232	0·530	17·47	7·54
Zab... ..	1·276	0·332	15·21	3·95
Tengeri... ..	2·917	0·816	50·41	14·12
Burgonya... ..	0·691	0·242	56·11	19·65

Mégegyszer és erősen hangsúlyozandó azonban, hogy e számítás alapjául békebeli évek vették. Azóta a termelési viszonyok gyökeresen megváltoztak. A föld minősége, energiája a munkászekeknek, igavonó baromnak és trágyának hiányában hatalmas mértékben fejlődött vissza; a nemzetgyűlésben elhangzott adatok szerint 1918-ban Magyarország már csak mindössze 25 millió q búzát, 8·2 millió q rozst, 24 millió q tengerit és 31 millió q burgonyát volt képes termelni. Ha tehát feltennénk, hogy a parasztnak a földműveléshez való visszatérte egyelőre helyreütni képes azon károkat, melyeket a kommunizmus és a román betörés pusztításai a mezőgazdaságban okoztak, továbbá, hogy a pénzzel bőven rendelkező kigazda a háború alatt megtakarított vagyonából pótolni képes azon hiányt, mely gazdaságában állatjainak és egyéb felszereléseinek a románok általi elhurcolásával beállott, a közvetlenül következő évek termelési viszonyait az 1918. évével tartván egyenlőknek, hozzávetőlegesen búzából mindössze 9·7, rozsból pedig

¹ L. Bacher vezérigazgató cikkét a «Pester Lloyd» 1920. máj. 15. számában.

csak mintegy 3 millió q-át tudnánk termelni.¹ 1920-ban még azon körülmény is ront még e számokon, hogy a Tiszántúli termőterületének mintegy 50%-át a román megszállás következtében be sem vetették.²

A statisztika kimutatása szerint az 1911—13. évek átlagában Magyarország lakossága fejenként és évenként 138 kg. búzát és 36 kg. rozsot fogyasztott. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy népességünk nagyrésze fehér kenyér mellett és helyett egyéb gabonát is, főképen pedig tengerit fogyasztott és hogy épen tengerinknek oly aránytalanul nagy részét vesztettük el, könnyen belátható, hogy búza- és rozs-szükségletünk most még sokkal nagyobb. Figyelmünket azonban annak a körülménynek sem szabad elkerülnie, hogy a húsfogyasztás csökkenése is a kenyér rovására megy. Mindezeknek megfontolásával fejenkénti búza- és rozs-fogyasztásunkat bátran becsülhetjük évi 2 mázsánál jóval többre; hisz még a kormány is 218 kg.-ot szabott ki belőlük a termelők saját fogyasztására a háború alatt. (Köztudomású azonban, hogy e mértéket nálunk seholsem tartották be, mindenütt jóval többet fogyasztottak). Óvatosságból vegyünk azonban csak 2 mázsát fejenként: 15—16 millió q-ra van tehát szükségünk csak a lakosság táplálásának céljaira, mihez azonban hozzá kell még számítani 15⁰/₀-át a termeknek, mint feltétlenül szükséges vetőmagot. Hol maradnak tehát egyelőre gabonakiviteli lehetőségeink! Ne ringassuk magunkat hiú, ábrándos reménysekbe, értsük meg s értse meg az entente, a jóvátételi bizottság is, hogy minden szem exportált gabonát saját szájunktól vonunk meg, saját, a hosszú háború folyamán szellemileg, de különösen fizikailag oly végtelenül meggyötört szervezetünkől, minden szem exportált gabona az anyatej minőségének, mennyiségének rovására megy, mely kisdedeinket táplálja! Ennek figyelembevételével bírálja meg a jóvátételi bizottság gabonakivitelünket s az abból származó jövedelmet!

Jelenlegi állatállományunkra vonatkozó pontos kimutatásnak híján vagyunk. 1911-ben 100 km.²-re 2190 szarvasmarha, 2273 sertés és 2727 juh, minden ezer lakosra pedig 339 szarvasmarha, 351 sertés és 451 juh esett. Ezeket az adatokat azonban sehogysen lehet mai viszonyainkhoz alkalmazni; hegyes-erdős nemzetiségi területeinken

¹ Az állathíányt kevésbé megsínylő tengeri- és burgonyatermésnek ily arányokban való csökkenése aligha várható.

² Számításaink korrektívumaként álljon itt a földművelésügyi minisztériumnak 1920. okt. 9-én közzétett, átlagok alapján összeállított, tehát szintén csak hozzávetőleges pontosságú jelentése, mely az őszi részben kedvezőtlen időjárás okozta károsodások leszámítása után következő mennyiségre becsüli mezőgazdasági termésünket:

A termény neve	A bevetett terület katasztrális hol- dakban	Átlagtermés holdanként q-ban	Összes termés q-ban
Buza	1,463.734	5·4	7,930.233
Rozs	877.649	4·8	4,196.427
Árpa	844.713	5·2	4,364.368
Zab	588.270	5·7	3,335.963
Tengeri...	1,331.937	9·2	12,273.775
Burgonya	437.281	44·5	19,477.885
Cukorrépa	57.715	106·1	6,122.626

A két összeállítás közötti eltéréseket könnyen áthidalhatjuk, ha fenti eredményeink kijavításánál tekintetbe vesszük még azon semmiképen sem elhanyagolandó különbségeket is, melyek azáltal állanak elő, hogy egyrészt az elszakított, másrészt pedig a megmaradt területek termelőképessége bizony még távolról sem egyenlő. (L. Bácska, Bánát et vice versa!)

virágzott természetesen nagyobb mértékben az állattenyésztés,¹ ezeket elvesztettük. Az Alföldnek a háborús takarmányhiány, no meg a rek-virálás által oly hatalmasan megviselt állattenyésztését pedig végső válságba sodorta a románok garázdálkodása: csorda-, gulyaszámra hajtották el barmainkat. Legtöbbet még sertéseinkből tudtunk megmenteni, de ezeknek hizlalása tengerink túlnyomó részének elvesztése miatt problematikusná vált; legfeljebb árpatermésünk fordítható majd nagyobb mennyiségben e célra. Sörgyártásunk csekély fejlettségi fokánál fogva a gabonának ebből a neméből u. i. eléggé jelentős felesleggel rendelkezünk.

Dacára östermelésünk e siralmas viszonyainak, a jövőben majdnem kizárólag erre kell majd alapoznunk gazdasági életünket, fejlődésünket; lankadatlanul kitartó munkásság után ebbe vethetjük csak létünk fenntartásának reményét. Népünk fiainak a változatossággal teli háborús idők mindenestre szélesan kibővítették látókörét s értékes anyagot nyerünk az amerikai visszavándorlókból is; a többtermelés keresztülvitelére határozottan nagyobb hajlandóság s készség fog mutatkozni lakosságunk soraiban. A szándék tehát és az emberanyagban való feltételek megválnának, hiányzik azonban több más körülmény, melynek támogatása pedig ugyancsak szükséges lenne. Az Alföld szélsőséges időjárásától és dacára csatornázása elég széles kiterjedtségének, még mindig igen gyakori, pusztító szárazságaitól e helyen eltekintve, főképen az elegendő mennyiségű trágyázás keresztülvihetetlensége az a fájós pont, mely gazdáinknak oly sok fejtörést okoz. Németországban a háború előtt hektáronként 184, Ausztriában 43,5, Magyarországon pedig már akkor is összevissza csak 17,4 kg. műtrágyát használtak fel. Most azonban amellett, hogy műtrágyánkat elvesztettük, a természetes trágya mennyiségében is óriási mértékű csökkenés állott be. Ily viszonyok mellett valóban minden erőnkkel kell küzdenünk, hogy csak valamelyes eredményt is felmutatni képesek legyünk.

Már a háború előtt is iparunk egyes ágazatai közül legerőteljesebben a mezőgazdasági ipar volt kifejlődve s ennek keretén belül is ki-magaslott az élelmiszerek feldolgozása. Ezen iparüzemeknek nagyrésze Csonka-Magyarország területén fekszik ugyan, mivel azonban a szükséges mennyiségű nyersanyag semmiképen sem bocsátható rendelkezésükre, feltétlenül pangásra, visszafejlődésre vannak kárhozthatva. Elsősorban áll ez legfejlettebb iparunkra, hatalmas teljesítőképességű malomüzemeinkre vonatkozólag. Budapesten tíz impozáns nagyságú gőzmalom fekszik, melyek azonban feldolgozott gabonamennyiségüknek felét a most megszállott Bácska és Bánáthól kapták; egyéb vidékeken a lakosság nagyrészt a helybeli kisebb malmokban őrölteti meg termését. Malmainknak végleges visszafejlődését csak úgy lehetne megakadályozni, ha sikerülne a fentemlített területekkel való elvesztett kapcsolatokat újra megszerezni, valamint a behozatalra szoruló, Magyarország számára elsősorban számításba kerülő Ausztriát és Csehországot arra bírni, hogy szükségletüket liszt, ne pedig gabona alakjában szerezzék be tőlünk. Hogy ennek megvalósulására milyen esélyeink vannak, azt hamarosan megítélhetjük, ha tekintetbe vesszük, hogy míg egyrészt Jugoszláviának eminens érdeke, hogy gabonáját otthon őrölje meg — ennek lehetővé tételére máris mindent elkövet, — addig másrészt nyugati és északi szomszédaink ugyancsak rajta lesznek

¹ Erdélyben pld. 1000 lakosra 400 szarvasmarha esett; egész juhállományunknak kb. felét ez az országrész bírta.

hogy — ha már gabonaimportra szorulnak is, — legalább az őrlési díjat maguk keressék meg, ne kelljen még azt is idegenbe fizetniök.

Noha valamivel kedvezőbben, de hasonlóan fest a szeszipar képe is. A békétárgyalások alkalmából illetékes testületeink által betérjesztett kimutatás szerint a háború előtt közel $1\frac{1}{4}$ millió hl. szeszt termeltünk, míg a békekötés után erősen megcsappant, mindössze 450.000 hl.-re rúg saját szükségletünket sem leszünk képesek behozatal nélkül fedezni. Elvesztjük baróti, temesvári stb. nagy szeszgyárainkat s bár minékünk maradnak meg a budapesti, budafoki, nyirbátori, győri és egyéb nagy üzemek, melyek azelőtt egész termelésünknek felénél többet állítottak elő, nyersanyaggal kellően ellátni nem tudjuk őket. Tengerink kevés maradt, egyéb gabonára pedig táplálkozásunknak van szüksége; már pedig háború előtt főleg ezen anyagokból gyártottunk szeszt. De, még ha sikerülne is nagyobb mennyiséget előállítani, kivitelre akkor sem igen lehetne kilátásunk; eddigi fogyasztási piacunk, egynéhány balkáni állam, u. i. ezentúl előreláthatóan minden eszközzel arra fog törekedni, hogy saját maga fedezhesse szükségleteit, minek elérése céljából nem fog visszariadni magas védővámok alkalmazásától sem.

Sokkal kedvezőbben állunk szeszes italok dolgában. Háború előtt is csak csekély, mindössze csupán mintegy 3 millió hl.-nyi sörbehozatalra szorultunk; ha tekintetbe vesszük, hogy sörgyáraink legnagyobb része Csonka-Magyarországon fekszik, — a budapesti Első Magyar, a Kőbányai, a Dreher-féle, a nagykanizsai nagy sörüzemek — továbbá, hogy főlös mennyiségű árpával is rendelkezünk, elég tekintélyes mennyiségű kivitelre támadhat bennünk remény. Még biztatóbb eredménnyel kecsegtet bortermelésünk. Leggazdagabb szőlőtermő vidékeinket megtartottuk, miénk a tokaji Hegyalja, a balatonmenti borvidék s az Alföldön is nagymennyiségű szőlőkkel rendelkezünk. Kedvező termés esetében mindenesetre a bor lesz kivitelünknek legerősebb bástyája.

A háború előtt oly örömdetesesen fejlődő cukoriparunkat is hatalmas csapás érte. 1904-től 1914-ig cukorgyáraink száma 21-ről 28-ra szaporodott, mintegy 37 millió q répából $5\frac{1}{2}$ millió q cukrot nyertünk. Fogyasztásunk fejenként és évenként 10 kg. lévén, mintegy $3\frac{1}{2}$ millió q-át voltunk képesek exportálni. Most mindössze 12 gyárunk marad meg, sőt, ha Nyugat-Magyarországot tényleg Ausztriának kellene átadnunk, ezzel újabb négy fontos gyárunkat veszítenők el. Így nevezetesen a szerencsi, hatvani, sárvári, mezőhegyesi, diószegi, kaposvári stb. üzemeknek maradnánk birtokában, melyek azonban a viszonyok javulával és észszerűbb répatermelés mellett még mindig közel 2 millió q-át lennének majd képesek termelni. Ha mármost Budapest nagyobb arányú cukorfogyasztásának tekintetbevételével saját fogyasztásunkat mintegy 900.000 q-ra becsüljük, — kedvező viszonyok között, ha gyáraink teljes üzemükkel dolgoznak majd megint, nem lesz szénhiány stb. — körülbelül 1 millió q-nak kivitelére számíthatnánk.

Ha ezekhez hozzávesszük még cukorkaiparunkat, a háború alatt nagyot fejlődött konzerv- és csokoládé-iparunkat is, meg kell állapítanunk, hogy a mezőgazdasági ágazatokban kell keresnünk ezután ipari életünknek főerősségét, úgyszólván minden támaszát. Egyéb iparunk u. i. kétségbeejtően fest, végkép megfojtotta, megsemmisítette azt a békeszerződés, megfosztotta minden létfeltételétől.

Sajátságosan gúnyos játéka a sorsnak, hogy míg alapjában bénítja merevvé iparunkat, meghagyja nekünk a főváros köré koncentrált

nagyüzemeinket s ezzel összes gyárainknak túlnyomó részét. Gyárosainknak a béketárgyaláson való használatra összeállított kimutatása szerint 3750 ipari nagyüzeme volt Nagy-Magyarországnak 395.300 munkással; ennek megmaradt több mint 50%-a, 2155 nagyüzem, 225.000 munkással. De nincsen vasunk, nincsen fánk s szénünknek is csak töredéke maradt meg; elvesztettük piacunknak, fogyasztóinknak nagyrészét: még a legvérmesebb optimizmussal sem remélhetjük e nagyüzemeknek továbbvirágzását, ha a jelen állapotok megmaradnak.

Kőszéntelegeink közül csupán a pécsvidéki lekszik Csonka-Magyarországon, a többi: Resicát, Aninát, Petrozsényt, Töröcsvart a románok szállották meg; azonban a pécsvidéki bányatermék is ma már mindinkább közeledik a barnaszénhez. Gyorsvonatjaink, gázgyáraink, vasműveink stb. üzemét ezenül tehát úgyszólván tisztán külföldről behozott szénnel tarthatjuk majd csak fenn. Elvesztettük ezenkívül jövőbeli reménységünket, hatalmas széntartalékunkat, nyitramegyei és barsi, még kiaknázatlan, gazdag telepeinket. Barnaszen terén a helyzet határozottan kedvezőbb, amennyiben a miénk maradtak a tatai, a salgótarjáni, az esztergomi és a borsodi bányák, melyek a pécsvidékivel együtt mintegy 50 millió q-t, háború előtti összes széntermelésünknek tehát kb. felét képesek előállítani. Az 1911—13. évek átlagában kerekén 40 millió q szént kellett behoznunk, szükségletünknek tehát mintegy 30%-át. 32.000.000 q-t emésztettek fel vasútjaink, 80 milliót iparunk, a többi pedig mezőgazdaságunk, a gőzhajózás, háztüzeles stb. Ha már most Csonka-Magyarország szükségletét évi 90 millió q-ra becsüljük, 40 millió q-nyi behozatalra szorulnánk majd a jövőben.

Sokat ígérő földgázforrásainkat a maguk egészében Románia kapta, aminthogy elvesztettük hegyvidékeinkkel együtt vízierőink nagyrészét is. Szénünk csökkent mennyiségét annál is inkább érezzük meg, mert megfosztottak úgyszólván egész, gazdag fákészletünktől, úgy hogy megmaradó fánkból még a házi szükségletet sem leszünk majd képesek fedezni.

Vastermelésünkből a háború előtt még mintegy 4 millió q jutott kiviteltre. 20 millió q-t állítottunk elő, melyből 12 millió esett a most csehek által megszállt területre, 4 millió Erdélyre s a Bánátra és csupán a maradék 4 millió a mai Magyarországra. Kohóink 5½ millió q nyersvasat termeltek; ezeknek kb. ⅓-a maradt meg minékünk, melyek közül elsősorban a Rimamurányi Ozdban és az Állami Vasműveknek Diósgyőrről levő üzemei emelendők ki. Megmaradó acélműveink évenként mintegy 5 milliónyi acélt lennének képesek előállítani, az ehhez szükséges nyersanyagunk azonban felét sem tudjuk rendelkezésükre bocsájtani. Hasonlóképpen állunk gépgyárainkkal is, melyeknek nagyrésze tétlenségre lesz kárhoztatva, hacsak külpolitikai viszonyainkban, a nemzetközi gazdasági vonatkozásokban valami nagy pálfordulás be nem áll. A faiparban is ugyanezen fonák helyzet tapasztalható, csak hogy még fokozottabb mértékben. Bútorgyárainknak mintegy ¾ részét s parkett- és hordógyárainknak is jelentős hányadát tartjuk meg. De mit kezdünk ezekkel, ha faállományunknak ⅔ része fűrészüzemeinkkel együtt megszállt területen fekszik? Háború előtti külkereskedelmi mérlegünk aktivumában is jelentékenyen szereplő hajlított bútorterméket teljesen megsemmisítették. Szakértőink véleménye szerint Csonka-Magyarországnak 890.000 m³ fenyőfát, 25.000 m³ tölgyfát és 10.000 m³ bükkfát kellene majd importálnia; ez azonban csak a rendes szükséglet, melybe nincsen beleszámítva a háború, a forradalmak és

a megszállás alatt tönkrement ipari és házi berendezéseknek újjakkal való pótlása.

Hat ablaküveggyárunkból csak egyetlen egy marad meg nekünk, mely csökkent szükségletünknek is mindössze csak 10%-át lesz képes fedezni. Gömbüvegüzemünk 38 volt, most 6-tal rendelkezünk csak, de még ezeket is csak rendkívül nehezen tudnók fával ellátni. Még nagyobb károkat szenvedett papírgyártásunk, amennyiben valamennyi üzemünket elvesztettük; ezentúl egész szükségletünket külföldről kellene fedeznünk. Ügyszólván egészében fosztottak meg a háború alatt meglehetősen magas fejlettségi fokra emelkedett kémiai iparunktól is: nagybocskói, ruszkatói, resicai, szolyvai faszételepeinket a románok kapták, amint hogy elvesztettük műtrágya-, kénsav- és nitrogéngyárainkat is. Csupán gyógyszerészeti-, gyújtó- és enyviparunk maradt valamelyes magaslaton.

Bőriparunk a háború alatt virágzott föl, elsősorban Budapest környékén. Azelőtt állatainkat nagyjából élő állapotban exportáltuk s így bőrgyártásunk nem tudott érdemlegesebben kifejlődni. Ha a nyersanyag kellőképpen biztosítva volna, megmaradt cipőgyáraink is el tudnák látni Csonka-Magyarország szükségletét.

Legsúlyosabban sújtott iparágazataink egyike békebeli dédelgető fejlesztési törekvéseink középpontja, a textilgyártás. Szakértőink szerint ezentúl mindössze 5%-át gyapjuszövetségünknek, a gyapotanyagoknak 4-4%-át, a szövött s fonott árúknak 10%-át, a len- és kender-neműeknek 15%-át, köteleknek, tömlőknek 60%-át, jutaszükségletünknek pedig 80%-át leszünk csak képesek magunk előállítani. Oka ennek a nyersanyaghiányon kívül főleg az, hogy míg a kikészítés magasabb fokozatait végrehajtó üzeimeinket nagyrészt ugyan megtartottuk, addig az első megmunkálást végzőktől túlnyomólag megfosztottak bennünket. Gyapotorsóinknak pld. csupán 10%-a, míg szövőszékeinknek már 40%-a maradt meg minékünk majdnem összes festő-, előnyomó- stb. üzemünkkel együtt. Gyapjuszövőszékeinknek mindössze 7%-a van Csonka-Magyarországon, mintegy 70%-nyi megmaradt kenderszövőszékünknek, csupán 15%-a a kendertermő vidékeknek; kilenc közül öt megmentett selyemgyárunknak pedig a régi selyemtermelésnek csak $\frac{1}{10}$ -e fog rendelkezésére állni.

Egyébnek híján már az iparnak vázolt állapota is kiáltó bizonyítéka annak a vak erőszakkal elkövetett igazságtalanságnak, melyet velünk a békeszerződés művel, kiáltó bizonyossága annak a megrendíthetetlen örökigaz ténynek, hogy Magyarország integráns területét nemcsak a természet teremtette egyetlen egy szétválaszthatatlan egésznek, hanem az emberi kultúra sokszázados fejlődése is azzá forrasztotta össze.

Iparunk mellett azonban közlekedésünk is súlyosan válságos állapotba jutott. Tengeri hajózásunkat a maga egészében elvesztettük s az ellenségnek kellett kiszolgáltatnunk belvízi járműveink nagyrésztét is. *Kelety Dénesnek*, a M. Á. V. elnökének 1920 szept. végi beszámolója szerint a Károlyi-kormány alatt és a román megszállás idején teherkocsialományunknak háromnegyed részétől fosztottak meg, 5000 mozdonyunkból pedig 3472-öt raboltak el szomszédaink. A forgalom ennek következtében a békebeli 180.000 vonalkilométerről 37.000 vonalkm.-re csökkent.¹

Lássuk most már, ezen siralmas aktivumokkal szemben hogyan

¹ 1920 őszéig a M. Á. V. személyzete és vezetősége lankadatlan fáradozásainak eredményeképpen a forgalmat ismét 63.000 vonalkm.-re, a kocsik számát pedig 40.000-ről 47.000-re sikerült felemelni.

festenek Csonka-Magyarország passzívumai? Háború előtti adósságaink 8287 millió koronára rúgnak, mely összeg, noha annak csak gazdasági teljesítőképességünkkel arányos részét tartozunk viselni, — a többi a területeinket megszálló államok — mégis súlyosan nehezedik vállainkra, minthogy nagyrészt valutakölcsönökből áll. Ha az entente szigorúan ragaszkodna ezeknek ilyen voltahoz, egyedül kamatainknak évi összege több milliárdra rúgna. A világháború folyamán 32·6 milliárdnyi új adósságot könyvelhettünk el, melyből 15¼ milliárd esik a hadikölcsönökre, a többi egyéb címeken áll fenn. Jelenlegi kormányunk a Károlyi-uralom adósságait, melyek nagyjából a jegybank előlegeiben merültek ki, 6·2 milliárdra becsüli. Ugyancsak ennyire állítja be a számításba a szovjet pénzügyi deficitjét is. Ha mindehhez hozzávesszük még a nemzeti kormánynak 1920 őszéig felhalmozódott kb. 6 milliárdnyi minuszt is, Magyarország adósságait mintegy 60 milliárdra becsülhetjük, mely összeg, ha egyrészt a háború előtti adósságok és a hadikölcsönök egy részének külföldre való áthárításával csökken, úgy másrészt épen ez előbbieknél révén, amint arról fentebb is szó volt már, hatalmasan megnövekedhetik.¹ Hogy az adósság egyelőre még mindig erős növekedésben van, azt élénken bizonyítja 1920—21. évi költségvetésünk, melyben a 10.520.555.804 K-nyi bevétellel szemben 20.210.748.615 K kiadás szerepel, a deficit tehát újabb 9.690.192.811 K!

E számoknál azonban, ha a külföldi államoknál, úgy nálunk csak még fokozottabb mértékben kell figyelembe vennünk azon változást, melyen pénzünk értéke, a korona fogalma átesett. Egyik nagy iparvállalatunk tisztviselői megállapították, hogy a létminimum 1914 óta 4900%-kal emelkedett, ha a legszükségesebb fogyasztási cikkek árait vesszük tekintetbe. Körülbelül ugyanerre az eredményre lyukad ki a Köztisztviselők Nemzeti Szövetsége, mikor kiszámította, hogy 1920 nyarán a létminimum — a köztisztviselőknek nyújtott összes kedvezmények beszámításával — évi 36.000 korona.² A korona tehát ma mintegy ötvenszerre kisebb értéket fejez ki, mint 6 évvel ezelőtt! Ennek állandó szem előtti tartásával kell pénzben kifejezett adataink jelentőségét megírni.

Az Osztrák-Magyar Bank 1920. nov. 15-iki jelentése szerint bankjegyforgalma elérte a 74.124 millió koronát. Ebből Csonka-Magyarországra 12.118 millió jutott, ami megfelel *Popovics Sándor* a brüsszeli konferencián okt. 1-én tett kijelentésének, mely szerint lakosságunkra fejenként 1600 K-nyi bankjegy esik a háború előtti 60 K-val szemben.

Végezetül emlékezzünk még meg röviden arról a válságról, melybe nagybankjaink a békeszerződés következtében sodródnak. Ha jelenleg a helyzetet még nem is láthatjuk egészen tisztán, annyi bizonyos, hogy két pont az, mely súlyos veszedelemmel fenyegeti őket. Budapesti nagybankjaink fiókjaikkal behálózták az egész országot; így a Kereskedelmi Banknak 13, a Hitelbanknak 11, a Magyar Bank és Kereskedelmi r.-t.-nak 4, a Leszámitolóbanknak pedig 5 vidéki fiókja van s több fiókkal bírnak egyéb bankjaink is. Nemcsak ezen fiókhálózatnál, hanem már anyagi erejénél fogva is, Budapest volt a háború előtti évtizedben már az ország kizárólagos pénzügyi centruma. Innen áramlott szét az egész birodalomba a tőke s ide gyűlt megint

¹ Nemzeti vagyonunkat *Fellner Frigyes* a század elején, az adósságok levonása után, mintegy 31 milliárd koronára becsülte.

² V. ö. az 1909. X. t.-c. 25. §-ának 800 K-ás létminimumával.

össze annak gyümölcse. Már pedig az elszakított területek új birtokosainak egyik legfőbb törekvése, hogy alattvalóikat, gazdasági intézményeiket függetlenítsék a magyar tőkétől. Ez a törekvésük annál nagyobb sikerrel járt, minthogy jelenleg s előreláthatólag még jó hosszú ideig a szegény, lerongyolódott magyarság úgy sem igen lenne képes tőkéjét távolfekvő befektetésekre fordítani. De a budapesti pénzvilág s elsősorban a nagybankok üzemének méretei az integráns birodalom viszonyaihoz vannak szabva; érvényesülési, működési terüknek ezen összeszorítását kétségtelenül súlyosan kell megérezniök.

A másik veszély a távolabbi külföldről fenyegeti bankjainkat. Már azelőtt is, de különösen a háború előtti 5 esztendőben Ausztrián és Németországon kívül különösen Franciaország és Belgium tőkéje kereste fel előszeretettel s nagy tömegekben Budapestet, melynek nagybankjai mohón szívták azt fel. Majd valamennyi nagy jelzálogintézetünk, mint a Magyar Takarékpénztárak Központi Jelzálogbankja, a Pesti Hazai Takarékpénztár Egylet, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, az Agrárbank, a Leszámitolóbank és last not least a Magyar Jelzálogbank tekintélyes tömegekben bocsájtott ki arany- és frankkötelezvényeket, melyek jelenleg a külföld birtokában vannak. Hasonlóképpen nagy mennyiségekben keringenek a külföldön jelzálogkötvényeink, melyeket az ottani tőzsdéken is jegyeznek. Elképzelhető mármost az a temérdek főtájás, melyet bankjainknak a békeszerződés azon pontja okoz, melynek értelmében mindezen követelésekkel kapcsolatos kamat- és tőketörlesztési fizetéseiket a valuta békeparitásának alapján kell eszközölniök. Egyelőre még mély homály borítja azon utakat, melyeken pénzügyeink e kátyuból kilábalhatnak.

*

Így fest Csonka-Magyarország gazdasági állapota a békeszerződés értelmében. Aminthogy a külföldi államok válságainak történetében 1920 nyara nem korszaknak végén fekvő állomás, Magyarországon sem alkalmas időpont a gazdasági események előadásának lezárására. A vajadás szele a levegőben van. E helyen nem érzelmekkel, csak száraz tényekkel, nem vérző, sajgó sebeknek égbekiáltó fájdalmával, millióknak álmatlan éjszakákon szőtt lázas reményeivel, e helyen csak szürke, rideg és komor statisztikai adatokkal számolunk. Aki ezeknek pártatlan, objektív vizsgálata után nyugodt lelkiismerettel állíthatná, hogy helyesen van így minden, hogy a szerződés nem szorul sürgős és gyökeres revízióra, az álljon elő..... Nem a tengernyi idegen uralom alatt nyögő magyarnak szívethasogató jajsza, nem az irredentistának vészjósló fegyvercsörtetése mondatja velünk, nem, a tisztánlátó, szenvedélyt nem ismerő, csálhatatlan materializmus vési kemény, hideg acélba: ....Csonka-Magyarország — nem ország.....

TARTALOMJEGYZÉK.

BEVEZETÉS.

	Oldal
A gazdasági válság fogalma és fajtái	5

I. RÉSZ.

Válságok a világháború kitöréséig.

Az ókor és a középkor válságai	9
A lübecki kereskedelmi válság	11
A hollandiai tulipánmámor	12
Az aranyműves-korszak válságai Angliában	13
Az 1696. évi angol pénzválság	14
A Law-rendszer	15
The South-sea bubbles	18
Hamburg két kereskedelmi válsága	20
A Bank of England válságai a XVIII. század folyamán	21
A Caisse d'Escompte du Commerce válságai és az assignáták Franciaországban	25
A XVIII. század pénzügyi válságai Európa többi államában és Északamerikában	26
Az 1910. évi európai válság	27
Az 1814—1819. évek válságai	29
Az 1825-től 1831-ig terjedő válságkorszak	32
Az 1836—39-iki válságok	36
Az 1847. évi válságok	39
Az 1857. évi válság	42
A hatvanas évek válságai	49
A nagy «Krach»	52
Az 1882—84-iki válság	58
A XIX. század utolsó válságai	62
Az 1900. év válságai és a «rich man's panic» az Unióban	68
Az 1907. évi világválság	75
Az 1908—13-iki közgazdasági időszak	81

II. RÉSZ.

A világháború nyomában járó gazdasági válságok.

Napjaink gazdasági zavarai mint válság	90
Anglia	95
Franciaország	99
Az Egyesült-Államok	102
Japán	107
Olaszország	111

	Olda
Németország	114
Oroszország	119
Ujabb válság készül?... ..	124

III. RÉSZ.

Magyarország gazdasági válságai.

Nagyobb gazdasági válságaink a legújabb időkig... ..	126
A múlt század nagy mezőgazdasági válsága	129
Az 1895. évi tőzsdeválság... ..	138
A budapesti építkezési válság	143
A világháború előtti három általános gazdasági depressziónk a XX. században	145
1914—1920. Magyarországon	149